

M. Pirc

Zgodovina starega veka

za

višje razrede srednjih šol.

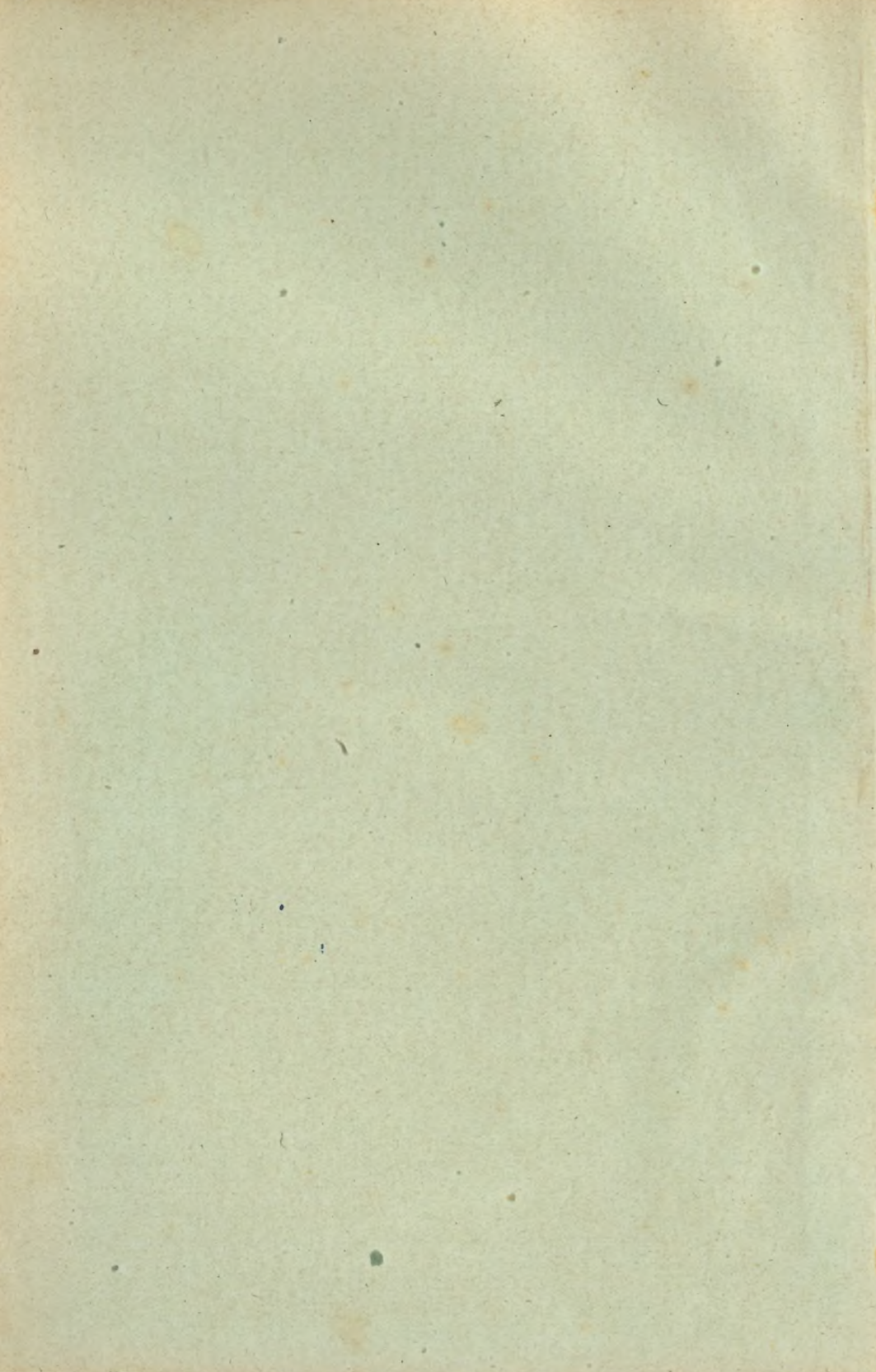
Druga, popravljena izdaja.

Pokrajinska uprava za Slovenijo, oddelek za prosveto in vere, je odobrila to knjigo z razpisom št. 4825 z dne 18. decembra 1922.

Cena vezani knjigi Din 35.—

Maribor 1922.

Tiskala in založila Mariborska tiskarna d. d. v Mariboru.

Zgodovina starega veka

za

višje razrede srednjih šol.

Druga, popravljena izdaja.

Spisal

Matija Pirc,

ravnatelj drž. moškega učiteljišča v Mariboru.

Pirc

Maribor 1922.

Tiskala in založila Mariborska tiskarna d. d. v Mariboru.

Uvod.

Prazgodovina.

Prazgodovina. Starosti in pradomovine človeštva doslej še ne moremo natančno določiti; najstarejše človeško okostje sega v takozvano diluvialno dobo. Dasi iz najstarejše dobe človeštva nimamo nikakih pisanih poročil, se vendar dá nekoliko zasledovati razvoj tedanje kulture. Znanost, ki kaže ta razvoj, se imenuje prazgodovina. Z raziskavanjem življenskih razmer prazgodovinskega človeka se bavi v prvi vrsti arheologija. Življenje prazgodovinskega človeka delimo v več dob.

Najstarejši časi. Najstarejšo dobo človeške kulture imenujemo starokamneno ali paleolitično dobo. Človek te dobe je uporabljal sprva izključno orodje iz kamna; nabavljaj si ga je s tem, da si je kamen okresal; kresilnik je bil po svoji trdoti in lahkem oblikovanju kaj pripraven za orodje. Pozneje je rabil tudi kosti ubitih živali.

Človek starokamnene dobe je živel od divje rastočih rastlin in od lova, stanoval pa je v podzemeljskih jamah in skalnih votlinah (troglodit) ali pa tudi na prostem polju. Arheologi so dognali, da si je starokamnenski človek izdeloval že tudi lišp; razne risbe pričajo dalje tudi že o prvi umetnosti človekovi.

Srednji časi prazgodovine. Starokamneni dobi je sledila nova doba v človeškem življenju, ki jo po navadi imenujemo novokamneno ali neolitično dobo. V tej dobi si je nabavljaj človek orodje še vedno iz kamna, a tega je sedaj že brusil, gladil in vrtal. Poleg tega pa je poznal že tudi razne kovine, tako baker in bron, dasi mu ta dva še nista služila tako kakor v poznejšem času. V neolitični dobi je človek že znal krotiti in udomačevati živali, živel je od živinoreje in poljedelstva. Med domačimi živalmi mu je bil zlasti pes zvest spremljevalec na lovu ali pa mu je čuval črede.

Stalna naselitev je dovedla človeka do tega, da si je stavil koč, po večini ob jezerih in rekah (stavbe na kolen, mostišča). To vidimo zlasti v deželah okoli Alp. Mostiščarji so si napravljali iz žitnih zrn tudi že kruh, iz prejastih rastlin pa vrvi in obleko. V neolitični dobi se je polagoma razvilo nadalje tudi že lončarstvo.

Novejši časi prazgodovine so nastopili (zlasti v Evropi) tedaj, ko je človek opustil kamen kot gradivo za izdelovanje orodja in orožja in ga nadomestil s kovinami, v prvi vrsti z bronom, pozneje z železom. Po teh dveh kovinah ločimo najprej bronasto, na to pa železno dobo.

Bronasta doba. Kultura bronaste dobe je že na precej visoki stopnji. Človek je hodil že iz svojih z nasipi in jarki obdanih stanovališč (gradišč) ali iz stavb na kolen na ravnine obdelovat polje; žito je žel v nekaterih krajih že s srpom. Poleg tega ga je živila seveda tudi živinoreja. Glavni znak bronaste dobe pa je razvoj rokodelstva.

Železna doba. Šele pozno se je učil prazgodovinski človek kovati železo; a tudi izdelki železne dobe niso bili vedno in povsod enaki. Zato ločimo železno dobo v dve periodi: v hallstattsko in latensko. Prva ima svoje ime po izkopinah v Hallstattu v Salzkammergut, druga pa po izkopinah v La Tènu (= plitvina), kraju na severnem koncu Neuchatelskega jezera v Švici. Vendar pa je treba tudi tu pomniti, da velja ime hallstattska perioda le za takratno kulturo alpskih in nekaterih sosednjih dežel. Latenske izkopine pričajo, da so služile skoro vse vojaškim namenom. V La Tènu je bila nekaka trdnjava in shramba orožja, ki je izdelano izključno samo iz železa.

Razne dobe prazgodovine se niso pričele v različnih krajih v istem času; marsikje je koval človek že orodje iz bron ali celo iz železa, ko je drugod rabil še kameno.

V starejših in srednjih časih človeške prazgodovine smemo govoriti le o plemenih človeštva, dočim nastopajo v novejših časih že narodi, t. j. kulturno združene skupine enakega pokolenja, enakih običajev in istega jezika. Posamezne osebe stopajo v ospredje in s tem prestopi narod iz prazgodovine v zgodovino.

Kulturna središča. Za poljedelstvo so bile pripravne zlasti nižine ob velikih rekah; na teh so nastala prva kulturna središča, tako ob Nilu, med Evfratom in Tigridom, ob velikih rekah Indije, Kitajske i. dr.

Prazgodovinske izkopine na Slovenskem so mnogoštevilne. Slovenske dežele zavzemajo v tem oziru odlično mesto. Večinoma se nahajajo te izkopine v ljubljanskem muzeju.

L. 1875. so našli na Ljubljanskem barju prve stavbe na koleh, poleg teh pa tudi mnogo orodja iz kamna, kosti in rogovja. Vse te izkopine izpričujejo, da so prebivali v teh krajih ljudje že v neolitični dobi. — Prazgodovinske stavbe Ljubljanskega barja so pa hranile tudi mnogovrstne predmete bronaste dobe. — Izmed hallstattskih izkopin na Slovenskem slovijo zlasti izkopine na Vačah pri Litiji. — Latenske izkopine so našli pri Mokronogu in na Gradu pri Šmihelu blizu Postojne.

Izkopani predmeti so kaj raznovrstni, tako n. pr. žare, v katerih so spravljali ostanke sežganih mrličev, pasovi, ovratnice, zapestnice, igle lasnice, uhani, prstani, sekire, meči, osti za sulice, puščice, noži, srpi, čelade i. dr. Med slovenskimi izkopinami je posebno znamenita vaška situla (izkopali so jo 1879. l. na Vačah); v treh pasovih je videti na nji prizore iz lovskega in vojaškega življenja.

V Sv. Luciji pri Tolminu so izkopali mnogo predmetov železne dobe. — Pri Rušah nad Mariborom so odkrili nad 800 žar razne velikosti, v njih pa mnogo bronastih izdelkov; pri Negovi v Slovenskih goricah so našli več bronastih čelad. — Tudi slovenska Koroška se ponaša z mnogimi spomeniki iz prazgodovinskih časov.

Zgodovina.

Zgodovina nam pripoveduje, kaj se je zgodilo. Vendar pa se v zgodovini omejujemo le na dogodke iz človeškega življenja ter izključujemo izpremembe v naravi, če niso vplivale na človeštvo. V razvoju zgodovinske vede ločimo tri stopnje: pripovedno, pragmatično in genetično. Pripovedna zgodovina našteva dogodke v časovni vrsti, pragmatična ali učeča zgodovina navaja tudi vzroke dogodkov, dočim genetična ali pojasnujoča zgodovina uči, v kakšni zvezi so posamezni dogodki s celoto. S tretjo stopnjo je dobila zgodovina značaj znanosti. Naloga zgodovinske vede je torej, da nam podaja popoln razvoj dogodkov v časovni in vzročni (kavzalni) zvezi ter družiti posameznosti s celoto.

Zgodovinska snov in njena razdelitev. Po obsegu snovi razločujemo svetovno ali univerzalno zgodovino, ki obdeluje zgodovino vsega človeštva v vseh časih in v vseh krajih, in specialno zgodovino, ki se bavi z zgodovino posameznih držav, narodov ali krajev. — Iz praktičnih ozirov delimo zgodovino dalje tudi po času v stari, srednji in novi vek. Mejo med starim in srednjim vekom tvori običajno konec zapadnorimske države 476. leta po Kr., odkritje Amerike 1492. l. pa loči srednji vek od novega.

Pomožne znanosti zgodovine. Zgodovinsko znanost pospešujejo takozvane pomožne znanosti zgodovine. Te so: jezikoznanstvo ali filologija, pismoznanstvo ali paleografija, ki nam tolmači razvoj starih pismen, nauk o listinah ali diplomatika, nauk o pečatih ali sfragistika, nauk o denarstvu ali numizmatika, rodoslovje ali genealogija, ki nas uči o izviru in sorodstvu zgodovinsko važnih rodov, nauk o grbih ali heraldika, časoslovje ali kronologija in zemljepis ali geografija. Kot posebna panoga se je odcepila od paleografije epigrafika ali nauk o napisih.

Zgodovinski viri. Zgodovina zajema svojo snov iz zgodovinskih virov, ki jih ločimo v poročila in ostanke.

Poročila namenoma poročajo o zgodovinskih dogodkih; k tem prištevamo ustno izročilo (bajke in pripovedke, legende, pregovore), pismeno izročilo (napise, listine, letopise in kronike, biografije ali životopise, spominske zapiske, časopise) in izročilo v podobah (zemljevide, načrte, slike in kipe).

Ostanki so oni zgodovinski viri, ki sicer nimajo namena poročati o dogodkih, a poročajo že s svojim obstankom samim. Taki ostanki so n. pr. okostja, jezik, običaji in navade, izdelki obrti in umetnosti, trgovinske in pravne listine, spomeniki in napisi.

Zgodovinska kritika raziskuje, so li zgodovinski viri pristni ali ne, iz katerega časa in kraja ter od koga izvirajo in so li verodostojni ali ne. Najvišji smoter zgodovinske vede je, da nam podaja resnico.

Stari vek.

A. Hamiti.

V obrobnih deželah severne Afrike so prebivali v starem veku narodi kavkaškega plemena, ki jih imenujemo po prvi Mozesovi knjigi Hamite. Ti narodi so bili Egipčani, Libijci, Numidijci, Mavretanci in nekateri drugi. Izmed vseh teh so se najprvo in najviše povzpeli Egipčani; zato je posebno njih zgodovina pomembna.

Egipčani.

Dežela. Egipt je ozka in podolgovata zelenica med Arabsko in Libijsko puščavo, med prvimi katarakti reke Nila pri Sijeni (Syene*), sedaj Asuan) in Sredozemskim morjem. Površina Egipta je primeroma majhna (okrog 30.000 km²), vendar pa je bivalo tu v času blaginje nad 7 milijonov prebivalcev, to pa zaradi plodovitosti zemlje, ki jo povzroča reka Nil; brez Nila bi bil Egipt puščava, kakor sta njegovi sosednji deželi na vzhodu in zapadu.

Vsled rednega tropičnega deževja v porečju gornjega Nila ter vsled kopnenja snega v Abesiniji narašča reka vsako leto v določenem času in poplavlja vso deželo od konca meseca junija do začetka oktobra. Tako se zemlja dosti namoči. Kadar pa voda upade, pušča za seboj mnogo plodnega blata, ki pognoji vso deželo. Te zemlje ni treba dosti obdelovati. Nilovo dobroto so poznali že stari Egipčani; zato so kopali prekope v take kraje, ki jih voda ob povodnjih ni sama dosegala. Prekopi pa so za branjevali tudi prevelike povodnji, ki bi kaj lahko opustošile polja v delti. — Egipt je bil tesno spojen z Azijo, h kateri so ga takrat tudi prištevali.

Stari Egipčani. Hamitska plemena severne Afrike so po jeziku sorodna Semitom; zato je mogoče, da so se nekaj v

*) Tako so imenovali to mesto Grki; staroegipčansko ime je S u n u.

Afriko priselila. Gotovo pa je, da so bili Egipčani že v petem tisočletju pred Kr. v Nilovi dolini. V zgodovinskem času so nastopili kot popolnoma enoten narod temnordeče polti in s krepkimi potezami v obrazu. Dočim so hodili moški sprva brez obleke ali pa so si ogrinjali hrbet z živalskimi kožami, so se oblačile ženske že v najstarejših časih v dolge in tesne platnene halje. Žena je bila pri starih Egipčanih svobodna; dovoljeno ji je tudi bilo, imeti lastno imetje. — Stari Egipčani so bili razumno in marljivo ljudstvo. Po poklicu je navadno sledil sin očetu, a strogo ločenih kast niso poznali.

Kronologija. Egipčani niso šteli let po določenem času, kakor n. pr. mi od Kristusovega rojstva. Zato ne moremo natančno določiti časa najstarejših dogodkov, temveč moremo le doognati, da se je to ali ono zgodilo prej ali pozneje. Šele čas dogodkov prvega tisočletja pr. Krist. nam je natančneje znan.

Zgodovino starih Egipčanov črpamo iz raznih virov, kakor iz njih jezika, pisave, vere, spomenikov i. dr.

Egiptovska pisava, ki jo imenujemo po Grkih hieroglif, je bila prvotno podobopis, to se pravi, za označbo kakega predmeta so Egipčani dotični predmet naslikali. Pozneje so izraževali besede, za katere niso imeli pravih znakov, s podobami, ki so imele sicer drug pomen, a približno isto glasovno vrednost kakor beseda, ki so jo hoteli označiti (kakor bi n. pr. v slovenščini izrazili besedo „prst“ [zemlja] s sliko „prsta“ na roki). Vzlic temu napredku pa vendar še marsikatero besede niso mogli izraziti. Zato so jeli pismouki postavljati posamezne podobe za gotove zloge in še pozneje za posamezne glasnike. Tako so si ustvarili 24 črk. Navadno so čitali od desne na levo. — Kadar so pisali na papir, ki so ga izdelovali iz stržena rastline „papyrus“, so rabili takozvano hieratično pisavo, ki je bila skrčena hieroglifskā pisava. Z nadaljnjo okrajšavo hieratične pisave se je razvila v pisarnah grško-rimskega časa takozvana epistolografska ali demotična pisava.

L. 1799. je dobil o priliki Napoleonove vojne v Egiptu neki francoski častnik kamneno ploščo z grško, hieroglifsko in demotično pisavo. S pomočjo te plošče je raztolmačil (1822. l.) Francoz Champollion egiptovsko pisavo.

Vera. Egipčani so bili mnogobožniki (politeisti). Kot poljedelci so bili odvisni od vremenskih sil. Zavest te odvisnosti se kaže tudi v njih veri.

Bogovi egipčanski so bili dobri in zli. Prvi so jim podeljevali plodovitost polja in obilne žetve, drugi pa vročino in sušo. Posamezne župe, celo posamezna mesta in vasi, so častile svoje bogove. Tudi je imel isti bog na raznih krajih razna imena.

Bog Ptā (Ptah) je bil najbolj v časti v Memfidi (Memphis); njemu je bil posvečen črni bik z belo liso na čelu (Apis), ki so ga častili po božje.

Amōn (Ammon) je bil tebanski bog. Njegovo proročišče „Ammonium“ je stalo v zelenici Sivi (Sivah).

Iz krajevnih bogov so se v poznejšem zedinjenem Egiptu razvili državni bogovi, med katerimi je užival najvišje čiščenje bog solnca, znan pod različnimi imeni, kakor Re (tudi Ra), Oziris (Osiris) i. dr. Oziridova sestra in žena je bila boginja Isis (Isis), njun sin pa dobri bog Hor (Horus). Set (grški Typhon) je bil zli bog.

Poleg bogov so častili Egipčani tudi razne predmete, v katerih so po njih mnenju prebivali bogovi. Zlasti živali, kakor mačke, pse, krokodile, ibise, bike, skobce i. dr., so imeli za simbole raznih bogov. Tako versko naziranje imenujemo fetišizem. V poznejšem času so si predstavljali Egipčani bogove tudi že v človeški podobi.

Egipčani so verovali v neumrjornost duše, ki se po smrti loči od telesa. A tudi truplo je živelo po smrti v grobu dalje, če je imelo potrebno hrano. Zato so polagali mrtvecem v grob jedi in pijače. Polagoma se je razvil nazor, da se duša kedaj vrne v truplo, če ne strohni. Zato so mazilili trupla (mumije), preden so jih polagali v grob. Neštnevilne mumije so se ohranile do današnjega dne; mnogo so jih prenesli v razne muzeje.

Stavbarstvo je bilo pri Egipčanih v tesni zvezi z njih verskim in državljanskim življenjem. Gradiva so imeli zadosti, zakaj kamen sijenit (imenovan po mestu Sijene) je bil zato jako prikladen; da, narava jim je bila tudi pri napravi načrtov zgled: poševne bregove Nilove so posnemali pri zgradbi sten, razne rastline, kakor „papyrus“ in „lotos“, pa pri okraskih stebrov.

Piramide. V prvi vrsti so skrbeli Egipčani za to, da so si zgradili trdne grobove. Iz kraljevskih grobov so se razvile piramide. Po velikosti presegajo vse stavbe sveta. V piramide so polagali trupla umrlih kraljev. Še danes je ohranjenih približno 70 piramid; njih velikost je različna; iz velikosti vsake piramide sklepamo, kako dolgo je vladal njen zgraditelj, zakaj čimdalje je

vladal kralj, tem višji je bil njegov grob, njegova piramida. Sestavljene so bile iz umetno rezanega kamna. V piramido je držal ozek hodnik k prostoru, kamor so položili kraljevo mumijo. Z obrazom so jo obrnili proti vzhajajočemu solncu, ki jo nekdanj zopet oživi.

Največje tri piramide se nahajajo pri današnji vasi Gizeh v bližini nekdanje Memfide. Njih zgraditelji so bili kralji Kufu (Chufu, grški tudi Cheops), Kefrê (Chefrên) in Menkevrê (Mykerinos). Kufujeva piramida je bila nad 146 m visoka; zanjo je bilo treba 2,521.000 m³ gradiva.

Okoli kraljeve piramide so bili postavljeni manjši mavzoleji princev, knezov in drugih dostojanstvenikov.

Skalni grobovi so imeli enak namen kakor piramide. Nešteto jih je še ohranjenih, najznamenitejši v mestu mrtvih pri Tebah.

Svetišča so gradili Egipčani v čast bogovom. Imela so po več oddelkov. Ob poti do svetišča so postavljali na desni in levi strani sfinge, pred vhodom pa v nebo štrleče, iz enega kosa izklesane obeliske, poleg njih časih orjaške kipe zgraditeljev; vhod v svetišče sta tvorili dve stolpasti stavbi, imenovani pilona. Razni notranji oddelki svetišč (dvorane, dvorišča, kapele) so držali do prostora, ki je bil posvečen bogu. Lesem so smeli samo duhovniki. Svetišče z vsemi svojimi pritklinami je tvorilo zase majhno mesto.

Svetišča so bila zidana ali v skalo izklesana. Zidano svetišče je bilo n. pr. Amonovo svetišče v Tebah pri današnji vasi Karnaku. Velika dvorana tega svetišča je bila 90 m dolga, 50 m široka in njen strop je slonel na 134 stebrih, ki so bili do 21 m visoki ter so merili v obsegu po 13 m. Vse svetišče je bilo 1400 m dolgo. — Krasno zidano svetišče je bilo tudi na otoku File (Philae) pri Sijeni. — Velikansko svetišče je bil tudi takozvani „labirint“ v bližini Meridskega jezera; zdaj ga ni več. V nubijskem mestecu Ipsambul je ohranjeno še danes v skalo izklesano svetišče.

Kiparstvo. Kakor stavbe so bili veličastni tudi kipi. Najbolj znani med temi so sfingi z levjim truplom in človeško glavo. Posvečeni so bili vzhajajočemu solncu. Sfing pri vasi Gizeh je bil 20 m visok in je imel v svoji notranjščini in med šapama dosti prostora za majhno svetišče. Dandanes se vidi samo še njegova glava, zakaj večji del trupa je zasul pesek. Ob 2 km

dolgi cesti, ki je držala k svetišču v Tebah, so stali na obeh straneh sfingi, po 3 m oddaljeni drug od drugega. Egipovski sfingi so večinoma moškega spola. — Znamenita sta bila dalje takozvana „Memnonova kolosa“ blizu Teb, sprva visoka po približno 21 m.

Egipovski kipi so okorni in mrtvi, toda veličastni. Vendar pa kažejo nekateri izmed njih, kakor vaški župan, pisar i. dr. izredno izrazitost.

Slikarstvo je bila pri Egipčanih najmanj razvita umetnost. Sicer so slikali v živahnih barvah raznovrstne dogodke iz zgodovine kraljev na stene stavb, toda brez perspektive. Dele človeškega telesa so slikali tako, kakor jih vsakega posebe najbolj vidimo, torej glavo od strani, oko od spredaj, noge od strani itd. Predmete, ki so bili drug z drugim, so slikali drugega nad drugim. Glavne osebe, n. pr. kralje, njih vozove in konje, so oblikovali večje od drugih oseb in predmetov.

Znanost in pesništvo. Izmed znanosti je bila pri Egipčanih najbolj razvita astronomija. Do zvezdoslovja so jih dovedle v prvi vrsti življenske razmere. Od Nilove poplave je bil odvisen uspeh obdelovanja polja. Treba je bilo torej natanko poznati čas naraščanja in upadanja vode; to pa s pomočjo koledarja. Določili so solnčnemu letu sicer $365\frac{1}{4}$ dni, a v navadnem življenju so računali le z letom 365 dni. — Egipčani so gojili dalje geometrijo, ki so jo pridno uporabljali pri zgradbi prekopov (kanalov) in stavb. — Tudi zdravilstvo so že poznali, a mesto z zdravili so si večinoma izkušali pomagati z magijo ali čarami. — Književnost je obsegala večinoma proizvode verskega značaja in pravljice.

Življenske razmere. Egipčani so bili v prvi vrsti poljedelci in živinorejci. Pridelovali so raznovrstno žito, olje, vino, sadje in zelenjad. Pri delu so jim pomagale domače živali, kakor govedo in osli. Konja sprva niso poznali. — Pa tudi industrija (zlasti platnarstvo in usjarstvo) je cvetela; steklarstvo je njihova iznajdba. Poleg tega so bili izvrstni kovinarji. — Razmere v družini se nam kažejo v vseh dobah kot srčne. Ženitev s sestro je bila dovoljena; s tem se je ohranilo premoženje v isti hiši.

Ustava egipčanske države in politična zgodovina. Egipčanska država je nastala na ta način, da se je združilo več malih držav. Na te spominjajo še v rimski dobi mnogoštevilne župe ali

n o m i, kakor so jih imenovali Grki. — Še v prazgodovinski dobi sta nastali iz teh državic dve veliki državi, „severna dežela“ (= delta) in „jug“, dokler se nista tudi ti dve državi združili v eno državo. Ustanovitelj enotne države je bil baje kralj Menes (okoli 3300 pr. Kr.). — Egiptovski kralj je imel naslov fara o; bil je živo utelešenje solnčnega boga. Beseda fara o (= visoka hiša) pomeni prav za prav ves kraljev dvor z vsemi neštevilnimi uradniki. Največ vpliva so imeli duhovniki, zlasti v poznejših časih, ko so stopili verski obredi v ospredje.

V Egiptu je vladalo nad 30 dinastij ali vladarskih rodovin.

Stara država (do okoli 2160). Vladarji stare države so ustalili pozneje Memfido za glavno mesto; sezidal jo je Menes. Ta in njegovi nasledniki so bili absolutni vladarji, zapovedujoči čez življenje, smrt in imetje svojih podložnikov. Egipčani so jih častili po božje; veljalo je za največje odlikovanje, če je smel kdo kralju gledati v obličje. Skoro vsi višji uradniki so bili obenem dvorni uradniki. V tej dobi so vladali tudi zgoraj omenjeni graditelji največjih piramid: kralji Kufu, Kefrê in Menkevrê (okoli l. 2800). Prav v teh stavbah vidimo najbolj neomejeno oblast vladarjev te dobe, zakaj brez nje bi ne bili mogli graditi tako mogočnih stavb. Vendar pa so bili tudi kralji navezani na stalne obrede.

Staro državo so razrušile najbrže državljanske vojne, a zopet jo je združila knežja rodbina iz Teb; vendar pa tudi sedaj še ni zavladal popoln mir. Šele nova kraljevska rodbina iz Teb je uvedla red. Tej državi pravimo „srednja država“.

Srednja država (okoli 2160 — okoli 1580). Plemenitniki stare absolutne države so postali sedaj kraljevi vazali, država je dobila torej značaj fevdalne države. V tem času so dali kralji kopati prekope in so odvajali vodne odtok v „veliko jezero“, ki so ga Grki imenovali Meridsko jezero (v današnji deželici Faijum). Amenemhet III. je dal graditi že omenjeni „labirint“. Cvetele so trgovina, umetnost in književnost, poleg tega pa so si osvojili kralji tudi Nubijo. Zato po pravici imenujemo to dobo dobo procvita.

Procvitu države so napravili konec Hiksi, ki so udarili okoli 1680. l. s Sinajskega polotoka v dolnji Egipt in ga podjarmili. Hiksi so bili najbrže semitskega pokolenja in so vladali Egipčanom po načinu starih faraonov približno 100 let. Z naselitvijo tega naroda je dobila egiptovska kultura nov značaj, zakaj pomešala se je z azijsko.

Oblasti tujih Hiksov (Egipčani so jih imenovali „kuga“) so se odtegnili že v začetku kralji domačini v Tebah, ki so okoli leta 580. premagali in pregnali Hikse. Tako je nastala „nova država“.

Nova država (okoli 1580 — okoli 1100). Glavno mesto so postale sedaj Tebe. Egipčani, ki so si pridobili v bojih s Hiksi dovolj vojaške spretnosti, si niso osvojili samo Etiopije na jugu Egipta, temveč so podjarmili tudi celo Azijo do reke Evfrata. Zlasti so se odlikovali kralji iz rodovine Tutmozidov in Ramesidov, ki se niso samo vojevali, ampak so tudi gradili sveetišča, obeliske, pilone i. dr. Odkar pa je zavladal Amenofis III. (Amenophis, 1419), je ponehala voježeljnost tebanskih vladarjev. (Omenjena „Memnonova“ kolosa predstavljata tega vladarja.) Njegov sin Amenofis IV. si je zgradil novo prestolico Chut-Aten (= solčni obzor) in je poizkušal uvesti reformo egipčanskega verstva v smeri monoteizma. O tedanjih razmerah nas poučujejo zlasti napisi na lončenih tablicah, ki so jih našli (l. 1887) v dolini, ki jo imenujemo Tell-el-Amarna. Vsi ti napisi so pisani v babilonski klinasti pisavi; ker so tvorile najdene tablice del egipčanskega državnega arhiva, sklepamo, da je bil okoli 1400. leta pr. Kr. babilonsko-semitski jezik diplomatski jezik v orientu. Reforme Amenofa IV. se niso vzdržale. Še celo njegovo novo prestolico so kmalu po njegovi smrti razrušili.

Doba tuje vlade (okoli 1100—663). Zaradi domače nesloge se je razcepila država v več malih držav, ki jih ni bilo težko premagati. Južnih deželá so se polastili Etiopci, severnih pa Asirci. Asirci so prepustili vlado knezom domačinom (pripovedka o dodekarhiji), izmed katerih je bil najjemenitnejši Psametih. Z njim se prične nova doba egipčanske zgodovine.

Obnovljena država ali restavracija (663—525). Psametih I., čigar prestolnica je bilo mesto Saïs v delti, se je otrešel s pomočjo Grkov asirskega podložništva ter zedinil še enkrat Egipt. — Njegov naslednik Neho je pospeševal zlasti trgovino ter dovolil tudi tujcem vstop v svojo državo; na njegovo povelje so baje objadrali Feničani Afriko; tudi je poizkusil napraviti prekop med Rdečim in Sredozemskim morjem. Toda baš bogastvo, ki so si ga pridobili Egipčani za Neha in njegovih naslednikov, je privabilo mogočne Perzijane. Takrat je vladal Egiptu Psametih III., ki ga je perzijski kralj Kambiz (Kambyses) premagal pri Peluziju (525. l.). Egipt je postal perzijska provinca.

B. Semiti.

Semite imenujemo po Semu, ki ga tudi omenja prva Mozesova knjiga. K njim prištevamo Asirce in Babilonce, Izraelce, Feničane i. dr. Semiti so bili treznega mišljenja in podjetni, zlasti dobri trgovci.

1. Asirci in Babilonci.

Dežela. Na Armenskem višavju izvirata reki sotočnici Evfrat in Tigris (Euphrates, Tigris). Po daljšem teku se približata druga drugi, na kar se zopet oddaljita in se končno združita v eno reko (danes imenovano Šat-el-Arab), ki se izliva v Perzijski zaliv. Severni del dežele, ki jo objemata Evfrat in Tigris, so imenovali v starih časih Asur (Assur), južni del pa Babilonijo ali Kaldejo (Chaldaeae). Sveto pismo rabi za Babilonijo tudi ime Sinear. Grki pa so imenovali deželo severno od Šat-el-Araba Mezopotamijo, t. j. medrečje, deželo med rekama; to ime se je ohranilo do danes.

Mezopotamija je bila po večini jako rodovitna dežela. Njeno rodovitnost sta povzročala Evfrat in Tigris. Tudi tu so povodnji namakale zemljo, da je po naplavinah oplojena rodila obilo pridelkov. Povodenj v Mezopotamiji je nastala vsled kopnečega snega na Armenskem višavju od meseca marca do julija. Takrat se je namočila vsa zemlja in (kakor v Egiptu) ostalo je tudi tu dosti plodovite prsti, ki jo je nanese voda.

Prebivalci stare Mezopotamije so spoznali že zgodaj velik pomen poplav, zato so delali prekope ter gradili nasipe. — Sejali so pšenico, ječmen, proso in lan. Plodovitost Mezopotamije se je ohranila le dotlej, dokler so bili prekopi in nasipi v dobrem stanju. Ko so v 13. stoletju prihrumeli divji Mongoli v te dežele in jih opustošili, je prenehala tudi rodovitost Mezopotamije. Voda, ki ni imela sedaj pravega dotoka in odtoka, je izpremenila velik del te dežele v nedostopna močvirja, kjer pogosto razsaja mrzlica.

Prebivalci Mezopotamije že v najstarejših časih niso bili enoten narod; na severu so stanovali semitski Akadci, na jugu pa nesemitski Sumerijci. Zadnji so ustanovili prvo kulturo v Sinearju, pred vsem pisavo in verske nazore. Na to si je osvojilo neko semitsko pleme najprvo Akad (Akkad), deželo Akadcev,

potem pa tudi Sinear in je sprejelo velik del sumerijske kulture. Ti Semiti so Babilonci in Asirci.

Viri babilonske in asirske zgodovine. Med najvažnejše vire za zgodovino Babiloncev in Asircev štejemo klinasto pisavo.

Klinasta pisava, ki so jo izumili Sumerijci, je bila prvotno podobopisje, a se je polagoma prilagodila materijalu, na katerega so pisali, namreč lončenim ploščicam. Klinasto pisavo so sprejeli od Sumerijcev semitski Akadci in so jo prikrojili svojemu jeziku. Razlago klinaste pisave so omogočili pred vsem napisi perzijskih kraljev; pot k razlagi pa je pokazal Grotefend; drugi imenitni asirijologi so še Burnouf, Lassen, Rawlinson, Schrader in Delitzsch.

Poleg pisave nam služijo kot viri babilonske in asirske zgodovine tudi razvaline palač in svetišč, grobovi, zlasti pa na lončenih ploščicah ohranjeni računi, pisma, himne, molitve, pripovedke, zgodovinski zapiski, poročila grških pisateljev in sveto pismo.

Kronologija. Babilonsko leto je obsegalo 12 luninih mesecev; s solničnim letom (oziroma z letnimi časi ali opravki na polju) so ga izenačili na ta način, da so po potrebi vrinili en mesec. Meseci so šteli po 29 ali 30 dni. — Tudi Babilonci in Asirci niso imeli določenega časoštetja, temveč so šteli po letih vlade kraljev ali pa po kakem drugem važnem dogodku.

Vera Asircev in Babiloncev — istotako češčenje prirodnih sil — je bila dediščina po praprebivalcih. Od njih so sprejeli molitve in bogove. Najvišji bog je bil Bel (= gospod), bog svetlobe in stvarnik ljudi. Njegova žena se je zvala Belit. Poleg teh pa so imeli razni kraji svoje bogove. Najbolj znana sta bila Asur (Assur) in boginja Ištar; zadnja je bila boginja jutranje in večerne zarje; njen kult se je polagoma razširil po vsej prednji Aziji.

Kakor skoro vsi stari narodi, so prištevali tudi Babilonci in Asirci solnce, mesec in zvezde med božanstva. Med zvezdami so častili zlasti pet velikih planetov; dali so jim imena, ki jih nosijo še danes, le da so prikrojena na rimske bogove. Da bi ublažili jezo božanstev, so jim darovali živali, z molitvami pa so si izkušali pridobiti njih naklonjenost. — Imeli so natančno določene obrede za prorokovanje bodočnosti, za zagovore in pokoro. Posebni predpisi so določevali za vsak dan gotove žrtve in molitve. Vsak posameznik se je moral brezpogojno ukloniti božanstvom. Kot posledico tega razmerja med semitskimi božanstvi

in človekom si razlagamo krutost človeških žrtev, ki je lastna nekaterim semitskim religijam.

Duhovniki so se pri Asircih in Babiloncih zvali Kaldejci. Čuvali so stare verske obrede in žrtvovali bogovom. Posredovali so tudi pri občevanju bogov z ljudmi. Zato so imeli med ljudstvom največ vpliva. Celo kralji se jim niso smeli zameriti. Obenem pa so gojili Kaldejci tudi znanost. Po raznovrstnosti obredov so se delili duhovniki v več vrst.

Stavbarstvo. Kakor pri Egipčanih je služilo stavbarstvo tudi pri Asircih in Babiloncih deloma verskim, deloma državnim potrebam. Ohranilo se pa teh spomenikov ni toliko kakor v Egiptu, ker v Mezopotamiji niso imeli tako trdnega gradiva, kakor je bil sijenit. Asirci in Babilonci so zidali z opeko, ki so jo sprva sušili na solncu, pozneje pa žgali v pečeh. Da so pa bile zgradbe lepše in trdnjše, so obložili stene s kamnenimi ali alabastrskimi ploščami, ki so jih ali pisano pobarvali ali pa vdolbli vanje reliefe.

Palače so gradili Babilonci in Asirci na terase. Pravo poslopje je sestajalo iz več dolgih in ozkih prostorov, ki so jih obdajala dvorišča.

Tudi svetišča so stala na terasah. Vobče je obdajalo tu več prostorov glavno dvorišče, kjer se je nahajal oltar dotičnega boga. Vsako svetišče je imelo dalje svojo piramido ali stolp, ki je bil tem ožji, čim višji je bil. Na vrhu stolpa je bilo svetišče, ki pa je obenem služilo kot zvezdarna.

Izmed palač je bila posebno znamenita kraljeva palača v Kujundžiku pri nekdanji Ninivi.

Kiparstvo. Tu sem štejejo v prvi vrsti reliefe na stenah svetišč in palač. Večinoma predstavljajo dožitke kraljev v vojnah ali na lovu. Na teh reliefih vidimo krasna oblačila, vozove, orožje in razno orodje, ki so jih rabili kralji. Redkejši so prizori iz zasebnega življenja.

Razen reliefov pa so izklesovali Asirci in Babilonci tudi razne živali s človeškimi glavami in ptičjimi perutmi, največkrat leve ali bike, ki so jih postavljali — kakor Egipčani svoje sfinge — kot čuvaje pred vhode svetišč.

Slikarstvo je bilo izmed umetnosti pri Babiloncih in Asircih najmanj razvito. Služilo je večinoma le okraševanju reliefov.

Znanost in književnost. Asirci in Babilonci so imeli knjižnice iz lončenih tablic, popisanih s klinasto pisavo. Layard je odkril v Kujundžiku najstarejšo knjižnico sveta;

le - ta sestoji iz 22.000 tablic. Iz njih razvidimo, da so se pečali Asirci in Babilonci s slovnico, s pravoslovjem in prirodoslovjem, z zgodovino in zemljepisjem. Razen teh ved nahajamo tudi dela lirske vsebine (kakor himne, molitvice in izreke), dalje epska dela, ki opevajo kaj rada stvarjenje sveta. Zlasti znamenit je odlomek o vesoljnem potopu, ki se zelo ujema s svetopisemskim poročilom. — Najnovejša raziskavanja pričajo dalje o izbornem davčnem sistemu Asircev in Babiloncev.

Astrologija in astronomija. Babilon je domovina opazovanja zvezd. Iz stanja planetov so prorokovali bodočnost; to lažizanost, ki je vplivala na verske razmere, na zdravilstvo in sploh na vse življenje, imenujemo astrologijo. Bodočnost so prorokovali dalje tudi iz gibanja živali, iz rojstva človeka, iz sanj (imeli so sanjske knjige), iz jeter zaklanih živali in iz drugih opazovanj. — Iz astrologije se je razvila astronomija. Iz natančnega opazovanja tekanja planetov so določili precej natanko že naprej solnčne in lunine mrke. — Umljivo je, da so pri vseh teh znanostih gojili zlasti m a t e m a t i k o; računali so po seksagezimalnem sistemu, v katerem so tvorila števila 1, 60 in 3600 glavne enote, a posluževali so se tudi dekadičnega sistema, ki ga imamo sedaj. Leto so razdelili v 12 mesecev, mesece v 30 dni, dneve v ure, te v minute in sekunde. Delitev kroga v 360° je istotako izumek Babiloncev in Asircev.

Zdravilstvo Babiloncev in Asircev je bilo v tesni zvezi s čarovništvom, zagovarjanjem in drugimi vražami.

Življenske razmere. Da so znali Asirci in Babilonci izkoriščati rodovitnost zemlje, na kateri so bivali, so kazali že s tem, da so kopali prekope in uravnavali poplave. Bili so torej poljedelci.

Poleg poljedelstva pa se je pri Asircih in Babiloncih povzpela zlasti v mestih obrtnost in trgovina do visoke stopnje. Njih tkanine, preproge, umetno obdelane kovine, steklo, mazila i. dr. so bile razširjene po vsej Prednji Aziji.

Poznali so tudi vse za trgovino potrebne pripomočke, n. pr. uteži, ki so jih narejali tudi iz srebra in zlata.

Politična zgodovina. Stara babilonska država (do okoli l. 1130). V najstarejših časih nahajamo več mest; vsako je imelo svojo vlado; kraljevska in duhovska oblast sta bili združeni v eni osebi. Vladarji posameznih žup so stremili po hege-

moniji nad sosednjimi župami. Med temi vladarji zavzema odlično mesto Sargon I. Obširna pisana poročila omenjajo tudi vladarja z imenom Gudea (okoli l. 2600), ki se je uspešno bojeval z državo Elam na vzhodu.

Pozneje so napočili nemirni časi, v katerih so se vrhovne oblasti raznih mest večkrat menjavale. Zlasti mesto Ur je stopalo vedno bolj v ospredje. (Rawlinson je odkril razvaline tega mesta ob velikem Evfratovem prekopu Pallakopas). — Najimenitnejši vladar starejšega časa pa je nedvomno Hamurabi, (Chammurabi, tudi Chammurapi, okoli l. 2100), ki je združil vso Babilonijo pod svojim žezlom. Glavno mesto njegove države je bil Babilon (= božja vrata). Hamurabi je bil odličen državnik in vojskovodja. Gradil je prekope in nasipe, velika žitnica je zabranjevala lakoto ob slabih letinah; pravne prepire podložnikov je razsojeval Hamurabi čestokrat sam, uredil je davkarstvo in dohodke svetišč ter pospeševal trgovino in obrt. O izrednih zmožnostih Hamurabijevih pa priča pred vsem njegov zakonik, obsegajoč 282 paragrafov.

Ne dolgo po Hamurabijevi vladi so narodi Mezopotamije večkrat zamenjali svoje pozicije. Sosednji Kasiti so udarili v Babilonijo; sicer niso razrušili babilonske države, vendar pa so gotovo pripomogli k temu, da so se povzdignili do višje veljave Asirci; le-ti so postali po dolgotrajnih bojih vladarji vse Prednje Azije.

Asirska država (okoli l. 1130—606). Pričetek asirske zgodovine še ni pojasnjen. Sveto pismo poroča o bajevnem kralju Nimrodu, ki je vladal štirim mestom v Babiloniji in razširil odtod svojo vlado nad Asirijo. Vendar pa so bili asirski kralji vazali Babiloncev. Vsekako pa so imeli Asirci isti jezik, isto vero in sploh isto kulturo kakor Babilonci. — Nekoliko jasnejša je zgodovina Asircev od leta 1500 dalje. Vladarji Asirije in Babilonije so živeli sprva v priteljstvu, kmalu pa so se pričeli prepiri med obema državama. Slednjič se je morala Babilonija ukloniti asirskim vladarjem (okoli 1130. l.).

Znamenit asirski vladar je bil Tiglatpilezer I., ki je vladal v začetku 12. stoletja pr. Kr. Gradil je svetišča, palače, trdnjave in žitnice. Srečno se je bojeval nekaj časa s sosednjimi narodi, tako s prebivalci današnje Armenije na severu in z Aramejci na zapadu.

Kralj Salmansar II. (okoli l. 850) je podjarmil tudi Sirijo in dobil s tem ključ do Palestine.

L. 722. se je polastil asirskega kraljestva neki uzurpator in zasedel prestol kot Sargon II. (722—705). Le-ta in njegovi nasledniki so dosegli, da je postala asirska država prednjeazijska svetovna država. Sargon II. je podjarmil izraelsko državo in raztresel njene prebivalce po raznih deželah („asirska sužnost“). S tako preselitvijo podjarmljenih narodov so preprečili vsako vstajo. Celi narodi so morali tlačaniiti zmagovalcem pri graditvi stavb in pri udejstvovanju visokoletečih načrtov. — Sanherib si je pridobil mnogo zaslug z olepšavanjem svoje prestolice, mesta Ninive ob levem Tigridovem bregu. Tu si je zgradil velikansko palačo, prekope, nasipe, vodovod in trdnjave. — V 7. stoletju se je uklonil tudi Egipt Asircem, toda asirska oblast se je vzdržala v državi Faraonov le malo časa. Psametih I. se je otrešel asirskega podložništva.

Višek oblasti pa je dosegla asirska država, ko ji je vladal pravnik Sargona II., Asurbanipal (grški Sardanapal). Sicer so se združili pod vodstvom njegovega brata Babilonci, Aramejci, nekatera arabska plemena, Kaldejci in zlasti Elamiti zoper Asurbanipala, a njegova krepka roka je zmagala vse sovražnike. Zmagovalno je prodiral na jugozapadu do Teb, na severovzhodu pa je zrušil Suze (Susa), glavno mesto mogočne elamitske države.

Asurbanipalova država je bila prava vojaška država, prva na svetu. Njen razvoj so pospeševale krajevne razmere Asirije. Obilo deževje je plodilo deželo v toliko, da je preostajalo prebivalcem dosti časa za lov in vojno. Asirska planjava in sosednja gorovja so bila tako polna divjačine, da so Asirci postali res pravi nimrodski narod, obenem pa je tvoril lov izborno šolo za pogum in rabo orožja. Tako je postalo asirsko ljudstvo ljudstvo v orožju, vedno pripravljeno za vojno. Njih vojska je bila izborno disciplinirana, dobro oborožena, njih kralji pa so jim bili izvrstni voditelji v boju. Mogoče je, da je navduševal Asirce v boju tudi verski fanatizem. — Sardanapalova doba pomeni dalje tudi višek asirske kulture. Na njegovem dvoru so cvetele umetnosti. Teraso Sanheribove kraljevske palače v Ninivi (pri sedanjem griču Kujundžiku) je Sardanapal povišal; še sedaj je 30 m visoka. Na tej terasi so se nahajale poleg Sanheribove palače tudi druge palače s svojimi labirinti, dvorišči, hodniki in krasnimi parki.

Izkopine „nemške orientske družbe“ nam osvetljujejo tudi življenske razmere preprostega naroda v Sardanapalovi dobi. Asirske zasebne hiše so bile pritlične; glavni prostori so obdajali eno ali več dvorišč. V poslopja se je prišlo skozi ozke veže; asfaltske kopalnice in dobro urejene kanalizacije so povečevale udobnosti asirskih stanovališč; v izkopinah so odkrili možnarje, v katerih so tolkli žito, vrče za vodo, lončene svetiljke, mize, stole, postelje i. dr. Med jedjo so legali odličnejši Asirci na divane, drugi pa so čepeli na tleh ali na majhnih stolčkih okoli skupne sklede. Jedli so z rokami. — Ob širokih cestah so stali kipi vladarjev in vojni spomeniki. Poljedelstvo in živinoreja sta bili tedaj na višku, poleg tega pa je cvetelo lončarstvo ter draguljarstvo; mizarstvo je bilo na toliki višini, da smemo primerjati marsikatero izdelke najelegantnejšim izdelkom sedanjega časa; prekrasne so bile obleke; slovesna godba je igrala pri daritvah in pri veselicah. Trgovina je bila osredotočena večinoma v mestih; tržna policija je vzdrževala red in pazila na prave mere in uteži. Posebno razvita je bila trgovina s sužnji iz Judeje, iz Egipta, iz Elama in Arabije.

Uprava države je bila strogo vojaška; kraljevi namestniki so bili visoki častniki. Kralj sam je imel sicer absolutno oblast, a vendar so tudi njega vezali zakoni z narodom; njegova prva dolžnost je bila pravičnost.

Ne dolgo po Asurbanipalovi smrti pa je prišla strašna katastrofa nad mogočno asirsko državo, katastrofa, kakršne nam jih le malo navaja zgodovina. Ko je Sardanapal premagal Elamite, je stopila namreč Asirija v dotiko z Medijo in to jo je pogubilo. Babilonci pod vodstvom Nabopolasarjevimi in Medijani so zrušili leta 606. Ninivo in z njo je padla asirska država.

Nova babilonska država (606—539). Nabopolasar je postal ustanovitelj nove babilonske (ali kaldejske) države. Po dvajsetletni, skrbni vladi jo je prepustil svojemu sinu Nebukadnezarju (604—561). Le-ta je zopet podjarmil Palestino in Sirijo. A tudi nova babilonska država je padla. Leta 539. jo je razrušil Kir (Kyros), kralj Perzov. Babilonska država je postala perzijska provinca.

2. Izraelci.

Palestina in njeni prebivalci pred prihodom Izraelcev. Palestina je južni del Sirije; reka Jordan jo deli v dva

dela: vzhodni je s svojimi ravninami prikladen za živinorejo, zapadni pa bolj za poljedelstvo, ki pa zahteva pridnega dela. Ker manjka tudi prometnih sredstev med obema deloma, nista imeli te dve deželi nikdar skupnih vezi in to je pospeševalo razvoj posameznih malih držav. Vsa zgodovina Palestine pa je dalje odvisna tudi od njene lege med Mezopotamijo in Egiptom: vedno je bila Palestina pod vplivom kulture teh držav.

Že v začetku egipčanske zgodovine je prebival v Palestini neki semitski narod, ki ga od drugega tisočletja dalje imenujejo viri *Kananejce*.

Še predno so prišli Izraelci v Palestino, je imela dežela že dobro razvito kulturo: poljedelstvo, vrtnarstvo, vinorejo in obrt, poleg tega pa so živeli še tu in tam nomadi. V mestih je cvetela tudi že obrtnost.

Prazgodovina Izraelcev. Sveto pismo poroča o očakih *Abrahamu*, *Izaku* in *Jakobu* ter o dvanajstih Jakobovih sinovih. Po lastnih poročilih so bili Izraelci ali Hebrejci prvotno pastirski narod v pustinjah ob Evfratu, odkoder so se priselili pod Abrahamovim vodstvom v Palestino. Pozneje so se izselili v Egipt, ker je v Palestini nastala lakota. V Egiptu so ostali okoli 400 let; ker pa so jih Faraoni preveč pritiskali, so se zopet vrnil v Palestino. Vodil jih je božji poslanec *Mozes*. Šli so po Sinajskem polotoku, kjer jim je dal, kakor čitamo v Svetem pismu, Bog na Sinajski gori deset zapovedi in jim ukazal, kako naj ga časte. Izraelci so se namreč ločili od vseh drugih narodov v tem, da so častili le enega Boga, ki so ga imenovali *Jahve*, t. j. bivajoči. Častili so ga z daritvami, ki so jih darovali v svetem šotoru in pozneje v jeruzalemskem svetišču. Njemu v čast so posvečevali praznike. Mozesov brat *Aron* je bil veliki duhovnik, za njim pa vedno poglavar Aronove družine. Daritve so darovali duhovniki, pomagali pa so jim levitje. Duhovniki in levitje so bili iz *Levi*jevega rodu. Vsled političnih dogodkov so bili Izraelci večkrat na tem, da bi se udali malikovanju, a vendar so ostali svojemu Bogu zvesti.

Naselitev v Kanaanu. Kdaj so se naselili Izraelci v Kanaanu, nam ni znano, vsekakor pa pred l. 1200. Naseljevanje se je vršilo med hudimi boji s Kananejci, katere so Izraelci premagali. Izraelci so osvojili najprej deželo na vzhodu Jordana in tukaj se jih je nekaj naselilo. Do Jordana jih je vodil Mozes, druge pa je peljal Jozve preko Jordana in so si osvojili zahodni del. Nato je Jozve razdelil deželo med dvanajst rodov.

Doba sodnikov. Izraelce so večkrat napadali sosednji narodi in so ropali njih polja, n. pr. Amonijani, Moabljani, posebno pa Filistejci. Ti so ustanovili ob morju več kneževin (tako v Gazi, Askalonu). Polagoma so jeli prodirati proti vzhodu in so vzeli Izraelcem celo njih najsvetejšo stvar, skrinjo zaveze; vendar so jo kmalu vrnili.

V teh bojih so vodili Izraelce sodniki, n. pr. Gedeon, Jefte, Samson, po srečno dokončanih vojnah pa so ljudstvo vladali. Od kraljev so se ločili v tem, da se njih oblast ni podedovala in tudi ni obsegala vselej vseh rodov; tudi niso pobirali davkov in vojakov. Zadnji sodnik je bil Samuel. Ta je na zahtevo ljudstva pomazilil Savla iz Benjaminovega rodu za „kralja“. Kmalu so ga priznali tudi drugi rodovi.

Doba kraljev. Savel (okoli 1051—1011) se je srečno bojeval s Filistejci, Amalečani in Amonjani, a slednjič so ga Filistejci premagali in uničili so vse njegove prejšnje uspehe. Da bi ne prišel sovražnikom v roke, se je sam usmrtil.

David (okoli 1011—972). Ko je še vladal Savel, je pomazilil Samuel za njegovega naslednika Davida iz Judovega rodu. Zato je Savel Davida preganjal, da se je moral pred njim skrivati. Po Savlovi smrti je zavladal David, katerega pa so šele čez nekaj let vsi rodovi pripoznali za kralja. Osvojil si je Jeruzalem in ga določil za prestolico. Na treh straneh obdajajo mesto globoke doline, na severu pa se naslanja na gorovje. David je potolkel Filistejce in druge sosednje narode in je razširil svojo državo do Egipta in do Evfrata. S Feničani pa je živel v prijateljski zvezi. Hiram, kralj feničanskega mesta Tira (Tyrus), mu je poslal les in rokodelce za zgradbo kraljevske palače na gori Sionu v Jeruzalemu. — David je imel po zgledu drugih orientskih kraljev stalno vojsko in telesno stražo. Vneto je pospeševal češčenje pravega Boga. V Jeruzalemu je postavil dragocen šotor, v katerega so prenesli skrinjo zaveze. Uredil je službo božjo in določil vrste, v katerih so duhovniki in levitje opravljali božjo službo. Uvedel je petje in godbo pri službi božji in je v ta namen zlagal psalme, to so svete pesmi, ki se pojejo ob brenkanju strun.

Salomon (okoli 972—933). Po Davidovi smrti je zavladal njegov mlajši sin Salomon. Nasprotovali so mu notranji sovražniki, pa jih je kmalu odstranil. S sosednjimi narodi je živel v miru. Glavna njegova zasluga je, da je uredil izraelsko državo in uvedel v nji prednjeazijsko kulturo. Državo je razdelil v 12 okrajev,

v katerih so kraljevi namestniki pobirali davke za njegov dvor. Salomon je sezidal v Jeruzalemu krasno svetišče. Les in delavce mu je poslal tirski kralj Hiram. Ko so svetišče dozidali, so prenesli vanje skrinjo zaveze in jo postavili v najsvetejše. Sebi je postavil lepo palačo in sezidal nekaj mest. A dasi mu je prinašala trgovina mnogo dobička, je bilo ljudstvo vendar nezadovoljno radi prevelikih davkov. S tirskim kraljem Hiramom se je udeleževal Salomon brodarstva na Sredozemskem morju in v Ofiru (Ophir), deželi zlata. Salomonov dvor je bil sijajen. Sodobniki, še bolj pa potomci, so slavili Salomona kot najmodrejšega moža v vzhodnih deželah.

Delitev kraljestva. Po Salomonovi smrti so prosili Izraelci njegovega sina in naslednika Roboama, naj jim zniža prevelike davke. Ker Roboam tega ni storil, je deset severnih rodov odpadlo in si izvolilo Jeroboama za kralja. Roboamu sta ostala zvesta le Judov in Benjaminov rod. Tako sta nastali torej dve kraljestvi; severno kraljestvo se je imenovalo izraelsko, južno pa judovsko. Med obema so se vneli prepiri, verski in nasledstveni. V judovskem kraljestvu so vladali potomci Davidovi; glavno mesto je ostal Jeruzalem. V izraelskem kraljestvu pa je vladalo 19 dinastij; glavno mesto je bilo najprej Sihem, pozneje Samarija.

Leta 724. so napadli Asirci izraelsko kraljestvo in jeli oblegati Samarijo. Nad dve leti se je mesto branilo, slednjič ga je zavzel Sargon II. (722). Prebivalce je večinoma odvedel v Medijo in Mezopotamijo („asirska sužnost“), v Izraelu pa je naselil Asirijane. Ti so se pomešali z onimi domačini, ki niso bili odpeljani v sužnost, v nov narod, ki so se imenovali Samarijani.

Enaka usoda je zadela tudi judovsko kraljestvo. Nebukadnezar, kralj nove babilonske države, si je osvojil Jeruzalem in odvedel mnogo Judov v „babilonsko sužnost“ (586). Pozneje so se s Kirovim dovoljenjem večinoma vrnili v Jeruzalem in zopet sezidali mesto in svetišče.

Življenske razmere Izraelcev. Izraelci so bili prvotno pastirski narod, po osvojitvi Palestine pa so postali večinoma poljedelci, nekateri pa so ostali še dalje pastirji, dasi so se bili stalno naselili. Življenje na kmetih je bilo celo preprosto, v mestih pa se je razvilo že tudi nekoliko razkošja. Trgovina s sosednjimi narodi je uvedla razne obrtniške izdelke, a pravi razvoj umetnosti je zabranjevala vera Izraelcev, ki je prepovedovala upodabljanje človeka in sploh živih bitij. Kar je bilo umetniškega, se je vse

naslanjalo na feničanske vzore. — Za Salomonove vlade se je razvila zlasti trgovina. Izvažali so olje, pšenico, med, balzam in dobivali zato tkanine; a po večini so ostali Izraelci še vedno kmetje, pravi trgovci so postali šele pozneje.

Pravosodje je bilo prvotno v rokah posameznih rodov. Imeli so po mestih sodišča za manjše zadeve. Za važnejše zadeve so imeli višje sodišče, v katerem so bili duhovniki in neduhovniki, načeloval pa je veliki duhovnik. Ko so dobili kralje, so bili ti najvišji sodniki.

Izraelci so imeli takoimenovano teokratijo, to se pravi, da je bil Bog sam njih pravi vladar. Bog je pozneje po Samuelu določil za kralja najprej Savla, potem pa Davida. Tako naj bi kralji vladali namesto Boga in skrbeli, da bi vse ljudstvo spolnjevalo božji zakon. Kralj je imel najvišjo svetno oblast, zato so ga pri nastopu vlade mazilili. Bil je tudi vrhovni poveljnik v vojni.

Književnost. Književnost Izraelcev je sveto pismo stare zaveze, ki obsega zgodovinske, poučne in proroške knjige, skupaj 45 knjig. Zgodovinske knjige opisujejo zgodovino izraelskega ljudstva. Le prva Mozesova knjiga govori v začetku o zgodovini vsega človeštva od začetka sveta do Abrahamovega časa. Zgodovinske knjige so n. pr. Pentatevh ali pet Mozesovih knjig, ki jih je povečini spisal Mozes, nekaj pa so pridejali poznejši pisatelji. Te knjige popisujejo življenje izraelskih očakov, bivanje Izraelcev v Egiptu in v puščavi ter njih prihod v deželo na vzhodni strani Jordana. — Jozvetova knjiga in knjiga sodnikov popisujeta, kako so si Izraelci osvojili Kanaan. — Štiri knjige kraljev govore o vladi izraelskih kraljev, o največji slavi, pa tudi o propadu države.

Poučne knjige: Jobova knjiga pojasnjuje na posebnem zgledu vzrok in pomen trpljenja in uči, kako naj nesrečnik zaupa v Boga. Kdo jo je spisal, nam ni znano. Prištevati pa jo moramo med najimennitnejše umotvore vseh narodov in vseh časov.

Psalmi so verske pesmi, ki so jih peli pri službi božji.

Pregovori, znani pod imenom „Salomonovi izreki“, so zbirka navodil k pravemu življenju.

Visoka pesem je alegorična pesem, ki opeva v krasni obliki ljubezen božjo do človeštva.

Proroške knjige so spisali proroki, n. pr. Izaija, Jeremija, Ezechiel in Daniel. V njih uče, kako morajo ljudje spolnjevati božje zapovedi, da bodo srečni.

Proroki. Za časa kraljev so nastopali v Palestini proroki („nebiim“). Ti so opominjali kralje in ljudstvo, naj ostanejo zvesti pravemu Bogu in naj spolnjujejo njegove zapovedi, za pregrehe pa so jim napovedovali kazni. V severnem kraljestvu so bili proroki Elija, Elizej, Ozej in Amos. V južnem kraljestvu je bilo več prorokov, med njimi sta bila najjemenitnejša Izaija in Jeremija. Ta je živel ob času, ko so razdejali Babilonci Jeruzalem in je prorokoval Judom, da se bodo vrnili iz sužnosti. V babilonski sužnosti sta delovala proroka Ecehiel in Daniel, ki sta dosegla, da so Judje tudi tukaj ohranili vero v enega Boga.

3. Feničani.

Fenicija se je imenoval severnozapadni del Sirije. Pomen besede „Fenicija“ še ni pojasnjen; nekateri trdijo, da pomeni toliko kakor „rdeča dežela“. Gorovji Libanon in Hermon sta mejili Fenicijo kot naravni meji na vzhodu, Karmel na jugu, na zapadu pa morje. Rodovitnih polj je bilo v deželi malo, tem več pa je donášalo ribištvo in brodarstvo. Zato so obračali Feničani vso svojo pozornost na morje. Znameniti mesti ob morju sta bili Sidon in Tir (Tyrus).

Na gorovjih so rastle cedre, ki so dajale izboren les za tisanje ladij in za stavbe. Mesto Gebal (grški Byblos) je bilo staro rudniško mesto.

Najstarejši viri imenujejo Feničane „Sidonijce“. Pripadali so k Semitom, in sicer k skupini, ki je prodirala iz Arabije. Kakor so našli Izraelci v Kanaanu že precejšnjo kulturo, tako je bilo najbrže tudi pri Feničanih.

Vera. Vsako izmed najvažnejših mest je tvorilo v začetku svojo državico. Skoro vsako je bilo dalje tudi sedež svojega kulta. Tako se je nahajalo v Gebalu svetišče boginje Baalat, ki je predstavljala oplojeno pomladno naravo. Mesto Sidon je častilo kot glavni božanstvi boginjo Aštoret ali Astarto (Astarte), ki je pomenila isto kot Baalat v Gebalu, in boga Ešmuna (Ešmun), ki je pomenil po poročilih Grkov to, kar pri njih Eskulap in Apolon. Solnčni bog in zaščitnik mesta Tira je bil Melkart; bogu paleče vročine, Molohu, so žrtvovali otroke.

Politična zgodovina. Feničani se niso nikdar združili v enotno državo. Vsaka izmed držav je tvorila važno trgovinsko središče, ki se je vzdrževalo s posredovanjem med Prednjo Azijo in med deželami Sredozemskega morja. Vsled tega je bila njih

politika večinoma miroljubna. Najmenitnejša mesta so stala pod oblastjo posameznih knezov; drug od drugega so bili neodvisni, a sprva pod vrhovno oblastjo Egipčanov, pozneje pa Asircev. Po Tiglatpilezerjevi smrti pa so postajali Feničani čimdalje samostojnejši, zlasti ker tudi egipčanska moč tedaj ni bila prevelika. Zato so nastajale v 10. in 11. stoletju samostojne države v Siriji in Palestini. Tirski kralj Hiram, Salomonov sodobnik, je vladal celi južnofeničanski obali. Ta in njegov oče (Abibaal) sta pričela osvojevalno politiko. Po poročilu judovskega zgodopisca Jozefa Flavija je podjarmil Hiram otok Ciper (Cypros). Obenem je okrasil Hiram Tir z lepimi stavbami in svetišči.

Po Hiramovi smrti so nastali v njegovi državi notranji prepiri, na kar so dobili zopet Asirci vrhovno oblast nad Fenicijo, za njimi pa Babilonci in slednjič Perzijani (539).

Življenske razmere. Feničani so bili v prvi vrsti posredovalci trgovine in prometa med evropskimi sredozemskimi deželami in orientom. V tujih deželah so ustanovili faktorije, v katerih so zamenjavali pridelke domače industrije s pridelki one dežele. Obenem so ustanavljali na tujem svetišča na čast Melkartu, zaščitniku feničanskih naselbin; tako so nastale tudi feničanske kolonije. A večja kolonizacija je bila mogoča le tam, kjer so bile posebno rodovitne dežele, kakor v severni Afriki, ali tam, kjer so kopali rudo. Kolonizacijo v večjem obsegu je oviralo že maloštevilno feničansko ljudstvo. Važno pa je posebno to, da so Feničani prenesli iz orientu proti zapadu mere in uteži, kulturne rastline (n. pr. cipreso, smokvo, oljko i. dr.) ter marsikatero domačo žival (osla i. dr.). Ko so si pričeli Grki osvajati dežele na obalah Sredozemskega morja, so naleteli že skoro povsod na feničanske kolonije. Vsled grškega tekmovanja so raztegnili potem Feničani svojo trgovino v oddaljene dežele, tako na severno obalo Črnega morja in severne Afrike, na južno obalo Španije, na Malto, Sicilijo in Sardinijo. Tržili so s škrlatom, z bakrom, s sužnji, z žitom, oljem, z živino, z zlatom in kadilom.

Največjo zaslugo pa so si pridobili Feničani s tem, da so ustvarili na podlagi egipčanske pisave iz 22 soglasnikov sestojčo pisavo, ki je bila povsem fonetična in si je po njih posredovanju osvojila ves zapadni kulturni svet. Iz teh pismenk so izpeljane neposredno ali posredno vse sedaj rabljene abecede.

Umetnost pri Feničanih ni bila posebno razvita; večinoma so posnemali druge narode, zlasti Egipčane, Asirce in Babilonce.

C. Indoevropci.

Pradomovina Indoevroincev še ni natančno določena; poprej so jo iskali v Aziji, a sedaj so nekateri znanstveniki mnenja, da so stanovali Indoevroinci prvotno v Evropi. Vendar pa do količkej gotovih rezultatov doslej še nismo dospeli.

Postanek posameznih indoevroinskih jezikov. Prvotno so tvorili Indoevroinci enoten narod in so govorili enoten jezik; že zgodaj so se ločila od celote indijsko - iranska plemena, ki jih imenujemo tudi Arijce in ki jih ločimo v Indijce, Medijane in Perzijane. K evropskim Indoevroincem prištevamo Grke, Italce, Kelte, Germane in Slovane.

Značaj Indoevroincev. Indoevroinci so se odlikovali po bujni domišljiji. Sprejemali so kulturne pridobitve drugih narodov, jih razvijali dalje ter postali slednjič voditelji vseh narodov.

Kulturne razmere Indoevroincev v najstarejših časih. Stari Indoevroinci so se bavili z živinorejo, a tudi poljedelstvo so že poznali. Izmed domačih živali sta jim že služila zlasti govedo in konj. Glavni bog starih Indoevroincev je bil Djêus, bog svetlobe, ki je vladal vsemu svetu in dajal dež in rodovitnost ter pobijal sovražnike s strela in bliskom. Ta je ustvaril vsa živa bitja, druge bogove in človeka. Poleg Djeusa so častili Indoevroinci „Zemljo“ kot ženo nebeškega boga in „Ogenj“, boga domačega življenja.

Arijci so živali, preden so se ločili v Indijce in Irance, dalje časa skupno; beseda „aria“ pomeni „plemenitnik, gospod“. Arijci so udarili od severa na Iransko planoto. Vzhodna skupina se je preselila potem preko gorovja Hindukuš v Pendžab; iz te skupine so postali poznejši Indijci; zapadna skupina pa je ostala v Iranu in se je razširjala proti zapadu, osvojila si je Medijo in je prodirala do Sirije.

1. Indijci.

Indija. Pozorišče indijske zgodovine je bila večinoma Prednja Indija, ki razpada v nižino Hindustan na severu in v Dekansko planoto na jugu. Glavna dela severne nižine sta Indova in Ganguva dežela. V Indovem porečju se odlikuje le Pendžab (= peterečje) po rodovitnosti, vzhodni del Hindustana pa je vsled mnogih vodá in velike padavine ves izredno rodoviten.

Naselitev v Indovi in Gangovi deželi. V Pendžabu in v sosednjih gorskih deželah se pričinja zgodovina Indijcev. Kdaj so se le - sem priselili, ne moremo natančno določiti (približno okoli l. 2000). Po mnogih bojih so potisnili prejšnje prebivalce *Dravide* (Dravidas) proti jugu, kjer so se stopili s prvotnimi črnimi prebivalci. Še pozneje so si osvojili Indijci tudi Gangovo deželo.

Doba Ved (od približno 2000—600. l. pr. Kr.). Že v začetku indijske zgodovine je slulo pri tem narodu veliko literarno delo, ki se je imenovalo „Veda“. Veda pomeni isto, kar slovenska beseda „veda“ in je najstarejši indoevropski književni spomenik, ki se nam je ohranil; vsebuje v prvi vrsti versko vedo.

Razločujemo štiri Vede; najstarejše besedilo ima takozvani „*Rigveda*“ (moškega spola!), namreč nad 1000 himen za daritve, zlasti za daritev opojne pijače z imenom *soma**). Vsebino drugih Ved tvorijo melodije, daritveni reki in čarovne pesmi. Vse te pesnitve so se razširjale po ustnem izročilu.

Kulturne razmere v dobi Ved. Indijci se niso nikdar politično združili. V najstarejših časih je tvorilo politično enoto *pleme*, ki se je delilo v *župe* in *občine*. Plemenu je načeloval „kralj“, ki je bil voditelj v vojni, državna oblast (najbrže tudi pravosodje) pa je bila v rokah plemenske skupščine. Najstarejši Indijci so bili še krepko in hrabro ljudstvo; bojevali so se mnogo; njih glavno orožje je bil lok, poleg tega pa so poznali že tudi sulice, meče in sekire. — Mrtveci so prišli po mnenju Indijcev v raj boga smrti, ki so ga imenovali *Yama*. Tam so živeli srečneje nego na zemlji, a le če so darovali dosti bogovom in če so obilno poplačevali duhovnike. Iz tega razvidimo, da so uporabljali duhovniki verske nazore kot sredstva, ki bi jih dovajala do oblasti.

Indijci so se živili v dobi Ved od poljedelstva, zlasti pa od živinoreje. Najsvetejša žival jim je bilo govedo. Razen tega so pa poznali Indijci že tudi lončarstvo, kovinarstvo ter so znali tkati in plesti. Trgovina je obstojala v zamenjavanju blaga.

Visoko razvito je bilo pri starih Indijcih pesništvo, dasi še niso znali pisati. S poezijo je bila združena glasba, in sicer tako pri verskih obredih kakor tudi v vojni; a pri vseh teh srce blažečih umetnostih so bile vendar razvite med Indijci tudi zelo barske navade. Darovali so ljudi, morili starce in slabotne otroke,

*) *Soma* so teščili iz stebel neke rastline, ki je rastle v sosednjih gorovjih.

tolovaji so prežali na potnike, zlasti pa so bili vdani Indijci igri in pijančevanju.

Bogovi v dobi Ved so predstavljali navadno človeku prijazne sile, a včasih so bili tudi srditi in zli, toda človek jih je mogel z daritvami in molitvami pridobiti za se. Nekatere izmed teh bogov smemo smatrati za poosebljene prirodne prikazni, tako n. pr. boga ognja, ki se je imenoval Agni. Najbolj češčen je bil Indra, prvotno bog nevihte in pozneje rodovitnosti. Le-ta je bil tudi bog vojne, ki ščiti v boju svoje prijatelje. — Bog Varuna je vedel za vse tajnosti človeškega srca, nihče se ni mogel pred njim skriti. Obenem pa je delil tudi ljudem milosti, jih vodil k dobremu in odpuščal grehe. — Že Ariji so imeli duhovnike po poklicu, ki so se bavili s čarovanjem in zagovarjanjem. Čim bolj pa so postajali obredi zapleteni, tem bolj so se jeli deliti duhovniki v posamezne kaste. Rigveda pripoveduje že o dednem duhovniškem stanu; le duhovniki iz določenih družin so smeli izvrševati verske opravke, zlasti daritve. Tako je nastalo duhovništvo kot zaključen stan, kot kasta bramanov. Vzgojevali so jih na poseben način.

Kaste. Po teoriji bramanov se je ločilo ljudstvo v štiri kaste; prvo kasto so tvorili duhovniki ali bramani, ki so se učili ved in podučevali druge; v drugo kasto so pripadali vojaki ali plemstvo; le-ti imajo nalogo, da ščitijo ljudstvo; v tretjo kasto so prištevali živinorejce, poljedelce, trgovce in obrtnike, v četrto pa vse one, ki so opravljali nižje posle. Izven kast so bili parias, zaničevani ljudje, morebiti potomci mešanih zakonov.

Iz prvotnega preprostega mišljenja v mitološki obliki so prehajali Indijci k znanstvenemu svetovnemu naziranju. Vse njihovo modroslovje pa ima izvor v verstvu. Pred vsem je padla množica božanstev, ki so se združila v božanstvo, ki nima nobenega imena, ki pa je ustvarilo svet in ga hrani.

Doba Budovih predhodnikov. Poglobitev mišljenja tvori prehod v novo dobo zgodovine Indijcev. Vse stremljenje nove dobe je naperjeno na to, kako naj človek doseže odrešenje. Voditelji duševnega življenja postanejo sedaj laiki, pred vsem plemstvo. Ti so spoznali, da vera zgolj dobrih del, kakor daritev i. dr., ne zadostuje, ustanovili so torej novo vero, ki bi jih ne odrešila le začasno, ampak za vselej. Bramani so bili previdni dovolj in so se pridružili novostrujarjem, ki so se vdajali pred

vsem asketičnemu življenju. Odpovedali so se vsemu posvetnemu bogastvu in veselju, delali so pokoro in mučili svoje telo. Kakor je izšlo vse iz b r a m e, iz svetovne duše, tako se mora zopet vse z njim združiti, toda duše nepravilnikov morajo za kazen hoditi poprej skozi razne rastline, živali in ljudi, da se izčistijo. Pokora in asketično življenje lahko to preseljevanje duše skrajšata. V to svrhu so postali nekateri samotarji v gozdu, drugi pa so potovali od kraja do kraja ter razširjali svoje verske nazore; na ta način so se razvile tudi razne sekte. Ena izmed teh sekt, budizem, je postala ena izmed svetovnih ver.

Buda in njegova vera. Preseljevanje duše v druge stvari in bitja je imelo za posledico vedno novo smrt. Tedaj pa je nastopil B u d a (Buddha) z novim ukom, ki je oznanjal zadnjo smrt in prinesel s tem odrešenje.

Buda je bil iz plemenitega rodu; njegova rodbina je imela priimek G a v t a m a ali G o t a m a; zato so ga tedaj, ko je še živel, večinoma imenovali „asket Gajtama“. Kakor so vzgajali sploh plemenitnike, tako se je vzgajal tudi Buda. Vadil se je v orožju in lovu, poleg tega pa je študiral tudi slovnico, modroslovje in pravoslovje. V 29. letu svoje starosti je ostavil svoje srečno življenje in postal asket. Sprva je poslušal nauke drugih učiteljev, a ker ga niso zadovoljili, je odšel v samoto. Tedaj je prišla nadenj razsvetljenost (Buddha = razsvetljenec).

Najprvo je oznanjal Buda svoje nauke petim asketom, bivšim svojim sodrugom. Kmalu so se pridružili tem še drugi in začeli so razširjevati njegove nazore. Tisočere množice so se jim pridruževale in poslušale nove nauke. V osemdesetem letu svoje starosti je umrl Buda (okoli l. 480. pr. Kr.). Njegove relikvije so položili v kamenit grob in zgradili nad njo stupo. Leta 1898. so našli Budov grob. Njegove relikvije so danes last siamskega kralja.

Budovih naukov, kakor jih je sam učil, ni mogoče natančno določiti. Od njega samega nimamo nikakih pisanih poročil; znano nam je le to, kar so napisali in nam izročili njegovi prijatelji in učenci; glavne točke Budovih naukov so sledeče: na svetu je trpljenje; vzrok tega trpljenja tiči v tem, da stremljenec po obstanku; kdor se odpove temu stremljenju, ta odstrani tudi trpljenje. To pa doseže s tem, da ima pravo vero, da izvršuje dobra dela ter da živi pravično. V daritvah in molitvah bramanov je videl Buda nepotrebno potratu časa. Spoznavanje samega sebe je boljše nego vsaka molitev, izpopolnjevanje samega sebe in dela

usmiljenja so boljša nego vsaka daritev. Človek sam ima v sebi moč, da se osvobodi poželenja, ki prinaša trpljenje; za to ni treba nikakega nadnaravnega bitja. Kadar pa je to dosegel, tedaj gre v *nirvano*, kjer vlada popoln mir, kjer vse ugasne. „Kadar zmanjka svetilnici goriva, tedaj ugasne.“ Tako umre tudi modrijan, tedaj je rešen. S tem je ustvaril Buda nekako zveličanje, ki ga človek lahko doseže tudi brez preseljevanja duše in brez mučne pokore. In ker je trdil obenem, da je to *edina* pot, po kateri je mogoče to zveličanje doseči, je dobil njegov nauk značaj vere, dasi ne pozna pojma „bog“.

Buda je učil dalje, da so vsi ljudje na zemlji enaki, češ, to dokazuje že narava sama, ki ustvarja vse ljudi enake. Vendar pa s tem naukom ni razdril mej med posameznimi kastami, pač pa je deloval na to, da se je ljudstvo polagoma navadilo na to, da je cenilo razločke med čistostjo src više nego vnanje razločke med kastami. Zoper kaste se že zato ni hotel naravnost obrniti, ker je med svoje nauke sprejel marsikatero iz bramanskih naukov.

Budovi pristaši so se ločili v dva dela: eni so ostavili svoj dom kakor učenik sam, drugi pa so ostali doma; zadnji so priznavali Budovo avtoriteto v verskih zadevah, a sicer so obdržali svobodo. Nasprotno pa so prvi živeli kot „berači“ po nekih pravih skupnega življenja. V tem komunističnem življenju je odpravil Buda tudi kaste, vsakomu je bil vstop dovoljen. Tudi ženske so se smele združiti k skupnemu življenju pod višjim vodstvom, vendar so ženske ostale po Budovem nauku vedno moškim podrejene. Vsak mesec se je zbirala ta skupna verska občina k seji, ki je imela namen, da opozori združnike na njih dolžnosti. Ti redovi skupnega življenja so se združili dalje v zadruge, a vrhovnega poglavarja niso imeli.

Polagoma so zbrali vso tradicijo od Bude dalje v zakonik. Oznanjevalci Budove vere so se razkropili po vsej Indiji in preko njenih mej ter pridobili milijone novih pripadnikov. Budizem si je osvojil zlasti srednjo in vzhodno Azijo, kjer vlada še dandanes. Drugače pa je bilo v Prednji Indiji.

Novi bramanizem in hinduizem. Budizem je sicer izpodrinil stari bramanizem, a uničil ga ni. Življenju indijskega ljudstva budizem ni zadostoval; to ljudstvo je zahtevalo verskih nazorov z mogočnimi bogovi. Nastale so mnogoštevilne sekte z različnimi kulturi, ki jih zaznamujemo z imenom *hinduizem*. Glavna bogova hinduizma sta *Višnu* in *Siva*. Prvega vidimo v raznih

utelesbah, drugi pa predstavlja razdirajočega demona. Poleg teh dveh bogov nastopa kot tretji *Brama* (Brahma). Prvotno je pomenila beseda „čarovniški zagovor“ ali „molitev“, po posebitvi tega pojma je nastal iz nje bog. Dasi ti novi verski nazori niso nikdar pobijali budizma, je vendar v Prednji Indiji izgubil mnogo pripadnikov. Vzroke temu je iskati v njegovem notranjem razpadu, zlasti pa v tem, da se budizem ni nikdar brigal za kulturno življenje Indijcev.

Kulturne razmere Indijcev od Bude dalje. Življenske razmere Indijcev od Bude dalje nam kažejo pestro sliko največjih nasprotstev. Tu popolna odpoved posvetnemu življenju, tam zopet najvišje razkošje. Zlasti na knežjih dvorih vidimo strastno gizdavost. Dragi kameni, zlato in dragocene preproge so krasili knežje dvore, godba, igre in plesi so povečevali slovesnosti. Pri vsem tem pa velika nenravnost. Poligamija je izpodrivala vedno bolj monogamijo. Žena je bila možu popolnoma podrejena.

Indijska znanost sega daleč nazaj; skoro v vseh panogah je iskati njenega izvora v razlaganju Ved in daritvenih obredov. Indijci so gojili geometrijo, višek pa so dosegli v algebri. „Ničla“ v številah je najbrže njih izumitev. Poleg tega so imeli Indijci tudi obsežno pravno književnost, ki jo je zlasti gojil bramanizem. Iz študija Ved so se razvile dalje že zgodaj slovnica, govorništvo, metrika in jezikovna znanost. Zdravilska veda je tudi močno slovela.

Pesniška književnost. Indijci so pisali v jeziku, ki ga imenujemo *sanskrt*. Med najiminitnejše epe Indijcev pripada *Mahabharata*; ta pesnitev ima svoj izvor še pred Budovo dobo in spominja na boje Indijcev z Dravidi. Umeten ep dvornih pesnikov je dalje *Ramajana*, ki pa je po vsebini tudi starega izvora. Indijci so gojili že tudi dramo, roman, posebno pa pravljico in basen. Med pesniki se je v poznejšem času odlikoval *Kalidasa*, čigar delo „*Sakuntala*“ je prestavljeno skoro v vse svetovne jezike.

Umetnosti Indijcev se naslanjajo pred vsem na zgodovino njih veré. Umotvori iz dobe Ved se niso ohranili, ker so bili iz lesa, tem več spomenikov pa imamo izza budistiških časov. S kamenitimi stavbami je pričel šele kralj *Asoka*, ki je vladal v 3. stoletju pr. Kr. Dobro se je razvila indijska umetnost v ornamentu, kajti umevali so bogate oblike narave, ki jih je obdajala, a najvišjo stopnjo so dosegli v arhitekturi; pospeševal jo je zlasti

budizem. Med te stavbe prištevamo zlasti takozvane stupe (stupas), ki so hranile relikvije Budove in njegovih učencev. Stup je vse polno, zlasti v Indiji in na Ceylonu. Značilne so dalje v Indiji tudi v skalo vsekane jame, ki so jih rabili budistični menihi kot stanovališča ali samostane. Najveličastnejše tako svetišče se nahaja v neki jami pri Bombayu (iz 1. stoletja pr. Kr.). Vse stavbe te vrste pa nadkriljujejo skalno svetišče v Ellori, ki je nastalo od 4. do 12. stoletja po Kr.; deloma je bramanskega izvora. Bramansko je dalje tudi sloveče svetišče na otoku Elefanta iz 12. stoletja.

2. Iranci.

Iranska planota, ki se je dotikala na zapadu ozemlja semitskih narodov, je v notranjščini stepa ali puščava, obrobne dežele pa so dosti mokre ter zaradi tega prikladne za poljedelstvo. Mogočna gorovja ločijo Iransko planoto od Tigridove nižine.

Prebivalci Iranske planote pred prihodom Arijev niso bili Indoevropci; Anariaki so prebivali v severozapadni Mediji, na zapadu semitsko-babilonske države pa Elamiti in Korejci; glavno mesto Elamitov se je imenovalo Suza (Susa). Sredi 9. stoletja so udarila preko današnje Armenije v zapadni Iran arijska plemena, a njim sorodna plemena iz turkestanskih step so zasedla srednji in zahodni del Iranske planote. Prvi so se naselili stalno, drugi pa so ostali še dalje roparski nomadi. Prav to naspotstvo med omikanimi in barbarskimi Iranci tvori podlago iranskim verskim nazorom, slonečim na stari indoevropski veri o boju med svetlimi božanstvi in demoni tmine. Zato združujejo bajke čestokrat boj božanstev z bojem med miroljubnimi in roparskimi Iranci. Iranci so verovali tudi v življenje duše po smrti, kar jih je dovedlo do pogrebnih obredov in do predstave o raju mrtvih. Obdelovanje polja je bilo povod, da je pri njih vznikla vera o božanstvih, ki so pomenila nraavstvene vzore kmečkega življenja: red in pravico, zvestobo in resnico. Najiminitnejši bog je bil Mitra (Mithra). Njegov kult je bil že sredi drugega tisočletja pred Kr. zelo razširjen. Mitra je bog svetlobe, resnice in pravice in ve vse. Mitra preganja zlo in je bog vojne in vojakov, obenem pa tudi izvor vsega življenja.

Zoroastrove verske reforme. V vzhodnem delu Iranske planote je nastopil duhovnik po imenu Zoroaster ali Zaratustra (Zarathustra), oseba mitičnega značaja. Po poročilih je

bil Zoroaster doma na zapadu, a hotel je tudi na vzhodu uvesti razmere, kakršne so imeli zapadni Iranci. Nasprotstvo med dobrim in zlim tvori podlago tudi njegovi veri, ki jo prav zaradi tega imenujemo „dualizem“. Vladar sveta je pravi bog Ahura-Mazda (Ormuzd). Temu nasprotuje Angra-Majniyu (Ahriman), ki gospoduje vsem dobremu nasprotujočim silam. Človek naj pomaga Ahura-Mazdi in naj se bojuje proti slabemu. To pa doseže z obdelovanjem polja in z živinorejo, češ, v močvirjih in v puščavah prebivajo zli duhovi. Zaratustra zahteva dalje tudi od človeka nravno, miroljubno, resnicoljubno ter pravično življenje; pri vsem tem naj bo tudi usmiljenega srca, ponižen in pokoren. Med vsemi temi krepostmi pogrešamo pogumnosti; ta je lastnost roparskih nomadov in prav s svojo reformo je hotel Zaratustra te dovesti do stalne naselitve in do poljedelstva.

Iz navedenega razvidimo, da je Zaratustrova vera etičnega značaja. Nauk Zaratustrove vere nam je ohranjen v knjigi Avesta; nastala pa je šele za vlade Sasanidov po Kr. r. Z Zaratustrovo vero je izgubil bog Mitra svojo prejšnjo veljavo, potisnila ga je med bogove nižje vrste.

Medijanska država. Najstarejši iranski narod, ki stopi zgodovinsko v ospredje, so Medijani. Prodiranje Irancev proti zapadu je v 8. stoletju ponehalo. Do srede 7. stoletja so bili Medijani kolikor toliko pod vrhovno oblastjo Asircev, tedaj pa so ustanovila nomadska plemena iranske puščave medijansko državo. Kiaksar (Kyaxares) je organiziral vojaško oblast; glavno mesto Egbatana (dandanes Hamadan) je bilo močno utrjeno. Kiaksar in Babilonci so razrušili mogočno asirsko državo (606), pozneje so prodirali Medijani proti zapadu preko Asirije in Armenije v Malo Azijo, kjer so trčili ob Lidijce. Popolni solnčni mrk 28. maja leta 585. je končal bitko med obema narodoma. Reka Halis (Halys) je tvorila odslej mejo med Medijo in Lidijo.

Astia g (Astyages), Kiaksarov sin in naslednik, je bil preslaboten, da bi utrdil mogočno državo tudi v notranjem. Tem bolj pa se je razvijalo na vzhodu Elamitov drugo arijsko pleme, Parsa po imenu, od Grkov Perzijani imenovano. Vladali so jim kralji iz rodu Ahemenidov.

Perzijanska država. Iz rodu Ahemenidov je bil tudi Kir (Kyros, staroperzijski Kuruš), odličen državnik. Spretno je uporabil nasledstvene prepire v Mediji in je premagal njeno vojsko l. 550. pri P a s a r g a d a h. Ujel je Astiaga in Medijani so imeli

odslej v Kiru svojega novega kralja. Kir je hitel v Egbatamo ter se polastil kraljevih zakladov. Po vseh poročilih je ravnal Kir s premaganim Astiagom lepo. Z Medijo obenem so prišle tudi druge njej podrejene dežele v Kirovo last, med temi tudi država Elam. Perzija je mejila odslej neposredno na Lidijo, Kilikijo in Babilon. Nove nade so prevzele narode, ki so ječali pod babilonsko oblastjo, pred vsem Jude. Dasi se jim v „sužnosti“ ni posebno slabo godilo, vendar so še vedno upali, da pride čas, ko se bodo vrnili v svojo staro domovino. V molitvah so se obračali proti Jeruzalemu, štirikrat v letu so se postili v spomin na nesrečne dneve svoje zgodovine, strogo so praznovali sobotni praznik, pridno so študirali sveto pismo. Naloga „pismoukov“ je bila razlaga sv. pisma. Med proroki se je posebno odlikoval Ezekiel. Višji od Ezekiel pa je bil prorok z imenom Deuterocesaja, t. j. drugi Jesaja.

Lidija. V Mali Aziji je živel prvotno narod, ki ni bil ne semitskega in ne indoevropskega pokolenja. Pleme Hetitov je ustanovilo mogočno državo z visoko kulturo; Hetiti so poznali hieroglifsko pisavo svoje vrste in so ostavili mnogo stavb in kiparskih spomenikov.

Pozneje je nadomestila helitsko državo indoevropska vlada, ki so jo ustanovili v 8. stoletju Frigijski. Udarili so preko Črnega morja v Malo Azijo. Sprejeli so hetitsko kulturo, a mnogo so vplivali nanje tudi Babilonci. Frigijsko državo so uničili drugi indoevropski narodi; slednjič je nastala država Lidijcev z glavnim mestom Sardami (Sardes). Indo-Lidijci niso bili Indoevropci. V kulturnem oziru so posebno Grki vplivali na Lidijce, kajti med obema narodoma so bile tesne trgovinske zveze; te so imele tudi za posledico, da so Lidijci jeli kovati denar.

Od l. 561. dalje je vladal Lidijcem bogati Krez (Croesus, Kroisos). Na vzhodu je segala njegova oblast do reke Halis. Po Kirovih osvojitvah je bilo jasno, da bo prišlo med obema državama do spopada. Krez, ki je imel mogočno vojsko, zlasti izvrstno konjenico, je hotel Kira prehiteti. Pogajal se je z Babilonci, Egipčani in tudi z evropskimi Grki, da bi se skupno uprli proti prodirajočim Perzijanom, a Kir si je zagotovil nevtralnost Kilikije in je s tem zabranil združenje Lidijcev, Babiloncev in Egipčanov, dočim Grki zaradi prevelike daljave niso posegli vmes. Kmalu se je moral Krez umakniti v Sarde. Po petnajstdnevem obleganju je padlo mesto (546), Kreza so ujeli, a Kir je tudi z njim ravnal

milo. (Pripovedka o Krezu in Solonu.) Vsa lidijska država je postala perzijska provinca, z njo tudi oni Grki, ki so imeli svoja bivališča na zapadni obali Male Azije. Samo mesto Milet (Miletus, Miletos) je obdržalo samostojno upravo pod perzijsko nadoblastjo.

Osvojitev Vzhodnega Irana. Oblast Medije ni segala nikdar preko velike solne puščave; ob Oksu (Oxus) se je razvila država Baktريا, severovzhodno od te pa je bilo več samostojnih arijskih plemen. Vse te dežele so prišle po osvojitvi Lidije tudi pod perzijsko oblast.

Osvojitev babilonske države. Leta 539. je zamahnil Kir po babilonski državi. Kmalu so zavzeli Perzijani glavno mesto Babilon. Duhovniki in narod so pozdravili navdušeno zmagovalca. S padcem Babilona so se združile s Kirovo državo vse dosedanje babilonske države: Mezopotamija in Sirija. Eno izmed prvih Kirvih del po tej zmagi je bilo, da je dovolil Judom vrnitev v Jeruzalem in novo zgraditev svetišča (538). Toda v obljubljeni deželi jih je čakalo marsikatero razočaranje. Pred vsem so občutili še vedno povsod nadoblast poganov, poleg tega pa je bila njih stara domovina marsikje opustošena. Začeli so utrjevati mesto in zidati svetišče, a v deželi prebivajoče ljudstvo jim je delalo vse mogoče zapreke. Celo v severni državi stanujoči potomci Izraelcev se niso hoteli sprijazniti z Judi. Povsod je vladala revščina in beda. Še vedno se jim je zdelo, kakor bi bili v prognanstvu, zato so obhajali narodne dneve žalosti še dalje. — Omeniti je treba tudi, da je precej Judov, večinoma trgovcev, ostalo v Babiloniji in po večjih mestih perzijanske države.

Kirova smrt. Po osvojitvi Prednje Azije se je jel Kir pripravljati na napad na egipčansko državo. Predpriprave tega podjetja je izročil svojemu sinu Kambizu, sam pa je odšel z vojsko proti severovzhodu zoper nomadska plemena ob desnem bregu Jaksarta (Jaxartes). V teh bojih je Kir umrl (530 ali 529). Pokopali so ga v Pasargadah, kjer je bil njegov nagrobni spomenik za časa osvojitve Aleksandra Velikega še ohranjen. Kir je ostavil dva sina: Kambiza in Bardijo. Prvega je določil še pred smrtjo za svojega naslednika.

Kambiz (Kambyzes 529—522) je premagal l. 525. Egipčane pri Peluziju. Feničansko brodovje mu je na morju pomagalo. Po daljšem obleganju je zavzel tudi Memfido ter ujel kralja Psametiha III. Tako je postal tudi Egipt perzijska provinca, Libijci in

Grki v Kirenaiki pa so se prostovoljno vdali. Kambiz je uklonil tudi Etiopce, a podjetje v oazi Amoniju se je najbrže ponesrečilo.

Pred odhodom v Egipt je dal Kambiz (po drugih virih že njegov oče) skrivnostno svojega brata Bardijo umoriti. Mag (tako so se imenovali po grških poročilih duhovniki) G a v m a t a se je izdal za umorjenega Bardijo in se je polastil prestola. Ko je Kambiz v Egiptu o tem zvedel, je hitel proti domu, a med potjo je umrl.

Darij (Darius, Darajavauš 521—485), sorodnik Kambizov, se je združil z nekaterimi perzijskimi plemenitniki in je ubil krivega Bardijo (Grki ga imenujejo Pseudo-Smerdis) v nekem gradu. Nato je uklonil podložne narode, ki so se za Kambizove odsotnosti in za uzurpatorjeve vlade vzdignili; najhujša je bila vstaja v Babilonu. Te boje je ovekovečil Darij v trejezičnem napisu na umetno zgla-jeni skalnati steni gore B a g i s t a n (Behistun, Bisutun) ob prehodu ceste iz Babilona v Egbatano preko gorovja.

Za Darijeve vlade je postala perzijska država mogočna kulturna sila; spričo njegove pravične vlade se je povsod dvignila blaginja. Darij se je imenoval „kralj kraljev“. Uvedel je po vsej državi reformo denarstva in davkarstva. Po vzorcu Lidijcev je koval za vso državo enoten denar, a ker so bile razne pokrajine velikanske države glede rodovitnosti zelo različne, se je poleg denarnega gospodarstva ohranilo ponekod še dalje naturalno gospodarstvo. Vojaštvo so morale vzdrževati posamezne pokrajine. Davki so bili odmerjeni po dohodkih, ki sta jih donašali poljedelstvo in obrtnost. Državne dohodke so tvorili dohodki iz kraljevskih posestev in iz rudnikov (zlato, srebro, baker, arzenik, sol).

Medija je tvorila tudi sedaj prvo deželo. Že Kir je prevzel nošo medijskih kraljev in uvedel navade medijskega dvora. Stara prestolica Egbatana je postala perzijsko kraljevsko mesto, prava prestolica Ahemenidov pa Suza. Poleti je šel dvor v Egbatano, pozimi pa čestokrat v Babilon. Sicer pa so imeli Perzijani v marsičem prednost pred drugimi narodi. Darij je jel graditi novo prestolico, a do izvršitve ni nikdar prišlo. Grki so jo imenovali Persepolis.

Perzijskega kralja je obdajal kraljevski svet. Posebno oblast so tvorili „pravosodniki“, ki so sodili. Narod sam pa je bil po večini še kmečki; vendar se je v vojni moral vsak vojevati. Kmetje so služili kot pešci, veleposestniki pa kot konjeniki. V mirnih časih pa je skrbela stalna vojska za vzdrževanje miru v

provincijah in v večjih mestih. „10.000 nesmrtnikov“ je tvorilo kraljevsko telesno stražo.

Kakor je bil kralj najvišji sodnik, tako so izhajale od njega tudi vse določbe glede uprave. Provincialni namestniki so mu morali o vseh važnih zadevah poročati. V to svrho so imeli popolnoma urejene pisarne tako na dvoru kakor tudi v provincijah. Vsa država je bila od Darijevih časov dalje razdeljena v 20 satrapij; tem so načelovali satrapi. Satrapije so bile dalje razdeljene v okraje, ki so zopet imeli svoje predstojnike. Satrapi so bili predstojniki uprave, najvišji sodniki in poveljniki v svojih pokrajinah.

Staroperzijska umetnost. Z ustanovitvijo perzijske svetovne vlade se je pričela tudi perzijska umetnost, ki se je naslanjala na vzorce zapadnoazijske umetnosti, zlasti na babilonske. Velike palače v Pasargadah, Suzah in Persepolu dokazujejo to; tu vidimo orjaške bice s človeškimi glavami, reliefe in na prestolu sedeče kralje. Večkrat se ponavljajo lovski prizori babilonskega načina. Pri vsem tem pa so ustvarili Perzijani vendar samostojen slog, katerega je pospeševalo že gradivo, namreč apnenec, ki so ga obdelovali v velike kvadre. Načrti perzijskih palač so bili po vsem drugačni od babilonskih. Darijeva palača v Persepolu je bila ena sama velika dvorana, ki so jo nosili stebri, kajti perzijanska kraljevska palača je služila združenju med kraljem in narodom, egiptovska in babilonska pa je imela prav nasproten namen, da namreč loči kralja kolikor mogoče od ljudstva. V Perziji je služila vsa umetnost ideji države, kraljevski oblasti. Ko je pozneje propadla država, je ponehala tudi perzijska umetnost, ne da bi ostavila kak vpliv na poznejše čase.

3. Grki.

Obrežne dežele Egejskega morja.

Leg. Med Azijo in Evropo se razprostira kotlina Egejskega morja. Na zapadu in na severu meji na Balkanski polotok, na vzhodu pa na Malo Azijo. Južni del Balkanskega polotoka je po naravi in zgodovini popolnoma drugačen nego ostali deli. Imenuje se Grški polotok ali Grecija; površina Grecije je približno 82.000 km². Razdalja med Grecijo in Malo Azijo je tako neznatna, da jo prevozi dandanes parnik v eni noči, neštivilni otoki v Egejskem morju pa tvorijo naravni most iz Grecije v Malo Azijo. Zato Egejsko morje ni nikdar ločevalo Evrope od

Azije, temveč je oba dela še celo združevalo; nikjer v morju ni kraja, odkoder bi mornarji ne videli v daljavi kake gore.

Vodoravna izobrazba. Egejsko morje ima izredno razvite obale; povsod se zajeda voda daleč v suho zemljo. Malijski in Saronski zaliv na vzhodu ter Ambracijski in Korintski zaliv v Jonskem morju so ločili Grški polotok v Severno, Srednjo in Južno Grecijo. Zadnjo so imenovali v starem veku Peloponez (Peloponnesos).

Navpična izobrazba. Kakor vodoravna, je zelo razvita tudi navpična izobrazba obrežnih deželá Egejskega morja. V Severni Greciji se vzdiguje Olimp (Olympos) skoro do višine 3000 m. Gorovje Pind (Pindos) loči severno Grecijo v pokrajini Epir (Epiros) in Tesalijo (Thessalia). Tesalsko kotlino namaka Penej (Peneios), ki nedaleč od svojega izliva teče po slikoviti dolini Tempe med Olimpom in Oso (Ossa).

Najvažnejše gorovje Srednje Grecije je nad 2330 m visoki Parnas (Parnassos) sredi pokrajine Fokide (Phokis). Srednjo Grecijo je vezala s Tesalijo le ena pot, ki je držala skozi slavnoznané Termopile (Thermopylae = gorka vrata); dandanes zaradi obilih naplavin v morje Termopile nimajo one strateške važnosti kakor v starem veku. Izmed nižin srednje Grecije je posebno rodovitna Beotija (Boiotia) okoli zdaj izsušenega Kopajskega (Kopais) jezera. Glavno mesto Beotije so bile Tebe (Thebae). K Srednji Greciji pripada dalje tudi polotok Atika. Gorovje Pentelik (Pentelikon) je znamenito po svojem marmoru, rožnati Himet (Hymettos) po obilnem medu, Lavrij (Laurion) pa po rudninah (srebro, svinec in kalamina). Male ravni v Atiki niso posebno rodovitne. Zato so bili prebivalci Atike od nekdaj navezani na morje in njih glavno mesto Atene (Athenae) se je povzpelo v starem veku do svoje veličine v prvi vrsti po trgovini na morju.

Južno Grecijo ali Peloponez je vezalo z ostalo Grecijo Korintsko medmorje Isthmos (Isthmos). Središče Peloponeza zavzema Arkadija, gorata dežela, od katere se cepijo na vse strani gorovja. Med temi je najbolj znan Tajget (Taygetos), ki se vzdiguje nad 2400 m. Na vzhodu Tajgeta leži pokrajina Lakonija z glavnim mestom Sparto v bližini reke Evrota (Eurotas), na zapadu pa Mesenija (Messenia). Med ostalimi pokrajinami Peloponeza je omeniti še Elido (Elis), Ahajo (Achaia) in Argolido (Argolis).

Zaradi maloobsežnih ravnin je bila Grčija za poljedelstvo malo prikladna; naraščajoče ljudstvo se je moralo že zgodaj izseljevati na otoke in preko morja, dokler nista trgovina in obrt dali novih življenskih virov.

Grški otoki so mnogoštevilni. V Jonskem morju sta najvažnejša Kerkira (Kerkyra, zdaj Krf ali Korfu) in Itaka (Ithaka); na vzhodni obali Grčije leži podolgovati otok Evbeja (Euboea) z malim, rodovitnim gričevjem, v Saronskem zalivu pa Salamina (Salamis) in Egina (Aegina). — Evbejo in Atiko nadaljuje v Egejskem morju skupina otokov, ki se imenujejo Kikladi; izmed teh omenja zgodovina starega veka šestokrat otok Del (Delos), po svojem marmoru sloveči Par (Paros) in Naks (Naxos). — 8600 km² obsegajoči otok Kreta, nekateri drugi otoki ter Rod (Rhodos) ob Mali Aziji tvorijo velik lok, ki združuje jugovzhodni del Peloponeza z Azijo.

Vzhodna obala Male Azije je deloma drugačna nego Grški polotok. Gorovja niso tako visoka — Ida se vzdiguje le do 1770 m — med njimi pa se razprostirajo precejšnje rodovitne ravnine, tako ob Hermu (Hermos) v Lidiji in ob Meandru (Meandros) v Kariji.

Podnebje. Egejsko morje se razteza med 41 in 35° severne širine. Srednja temperatura v Atenah je 17·7°. Azijska celina vpliva v toliko na podnebje Grčije, da je poletje gorkejše in zima mrzlejša, nego bi morali biti po zemljepisni širini. Milejše pa so zime na zapadni obali Grškega polotoka.

Na otokih so zime vobče milejše, zlasti Kreta ima enakomerno namorsko podnebje; nasprotno pa imajo severne obale Egejskega morja, južna obala Trakije in helespontske dežele zime polne snega.

V notranjem ima Grški polotok zelo različno podnebje, najmilejše Mesenija, ki jo ščitijo gorovja Arkadije pred severnimi vetrovi; zato rastejo tu povsod smokve in palme.

Visoka gorovja pokriva skoro celo leto sneg, kar zabranjuje v notranjem tudi promet preko gorskih prelazov.

V poletnih mesecih prevladuje v Grčiji sever, dočim veje od novembra do marca vlažni jug, včasih pa tudi mrzli sever.

Grčija in Mala Azija ležita v pasu zimskega deževja. Od junija do sredi septembra pa na obrežnih pokrajinah skoro nič ne dežuje; zemlja, rastline, vrelci, vse se posuši in debel prah pokriva ceste. Sploh imajo dežele ob Egejskem morju malo dežja,

ker odtegujejo gorovja, ki se vlečejo od severa proti jugu, vlažnost vetrovom od zapada.

Vodovje. Večje reke se v Greciji že zaradi majhne razsežnosti dežele ne morejo razvijati. Vse reke so večinoma prav za prav le potoki, ki se poleti čestokrat posuše.

Rastlinstvo in živalstvo. Rastlinstvo deželá ob Egejskem morju se je v teku časa znatno izpremenilo. Gotovo je, da so se razprostirali v Greciji pred prihodom Grkov veliki pragozdi, dočim jih je zdaj le malo. Izpremembe je povzročila napredujoča kultura. Sedanji gozdi so večinoma iglasti, med listnatimi je največ hrastovih. Kjer ni gozdov, tam rastejo na obronkih mirta, lavorika, brinje in drugo grmičevje. Nad gozdnatim pasom se razprostirajo planine, kamor gonijo poleti živino. Med poljskimi pridelki zavzemata prvo mesto pšenica in ječmen, potem vino, med drevesi pa oljka. Dolgo časa se je moral človek boriti v teh deželah z različnimi zvermi; tako se je n. pr. nahajal lev po vsem ozemlju okoli Egejske kotline, ravno tako je bival medved v vsem starem veku v grških gorovjih; v Mali Aziji živi še dandanes. Volk je bil v Greciji okoli l. 600 še tako razširjen, da so določevali premije nanj. Mnogo je bilo dalje jelenov in divjih merjascev. Izmed domačih živali so bili razširjeni ponekod konji, drugod pa osli in mezi ter govedo.

Lepota grških deželá. Krasne konture gorá, gole skalne strmine, temnozelená barva iglastih gozdov, sneženobeli vrhovi, modra morská gladina, nad vsem tem pa svetlo južno solnce: vse to odeva zemljo Grkov s toliko lepoto, da se opazovalcu ne izbriše iz spomina. Izredni ugodnosti lege pa se je pridružila dalje tudi izredna nadarjenost Grkov; tako je postala Grecija zibel višje omike vsega človeštva.

I. Najstarejša doba.

1. Trojanska in minojsko-mikenska kultura.

Trojanska kultura. Pred prihodom Grkov so prebivali na otokih Egejskega morja, na zapadni obali Male Azije in na grškem polotoku narodi z novokamneno kulturo. Gradili so si hiše ali kočé iz trsja ali iz ilovice ter jim dajali prvotno ovalno, pozneje četverokotno obliko. Izmed izkopin so posebno znamenite one, ki so jih odkrili na kraju, kjer je stalo pozneje mesto Troja

(Ilion) v severnozpadni Mali Aziji. Po teh izkopinah, ki segajo v 4. tisočletje pred Kr., imenujemo najstarejšo kulturo grškega ozemlja trojansko kulturo. Poleg kamnenih orodij in orožij so dobili tu lončene posode jako preprostih oblik.

Polagoma so prišli bronasti izdelki v rabo. Odkrili so jih nad najnižjimi razvalinami nekdanje Troje, v takozvanem „drugem mestu“, ki je nastalo sredi 3. tisočletja. A tudi tu nahajamo že izdelke iz kamena. Značilne za kamneno-bronasto kulturo „drugega trojanskega mesta“ so posode z obliko človeškega obraza („obrazne urne“). Omenjena kultura je bila jako razširjena, tako na Kikladih, na grškem polotoku (v Argolidi, v Atiki in v Beotiji), zlasti pa na otoku Kipru.

Grki tvorijo del zapadne skupine indoevropskih narodov, ki so zavzeli dežele ob srednji Donavi, torej današnjo Ogrsko. Od tu so se selili predniki poznejših Helenov po dolini Morave v Vardarsko dolino, dokler niso dospeli do obale Egejskega morja. Po najnovejših raziskavanjih so prišli v pokrajine ob Vardarju v začetku ali sredi tretjega tisočletja pr. Kr. Nadaljnje prodiranje so zabranjevala nekaj časa gorovja kakor Olimp i. dr. Slednjič pa so udarila nekatera plemena, kakor Ahajci in Danajci in druga, tudi v južno ležeče dežele (okoli leta 2000 pr. Kr.).

Za Grki so se naselila tudi druga indoevropska plemena na Balkanskem polotoku, tako na vzhodu Traki, ki so prišli v nove dežele preko prelazov Balkana, na zapadu ob Jadranskem morju pa Iliri. Ker so jih ločila od Grkov mogočna gorovja, so se razvili Iliri in Traki v posebne narode, kojih jezikov Grki pozneje niso razumeli.

Kultura, ki so jo prinesli Grki s seboj, ni bila dosti višja od kulture praprebivalcev. Le-ti so se stopili z novimi naseljenci tako, da ne moremo določiti niti njih narodnosti. Le iz končnic nekaterih imen sklepamo, da so poleg drugih plemen prebivala v starih časih v poznejši Greciji tudi maloazijska plemena.

Ob prihodu v Grecijo so bili Grki polnomadi; tudi pozneje jih je še dolgo časa živila le živinoreja. Polje so obdelovale večjemu ženske. Oblačili so se Grki v živalske kože; s seboj so prinesli že organizacijo po rodnih zadrugah, ki so bile sestavljene iz potomcev enega pradedca. Poglavar rodne zadruge se je imenoval „kralj“ (βασιλεύς). Zaradi varnosti pred sovražnikom se je združilo več rodnih zadrug v pleme (φύλον); plemenom so tudi načelovali „kralji“ (φυλοβασιλείς). Skoro vsaka dolina je tvorila svojo državico.

V važnih vprašanjih je odločevala skupščina vseh mož-vojniov. — Zaradi mnogoštevilnih pokrajin, ki so jih ločila gorovja in morja, so se razvila med Grki mnogoštevilna narečja. Čestokrat so menjavala plemena tudi svoja bivališča.

Minojska kultura na Kreti. Na Grškem polotoku so se pomešali novodošli Grki s prvotnimi prebivalci, na Kreti in drugih otokih Egejskega morja ter v južnozapadni Mali Aziji pa so se le-ti vzdržali še dalje. Tu opazamo tudi že zgodaj vpliv orientalskih kulturnih središč, tako vpliv Babilonije na Kipru, na Kreti pa zlasti vpliv Egipčanov.

Staro kretska kulturo imenujemo po Minoju (Minos), nekem božanstvu in poznejšem heroju, minojsko kulturo. Po napredovanju v izdelovanju izdelkov (zlasti keramičnih) jo ločimo v staro, srednjo in poznejšo minojsko kulturo. V prvi so izdelovali Krečani posode že s pomočjo točila ter so jih žgali v pečeh; velik napredek nastopi v začetku 2. tisočletja s srednjo minojsko kulturo, ki je povsem bronastega značaja. V tej dobi so gradili kretski prebivalci tudi že velikanske palače, ki pa jim tvori kamen le podlago, a višji deli palač so bili leseni ali ilovnati. Tedaj je bila razširjena med Krečani že tudi nekaka hieroglifska pisava; pisali so po babilonskem vzorcu na lončene tablice. — Nad mogočno plemstvo so se povzdignili kralji; ljudstvo se je živilo s poljedelstvom, sadjerejo in vinorejò, a tudi obrtnost, posebno lončarstvo in kovinarstvo, je že cvetela. Od 19. stoletja dalje so že izvažali prebivalci Krete svoje izdelke tudi v Egipt ter uvažali odtod zlato in slonovo kost, iz Kipra pa baker. Z ostalimi deželami Egejskega morja Krečani niso dosti občevali. Šele proti koncu srednje minojske dobe (okoli l. 1600) so jeli uvajati kretska kulturo tudi na grško celino.

Mikenska kultura v Greciji. V Greciji je med tem ponehalo menjavanje bivališč med posameznimi plemeni. Vendar pa še vedno niso nastopili mirni časi, kakor smo jih videli na Kreti. Vsled tega si je zgradilo ljudstvo močne gradove, v katere se je zatekalo pred sovražniki. V poznejših časih so smatrali Grki te gradove za dela kiklopov. S časoma so se v teh gradovih plemenski kralji in odličnejši rodovi naselili stalno. Palače vladarjev so obsegale večjo skupino poslopij; v središču je bila gosposka dvorana (*μέγαρον*), podolgovata soba z ognjiščem v sredi. — Vladarje so pokopavali sprva v globoke jarke, pozneje pa so jim gradili podzemeljska stanovanja, obokana poslopja okrogle oblike.

Grški knezi mikenske dobe so po vzorcu kretskih okraševali svoje palače s freskami, s krasnimi orožji in z zlatimi posodami. Najveličastnejši spomeniki mikenske dobe so se ohranili v Mikenah (Mycenae, Mykenai) v Argolidi. Tu so odkrili arheologi utrjen grad z orjaškimi zidovi; vhod čuvata dva leva, ki spominjata na hetitske in asirske kiparske izdelke; na vznožju gradu se nahaja največji in najlepši kraljevski grob prazgodovinske dobe, takozvana „Atrejeva zakladnica“; še v poznejših časih so opevali v epih mogočnost in bogastvo mikenskega mesta in tudi mi imenujemo to dobo, ki odgovarja poznejši minojski dobi na Kreti, mikensko dobo. — Ne daleč od Miken se je nahajala v Tirintu (Tiryns) prestolica drugega vladarja s palačo, ki po krasoti ni zaostajala za mikensko. — Drugo središče mikenske kulture je bilo v Beotiji, tako v Orhomenu (Orchomenos), kjer so odkrili znamenit kupolast grob („Minijeve zakladnica“), dalje na Kadmeji v Tebah in drugod na grškem polotoku kakor tudi na nekaterih otokih, zlasti pa v takozvanem „šestem trojanskem mestu“.

Mogočni gradovi in palače izpričujejo, da je bila tedaj v Greciji in na Kreti vsa oblast v rokah knezov, zakaj le s pomočjo tlačanstva so se mogle zgraditi tolike stavbe. Vojaki te dobe so se oboroževali s sulico, s kratkim mečem in z vzbočenim ščitom; glavo je ščitil s kovinami obit usnjat šlem, noge pa so pokrivalo usnjate golenice. Kralj in odličnejši vojaki so se vozili v boj na bojnih vozovih, v mirnih časih so si utrjevali telo s telovadbo, zvečer pa so se zbirali v gosposki dvorani pri večerji.

Gospodarske razmere mikenske dobe so bile ob vsej krasoti, ki je obdajala kneze, kaj preproste. Trgovina in obrtnost sta se jeli šele razvijati. Pisave v mikenski dobi na grškem polotoku še niso poznali; ljudstvo je prebivalo v vaseh in se je bavilo s poljedelstvom in živinorejo.

Henrik Schliemann. Najstarejšo dobo dežel Egejskega morja nam osvetljujejo zlasti izkopavanja, ki so se pričela v začetku sedemdesetih let preteklega stoletja. Med arheologi zavzema prvo mesto bivši nemški trgovec Henrik Schliemann.

2. Dorsko preseljevanje.

Selitve Grkov. V 13. stoletju se je pričelo na Balkanskem polotoku med Traki in Iliri mogočno gibanje, ki je imelo kot posledico nove selitve Grkov. Grki, ki so doslej stanovali v poznejšem

Grški knezi mikenske dobe so po vzorcu kretske okraševali svoje palače s freskami, s krasnimi orožji in z zlatimi posodami. Najveličastnejši spomeniki mikenske dobe so se ohranili v Mikenah (Mycenae, Mykenai) v Argolidi. Tu so odkrili arheologi utrjen grad z orjaškimi zidovi; vhod čuvata dva leva, ki spominjata na hetitske in asirske kiparske izdelke; na vznožju gradu se nahaja največji in najlepši kraljevski grob prazgodovinske dobe, takozvana „Atrejeva zakladnica“; še v poznejših časih so opovali v epih mogočnost in bogastvo mikenskega mesta in tudi mi imenujemo to dobo, ki odgovarja poznejši minojski dobi na Kreti, mikensko dobo. — Ne daleč od Miken se je nahajala v Tirintu (Tiryns) prestolnica drugega vladarja s palačo, ki po krasoti ni zaostajala za mikensko. — Drugo središče mikenske kulture je bilo v Beotiji, tako v Orhomeni (Orchomenos), kjer so odkrili znamenit kupolast grob („Minijeva zakladnica“), dalje na Kadmeji v Tebah in drugod na grškem polotoku kakor tudi na nekaterih otokih, zlasti pa v takozvanem „šestem trojanskem mestu“.

Mogočni gradovi in palače izpričujejo, da je bila tedaj v Greciji in na Kreti vsa oblast v rokah knezov, zakaj le s pomočjo tlačanstva so se mogle zgraditi tolike stavbe. Vojaki te dobe so se oboroževali s sulico, s kratkim mečem in z vzbočenim ščitom; glavo je ščitil s kovinami obit usnjat šlem, noge pa so pokrivalo usnjate golenice. Kralj in odličnejši vojaki so se vozili v boj na bojnih vozovih, v mirnih časih so si utrjevali telo s telovadbo, zvečer pa so se zbirali v gosposki dvorani pri večerji.

Gospodarske razmere mikenske dobe so bile ob vsej krasoti, ki je obdajala kneze, kaj preproste. Trgovina in obrtnost sta se jeli šele razvijati. Pisave v mikenski dobi na grškem polotoku še niso poznali; ljudstvo je prebivalo v vaseh in se je bavilo s poljedelstvom in živinorejo.

Henrik Schliemann. Najstarejšo dobo dežel Egejskega morja nam osvetljujejo zlasti izkopavanja, ki so se pričela v začetku sedemdesetih let preteklega stoletja. Med arheologi zavzema prvo mesto bivši nemški trgovec Henrik Schliemann.

2. Dorsko preseljevanje.

Selitve Grkov. V 13. stoletju se je pričelo na Balkanskem polotoku med Traki in Iliri mogočno gibanje, ki je imelo kot posledico nove selitve Grkov. Grki, ki so doslej stanovali v poznejšem

Epiru, in takozvana dorska plemena so udarila v pokrajine starejših (ahajskih in jonskih) narodov. To menjavanje bivališč grških plemen imenujemo „dorsko preseljevanje“. Uničilo je mikensko kulturo. Tedaj je dobila Grecija glede naselitve raznih plemen obliko, ki jo je imela v poznejših časih. Tesalci so zavzeli deželo ob Peneju in ji dali ime Tesalija. Glavni del prejšnjega prebivalstva, ki je bilo ahajskega plemena, se je moral izseliti preko morja v severnozpadno Malo Azijo, drugi pa je udaril v Srednjo Grecijo. Dorci, ki so bivali nekaj časa v Doridi (Doris), so prodirali dalje na Peloponez. Tu so zadeli ob Ahajce in Jonce. Prodiranje Dorcev v Peloponez se je vršilo polagoma; sčasoma so zasedli rodovitno ravnino ob Evrotu in so se utaborili na desnem bregu te reke. Iz tega tabora je nastalo pozneje mesto Sparta.

Prva kolonizacija Grkov. Že zgodaj so jeli Grki prodirati tudi na morje; v teku 14. stoletja so razrušili in oplenili kretska mesta in kmalu na to so se naselili Grki na otoku. Za Kreto so prišli na vrsto Kikladi; prvotni karski prebivalci ali Lelegi so tu izginili. Iz Krete in Kikladov so prišli Grki sčasoma tudi na otok ob maloazijski obali, slednjič pa v Malo Azijo samo. Tu so se naselili večinoma že v obstoječih mestih, a nekaj so jih ustanovili tudi sami. Grška kolonizacija se je razširila dalje tudi na otoke Kiper, kjer so trčili prvikrat kot tekmovalci za vladno na Sredozemskem morju ob Feničane. Na potu na Kiper so zavzeli Grki tudi rodovitno ravnino ob izlivih Kestra (Kestros) in Evrimedonta (Eurymedon), ki se je imenovala odslej Pamfilija (Pamphylija). Od prebivalcev na Kipru so najbrže dobili Grki pisavo.

Naselitev na zapadu Male Azije nam kaže enako razdelitev grških plemen, kakor jo vidimo na vzhodni obali Grecije: sever so zasedli Eolci (Aiolci), ki so pripadali Ahajcem, sredo naselniki iz Atike in Evbeje, jug pa naselniki iz Argolide. Tuje narode so absorbirali. Vsled tega se je razvil v imenovanih skupinah močan plemenski čut, nastala so plemenska imena plemenskih zavez: južni prebivalci so se imenovali Dorci, središče so zavzemali Jonci, ostali prebivalci pa so se imenovali Eolci. Ker so maloazijski Grki stali od 9. stoletja dalje tako na gospodarskem kakor na duševnem polju med Grki na najvišji stopnji, so se imena plemenskih zavez prenesla tudi na otoke in slednjič tudi v materinsko deželo, v Grecijo.

II. Homerska doba.

1. Grška mitologija.

Pričetek grškega verstva. Najstarejši viri za spoznavanje grške vere so poleg izkopin minojsko - mikenske dobe poznejši verski obredi, ki imajo svoj izvor v jako starih časih, potem pa tudi Homerjeve pesnitve. Kakor drugi Indoevropci so imeli tudi Grki polno prirodnih mitov (bajk). Nastali so iz opazovanja prirodnih prikazni.

Povečini so dobili Grki pojme o božanstvih šele po ločitvi od drugih indoevropskih narodov. Po krajevnih razmerah so stopila v raznih okrajih različna božanstva v ospredje. Ko pa je pozneje postalo občevanje med posameznimi plemenj živahnije, so razni krajevni kulti dobili širšo veljavo: krajevni bogovi so postali narodni bogovi. Ta razvoj je bil že končan, ko so nastale Homerjeve pesnitve; ker imajo te svoj izvor v mikenski dobi, lahko sklepamo iz tega, da so se razvila grška božanstva tudi v tej dobi. Večinoma so narodni bogovi nebeški ali „olimpiški“ bogovi, ker so Grki mislili, da prebivajo na gori Olimpu.

Olimpski bogovi. Med olimpskimi bogovi je zavzemal prvo mesto Zevs. Grki so ga prinesli v novo domovino že s seboj. Zevs je bil „oče bogov in ljudi“, ki zapoveduje oblakom, da dele ljudem oživljajočo moč. Kot boga dežja so ga častili zlasti v Dodoni (v Epiru), kjer je s šumenjem dreves razodeval svojo voljo ljudem, posebno pa svojim duhovnikom. Dodona je bila zaradi tega najodličnejše Zevsovo proročišče. Kot bog oblakov zapoveduje Zevs tudi blisku, v katerem prihaja včasih tudi na zemljo, kot vladar dežele čuva nad pravico ter kaznuje vsako krivico, zlasti krivo prisego in negostoljubnost. Kakor vodi kralj svojo vojsko v boj, tako zapoveduje Zevs v vojni kot poveljnik in podeljuje zmago. Umetno idealno podobo Zevsovo je ustvaril Fidija (Phidias, Pheidias) okoli l. 435. pr. Kr. v svetišču v Olimpiji (v Elidi); iz tega kipa sta odsevala veličanstvena moč in božji mir, združena z milobo in modrostjo. — Kot Zevsova žena je veljala v Dodoni Dione ali Dia, v Argolidi pa Hera. Zaradi odličnega mesta, ki ga je zavzemala pokrajina Argolis v mikenski dobi, je postala Hera potem tudi v drugih deželah najznamenitejša boginja. Hera je bila zaščitnica zakona. — Skoro po

vsej Greciji in po kolonijah so častili Grki boginjo Ateno; rodila se je iz Zevsove glave. Tudi Atena je bila boginja nevihte in razumne vojne, ki kliče narod na boj, podeljuje zmago in plen; s tem je postala Atena zaščitnica mest in dalje tudi zaščitnica opravi miru, zlasti ženskih ročnih del. Najbolj so častili Ateno v Atenah; na Akropoli (Akropolis), gradu atenskem, so kazali oljko, ki je vzklila iz zemlje na njeno povelje. — Bog solnca je postal z imenom Apolon (Apollo, Apollon) eden izmed najvažnejših grških bogov. Kakor izhaja solnce iz morja na vzhodu, tako se je porodil Apolon kot Zevsov sin na otoku Delu (Delos), kjer je umoril zmaja Pitona (Python), duha tmine. Apolon pomaga bolnikom, čuva črede na paši in brodarje na morju, a v jezi pošilja s svojimi puščicami tudi smrt. Kakor vidi solnce (helios) vse, tako je tudi Apolon vsegaveden; kot vsevedež je postal bog proroštva. Ker pozdravljajo solnce zjutraj s pesmimi, je Apolon tudi bog pesništva in zaščitnik glasbe, ki ga spremljajo muze. Apolonovo proročišče se je nahajalo v Delfih (Delphi, Delphoi); tam je govorila zamaknjena svečenica Pitija (Pythia), sedeča na trinožcu, neumljive besede, ki jih je potem razložil poleg svečenice sedeči duhovnik. Po pripovedkah so omamili Pitijo plini, ki so prihajali iz zemeljske odprtine, vendar pa izkopine v Delfih niso odkrile nikake take odprtine v zemlji. Apolonu je bila posvečena lavorika, ker so Grki mislili, da v nji prebiva Apolon sam. — Poleg solnčnega boga so častili Grki tudi boginjo lune, ki je postala pod imenom Artemida (Artemis) boginja vseh Grkov. Bila je Apolonova deviška sestra in zaščitnica vseh živali; njej je bila posvečena košuta; kot brzonoga lovka je oborožena z lokom in puščico. — Hermej (Hermes), tudi Zevsov sin in Apolonov brat, je bil prvotno bog čred; kakor vodi izgubljene ovce domov, tako spremlja tudi potnike. Zato so ga častili ob cestah; kameniti stebri ob cestah so bili njemu posvečeni; nanje so postavljali šestokrat Hermejeve glave (herme). Ker so črede pomenjale bogastvo in so živali prvotno rabili obenem namesto denarja, je postal Hermej tudi zaščitnik trgovcev, kot bog noči pa tudi zaščitnik tatov. Častili so ga dalje tudi kot božjega poslanca. — Hefajst (Hephaistos) je Zevsov sin; le-ta ga je vrgel v blisku na zemljo. Že Homer ga navaja kot boga ognja in kot nebeškega kovača ter zaščitnika vsega kovinarstva; njegovo kovačnico so si mislili pozneje v ognjenikih Sicilije in Liparskih otokov. — Zaščitnica domačega ognjišča je bila Hestija (Hestia).

Bogovi vodovja. Poleg nebesnih bogov so imeli Grki tudi božanstva vodovja. Najimenitnejši med njimi je bil seveda vrhovni bog morja, ki so ga častili pod različnimi imeni — kakor Nerej, (Nereus), Egej (Aegeus) — zlasti pa pod imenom Pozejdon (Poseidon). Ta prebiva v globočini morja, kjer ima svojo palačo; častili so ga posebno ob morskih bregovih; kakor morje obdaja zemljo, tako objemlje tudi Pozejdon zemljo in jo stresa. Ker so na Grškem čestokrat potresi, je bil Pozejdon v posebni časti. Njegova žena se je imenovala Amfitrita (Amphitrite), a poleg te so imeli Grki še več drugih morskih boginj, kakor Tetido (Thetis), Sirene, Nereide i. dr. Tudi vsaka reka je imela svoje božanstvo; v vsakem studencu so prebivale Nimfe.

Zemeljski bogovi. Grki so častili boginjo zemlje, ki se je imenovala Demetra (Demeter); bila je zaščitnica poljedelstva in npravnega življenja. Ker pa zemlja sprejema vase mrtvece, je postala Demetra boginja smrti in je stopila v zvezo s Perzefono (Persephone), ki jo je ugrabil Had (Hades). Zato se je smatrala Perzefona za Demetrino hčer. Glavno Demetrino svetišče se je nahajalo v Elevzini (Eleusis) v Atiki, kjer so obhajali v poznejših časih takozvane „misterije“. — Zemeljski bog je bil tudi Ar (Ares); kot bog smrti je v zvezi z Erinijami, ki zasledujejo zločince, ki so se pregrešili proti bogovom in ljudem. Iz boga smrti je postal Ar polagoma bog divje vojne in klanja. V Tebah, kjer so ga najbolj častili, je bila Afrodita (Aphrodite) njegova žena, a poznejši epi omenjajo Afrodito kot Hefajstovo ženo. Afrodito so častili zlasti kot boginjo ljubezni in lepote. — Dioniz (Dionysos), bog rodovitosti, zlasti trte, ima svoj izvor v Trakiji, kjer so že v starih časih pridelovali vino. Njemu na čast so prirejali razuzdane ponočne veselice, takozvane orgije.

Poleg navedenih božanstev so častili Grki tudi razna usodna božanstva, ki so odločevala usodo ljudi.

Heroji. Marsikateri grški bog, ki ga niso splošno častili, je polagoma izgubil značaj božanstva; izpremenil se je v bitje, stoječe med bogovi in ljudmi, v „polboga“; ti heroji, kakor so jih zvali Grki, so prebivali pod zemljo, vedno pripravljeni, da ščitijo deželo, ki je bila nekdanj njih domovina.

Usoda človeka po smrti. Grki so verovali v nesmrtnost duše, zato so mislili, da je treba umrlemu bivališča (groba) in vsega tega, kar je imel v življenju rad, pred vsem obleke, orožja in orodja. Prvotno so pokopavali evropski Grki mrtvece nesežgane,

tako še v mikenski dobi, a v Mali Aziji so že za Homerjeve dobe mrtvece sežigali, še pozneje pa sta bila v Greciji oba načina v navadi. Brodnik H a r o n (Charon) prepelje dušo čez reko S t i k s (Styx); kot plačilo za to dobi obol (mal denar), ki so ga položili mrtvecu pod jezik. V podzemeljskem svetu žive mrtveci po mnenju Homerjevem kot sence, nadaljujoč dela, ki so jih izvrševali v življenju. Nihče se ne povrne več iz H a d a. Pri vhodu v podzemeljski svet čuva troglavi pes K é r b e r (Cerberus, Kerberos). V dobi, ko so nastali epi, še ni nikakega razločka med življenjem pravičnikov in hudobnih po smrti. Šele pozneje je nastal nazor o Eliziju (Elysium, Elisyon), ki se je nahajal daleč na zapadu na koncu zemlje ob okeanu. Le-sem pokličejo bogovi svoje junake in junakinje, kjer žive bogovom enako. Od 5. stoletja pr. Kr. dalje je nastal tudi nazor o sodbi po smrti. Sodnik M i n o s in njegova prisednika R a d a m a n t (Rhadamanthus, Rhadamanthys) in A j a k (Aiakos) odločujejo pravičnikom Elizij, grešnikom pa temni T a r t a r (Tartarus, Tartaros) kot bivališče po smrti.

Splošni značaj grškega verstva. Božanstva so gospodarji sveta, in ker so imela človeško podobo, so imela tudi človeške lastnosti, kreposti in strasti. Vendar pa so v vednosti bogovi nadkriljevali ljudi, nikdar se niso postarali, nikdar niso umrli. Razmerje med bogovi in ljudmi je bilo približno tako, kakor med kraljem in podložnikom. Kakor je treba dajati kralju čast in darila, tako je treba moliti bogove in jim prinašati darila. Zato pa bo bog potem dotičnika ščitil. A kakor je dober kralj zabranjeval tudi krivico, tako je pričakoval Grk to tudi od boga.

Češčenje bogov. Že zgodaj je izginilo čarovništvo, ki so z njim prvotno poizkušali pridobiti božanstva. Nadomestile so ga daritve kot bistveni del bogočastja. Prirejali so bogovom pojedine, pri katerih so klali govedo in ovce, darovali so jim žitna zrna in vino. Tudi ljudi so prvotno darovali bogovom. Dalje so čistili bogove s plesom in telovadnimi tekmami in jim prinašali dragocene stvari, zlasti vojni plen. Vsak dar pa je treba prinesiti bogu na pravem kraju in o pravem času. Pomorskim bogovom je treba žrtvovati ob morski obali, reškim ob bregovih reke, podzemeljskim bogovom so zakopavali darove v zemljo, bogove svetlobe pa je treba moliti na prostem z obrazom povzdignjenim proti nebu. Dim sežganega daru se povzdigne k bogu. — Polagoma se je razvil duhovniški stan, vendar pa nikdar v takem smislu, kakor pri orientalskih narodih. Nikdar se ni povzpelo grško duhovništvo nad državo.

2. Junaško pesništvo.

Izvor grškega pesništva. Grško pesništvo sega v prastare čase. Ker se je do 7. stoletja grško mišljenje sukalo zgolj le okoli verstva, izvzemši vojne in boja za življenje, je vsebina prvega pesništva po večini bojnega in verskega značaja. Že Homer in Heziod (Hesiodus, Hesiodos) omenjata himne, ki opevajo dela bogov.

Epsko pesništvo. Iz himen v čast bogov se je razvilo polagoma epsko pesništvo, ki je opevalo posamezne heroje. S temi pripovedkami so se pomešali tudi nekateri zgodovinski dogodki. Prvotno so opevali heroje v posameznih pesmih, sčasoma so združili te pesmi v celoto in so tako ustvarili zelo obsežne epe. Pričetek epskega pesništva lahko zasledujemo do mikenske dobe. Najodličnejši junaki tega pesništva so doma na grškem polotoku ali na Kreti. Z izseljevanjem v Malo Azijo pa se je preneslo tudi pesništvo tja, kjer se je razvijalo dalje zlasti na otoku Lezbu (Lesbos), a najbolj se je izpopolnilo junaško pesništvo v Joniji. V jonski obliki so se razširili epi potem po vsem grškem ozemlju.

Trojanska vojna. Pripovedka o trojanski vojni, ki se je med vsemi drugimi Grkom najbolj priljubila, je nastala na Lezbu. Te pripovedke slikajo boje, ki so jih morali bojevati Grki pri naselitvi v Mali Aziji s prvotnimi prebivalci. Vendar pa je razrušitev mesta Troje (Troia) ali Ilija (Ilium, Ilion) skoro gotovo zgodovinsko. To razrušenje je dalo povod, da so mnogo starejše pripovedke potem tu lokalizirali ter jim pozneje pridružili mnogoštevilne vložnice. Tako je nastala polagoma „Ilijada“, kakoršno imamo dandanes.

„Odiseja“ pripoveduje o usodi trojanskih bojevnikov na povratku v domovino. Glavni junak ji je Odisej (Ulixes, Odysseus).

Poleg teh dveh epov so imeli Grki še druge pripovedke, tako pripovedko o Edipu (Oedipus, Oidipus), ki so jo lokalizirali v Tebah, o Argonavtih, o Herakleju (Herakles), o Tezeju (Theseus) in druge.

Prvotno so prepevali junaške pesmi pevci zlasti višjih stanov. Odkar pa so se pesmi razširile v obsežne epe, so to znali le še pevci po poklicu. Hodili so od mesta do mesta ter zabavali kneze pri pojedinah ali ljudstvo na trgih. Ker so se pesmi izročale le od ust do ust, se je v njih marsikaj izpremenilo. Zapisali so jih šele v 7. stoletju.

Homer. Kakor v drugih strokah, je podedoval tudi med pevci sin poklic od očeta. Med najodličnejšimi rodovi pevcev so bili baje Homeridi na otoku Hiju (Chios). Tako se je zgodilo, da so smatrali njih pradedu Homerja (Homerus, Homeros) za pesnika epov, a že pozneje v 5. stoletju so jeli nekateri dvomiti, da bi bil Homer spesnil vse epe, priznali so mu zgolj Ilijado in Odisejo. V resnici pa so, kakor je dokazal Fr. A. Wolf v 18. stoletju, grški epi rezultat stoletnega razvoja, na katerih so delovale mnogoštevilne generacije pevcev. Njih imena so izginila, a ni ga bilo pesnika do zdaj, ki bi bil ustvaril kaj višjega. O enotnosti Ilijade in Odiseje dandanes ne dvomimo več.

III. Doba političnih, gospodarskih in duševnih preobratov.

1. Viteška doba.

Posledice kolonizacije na gospodarskem polju. Z osvojitvijo Egejskega morja so postali Grki vsaj deloma iz kmetov in pastirjev brodarji. To pa je imelo za posledico góspodarski preobrat, ki je vtisnil vsej poznejši zgodovini Grkov nov značaj. V kolonijalnih deželah so dobili Grki višjo kulturo, nego so jo imeli doma. Obrtnost in trgovina šta bili tu že na visoki stopnji. Po osvojitvi mest so se navadili Grki na mestno življenje. Vse to je vplivalo potem na razmere v materinski deželi. Tudi tu so nastala mesta, ki so jih utrdili proti sovražniku. Mesta so se razvijala zlasti na vzhodu, ljudstvo na zapadnem delu Grškega polotoka pa je prebivalo še vedno ali v gradovih ali pa v vaseh.

Mesta. Države. Ker je stanoval kralj s plemstvom v mestih, se je povzdignilo mesto visoko nad kmečko okolico, beseda „mesto“ je dobila pomen besede „država“. Tako je nastalo mesto Argos na vznožju mikenskega gradu v Argolidi; vsi kraji v okolici so morali pripoznati njegovo vrhovno oblast.

Dorci, ki so ustanovili Sparto, so podjarmili najpoprej okolico ter si razdelili osvojeno deželo med seboj. Prvotni prebivalci so postali njih sužnji, imenovani helotje; morali so obdelovati za nove gospodarje polja, dočim so se Spartanci sami urili v orožju.

Argos in Sparta sta bili najvažnejši državi na Peloponezu.

V istem času, ali pa še prej, se je združila tudi Atika v politično enoto. Združitev je izhajala po večini iz Aten, a tu so sprejeli prebivalce okoliških pokrajin kot enakopravne državljane v celotno državo.

V Beotiji sta obdržali mesti Tebe (Thebae, Thebai) in Orhomen kot najvažnejši vladarski prestolici minojske dobe svojo oblast nad sosednjimi manjšimi kraji še dalje.

V zapadnih delih Grškega polotoka so se ohranile stare župe, v kolonijah pa je bilo vsako mesto zase.

Plemstvo. Kralji mikenske dobe so dobivali dohodke iz svojih posestev. Veliko spremstvo in razkošno življenje pa je polagoma razkosalo njih imetje. Čim manjše je postajalo to, tembolj se je množilo imetje plemenitih rodbin, ki so bile ali v kraljevski službi ali pa so obogatele potom plenitev po okolici ali na morju. Pri plemstvu je veljalo načelo, da je plenitev najplemenitejši način za pomnoževanje imetja. To je imelo za posledico neprestane prepire; vsak je moral biti vedno pripravljen za napad; v to svrhu so se vadili ob slovesnih prilikah v bojnih igrah, pri katerih so podeljevali zmagovalcem darila. Ker so Grki spoznali proti koncu mikenske dobe železo, so izpremenili tudi svoje orožje. Železni meč in železno kopje sta izpodrinila bronasto orožje. Branili so se z ovalnim ali okroglim ščitom iz usnja, ki je bil obit z bronom. Noge so ščitile železne golenice, glavo pa železen šlem. Tako težko oboroženi možje so odločevali boj v bitkah; s svojim hrabrim nastopom so si pridobivali odlično mesto tudi v mirnih časih. Slabo oboroženi prostaki so jim bili popolnoma izročeni. Plemstvo se je polastilo zemljišč, obdelovali so jim jih svobodni dninarji (δῆτες) ali pa tudi uplenjeni sužnji. Ker je kralj potreboval pomoči plemstva v vojni, je pridobilo to vedno več vpliva nanj. „Svetovalstvo starih“ (δημογέροντες) je sodelovalo pri upravi in pri pravosodju. Skupščina bojevnikov je sicer še vedno imela pravico odločitve v važnih zadevah, a v resnici je prav za prav le pritrjevala kraljevim predlogom.

Polagoma je padlo tudi kraljestvo, in sicer večinoma mirnim potom. Vlado so prevzele druge korporacije. Najprvo se je to zgodilo v Joniji (morebiti že v 9. stoletju), potem je prišel tudi Grški polotok na vrsto.

Razpad mikenske umetnosti. S propadom kraljestva je izginil tudi sijaj kraljevskega dvora, ki smo ga videli v prejšnjem

času; razpadle so kraljeve palače, nadomestila so jih preprosta, lesena svetišča v čast bogov.

Grška pisava. Občevanje s Feničani je dovedlo Grke do pisave. Sprejeli so od njih 22 soglasnikov, pridejali tem samoglasnike in si ustvarili na ta način in z nadaljnjimi izpremembami pravo abecedo in podlago, na kateri je vzrastel pozneje duševni razvoj Grecije in vse Evrope.

2. Pomorska vlada.

Prenaseljenost. Grški polotok je postal že zgodaj premajhen za naraščajoče ljudstvo. Treba si je bilo torej poiskati rodovitne zemlje onkraj morja. Že v mikenski dobi so zasedli grški izselniki otoke Egejskega morja, zdaj so šli še dalje. Naselitev so odločevala rodovitna polja, za dobra pristanišča se sprva izselniki niso menili. Takoj po naselitvi so razdelili zemljišča; v tem so se razločevale grške naselbine najbolj od feničanskih, ki so bile v prvi vrsti trgovinske faktorije.

Razmerje med naselbinami in domovino. Kolonije prvotno niso bile nikakor odvisne od materinske dežele, dasi so imele tej podobne naredbe (enake bogove, oblasti, jezik in navade). To pa zaradi tega, ker so tudi te naselbine ustanavljali le podjetni možje na svojo roko. Pozneje, okoli leta 700., pa so začele tudi posamezne vlade ustanavljati naselbine, ki pa so bile v političnem oziru odvisne od domovine.

Naselbine na zapadu. Malokatera dežela je bila tako prikladna za kolonizacijo kakor Italija in Sicilija. Tu je bilo skoro enako podnebje kakor na Grškem, dalje rodovitna zemlja, na gorah pa dosti lesa za tesianje ladij in primeroma majhna razdalja od Grškega polotoka. Zato se je razvilo med temi deželami že zgodaj občevanje. Italci so imenovali Helene „Grke“ (Graeci) po epirotskem plemenu Grekov (Γραικοί), ki pa se je v poznejšem zgodovinskem času izgubilo. Okoli l. 800. so se polastili Heleni obale Tarentskega zaliva in ustanovili tam mnogoštevilna mesta, tako da so v 6. stoletju vzdeli tem krajem ime „Velika Grecija“. Med temi kolonijami je bilo znamenito, bogato in razkošno mesto Sibaris (Sybaris), dalje Kroton (Croton, Κρότον) in Tarent (Tarentum, Taras); zadnje mesto, edino pripravno pristanišče na tej obali, so kolonizirali Spartanci. — Halkidičani iz Evbeje so prodrli na Sicilijo in ustanovili na vznožju Etne Naks (Naxos), prvo grško mesto na tem otoku (okoli leta 750.).

odtod pa so zasedli potem bližnjo okolico. Ob morski ožini, ki loči Italijo od Sicilije, je nastalo mesto Zankle, poznejša Messana (Messana), na nasprotni strani pa Regij (Rhegium, Rhegion). Kmalu so si upali tudi v Tirensko morje in ustanovili so kolonijo Kime (Cyme, Kyme), odkoder se je pozneje ustanovilo „novo mesto“ Neapolis. Halkidičane so posnemali tudi drugi Grki. Približno ob istem času so namreč zasedli Korinčani otok Kerkiro, odkoder so se potem obrnili tudi proti Siciliji. Njih naselbina so Sirakuze (Syracusae, Syrakusai, okoli leta 700.), ki so pozneje postale metropola grškega zapada. Korintska kolonija je dalje tudi Epidamnus (Epidamnus, Epidamnos), poznejši Dirahium (Dyrrhachium) in današnji Drač (Durazzo). — Okoli leta 600. so prišli Grki do Herkulovih stebrov in v bližino izliva reke Rodana (Rhodanus, Rhodanos), kjer je nastala Masalia (Massalia, zdaj Marseille) središče trgovine.

Severne kolonije. Približno obenem s pričetkom kolonizacije na zapadu se je pričelo tudi razširjenje Helenov proti severu. Tudi tu so delovali zlasti Halkidičani; zasedli so otoke severno od Evbeje, potem pa polotok, ki je od njih dobil ime Halkidika (Chalkidike). Mesto Potidaja (Potidaia) je naselbina Korinčanov, ki so sledili Halkidičanom tudi v tej smeri. — Pozneje so maloazijski Grki prodrli tudi v helespontsko vodovje in so ustanovili ob traškem Bosporu Bizancij (Byzantium, Byzantion, po letu 680). Odtod so šli dalje na današnje Črno morje, ki so mu dali ime „Gostoljubno morje“ (Πόντος Εὐχαινός). Mesto Milet (Miletus, Miletos) v Mali Aziji je samo baje ustanovilo 90 naselbin ob helespontskih in jonskih obalah, vendar pa se helenizacija teh dežel ni nikdar v toliki meri posrečila, kakor na Siciliji in v Dolenji Italiji.

Jugovzhodne kolonije. Kulturne dežele na jugovzhodu Sredozemskega morja so se z vso močjo protivile naselitvi Grkov. Niti Feničanov niso mogli Grki popolnoma izpodriniti iz otoka Kipra. Ob bogati Nilovi dolini so plenili Grki že zgodaj. Ker so v vojni nadkriljevali Egipčane, jih je sprejel Psametih kot mezd-nike in odslej so tvorili Grki jedro egipčanske vojske; pričela se je tudi živahna trgovina med Grecijo in Egiptom. Grki iz otoka Tere (Thera) so se naselili v Libiji in so ustanovili mesto Kirene (Cyrene, Kyrene). Podjarmili so bližnje prebivalce in kolonizirali deželo.

3. Gospodarski preobrat.

Razvoj industrije. Še v začetku 7. stoletja je bila Grecija povečini poljedelska dežela. Po ustanovitvi grških kolonij ob obalah Sredozemskega morja pa se je vse to izpremenilo. Po kolonistih, ki so sami dobivali iz stare domovine potrebščine, kakor orožje, kovinasta orodja, tkanine, posode i. dr., so spoznali njih barbarski sosedje tudi izdelke grške obrtnosti. Tako se je otvorilo Grkom veliko število novih odjemalcev. Neštevilne črede ovac so dajale volno, morje dragocene škrlatnike, na Evbeji so kopali baker, posebno mnogo pa je imela Grecija železa; že v 7. stoletju so ga jeli izvažati na vzhod.

Središča obrtnosti. Kakor v vseh drugih stvareh je bila tudi glede obrtnosti Jonija prva in tu zopet mesto Milet. Cvetočja je bila dalje obrt tudi v sosednji Lidiji, potem na Evbeji, ob korintskem istmu (zlasti keramika) in drugod; kmalu so izginili feničanski izdelki iz grških tržišč, le glede dišav, steklarstva in nekaterih drugih izdelkov je obdržal vzhod še dalje svoj monopol. Splošno pa lahko trdimo, da se je Grecija v teku 6. stoletja od vzhoda popolnoma osamosvojila glede zavisnosti industrije.

Rokodelstvo. Dasi se je vsled naraščajočega izvažanja industrijskih izdelkov posvetilo mnogo ljudi rokodelstvu, je vendar primanjkovalo v to svrhu potrebnih rok. Zato so jih jeli dobivati Grki iz inozemstva; za izdelovanje tkanin so kupovali sužnice, za kovinarske izdelke pa sužnje. Otok Hij (Chios) je prva grška suženjska država. Iz Jonije je prešlo suženjsko delo potem tudi v Grecijo, zlasti v Korint (Corinthus, Korinthos); tudi v Atenah in drugod so imeli že proti koncu 6. stoletja najbrže precejšnje število sužnjev.

Iz tega pa sklepamo dalje, da so bila tedaj razvita v Greciji že tudi večja industrijska podjetja, zlasti v keramiki. Že v 7. stoletju so zaznamenjevala nekatera večja podjetja svoje izdelke s tovarniškimi znamkami.

Pomorska trgovina. Če tudi feničanski trgovci še niso popolnoma izginili z Egejskega morja, vendar lahko trdimo, da so se sedaj polastili Grki skoro vse pomorske trgovine. Tržili so z Egiptom, s feničanskimi pristanišči, grški mezdniki so stopili tudi v babilonsko vojsko, brodarili so dalje Grki na zapadu do Herkulovih stebrov ter občevali s keltskimi prebivalci v severovzhodni Španiji. V Laciji in Etruriji so tekmovali Feničani dolgo z Grki,

a proti koncu 6. stoletja so se jim morali umakniti. Jadransko in Črno morje sta bili glede trgovine od 7. stoletja dalje popolnoma v grških rokah. — Vzlic temu pa je ladjedelstvo malo napredovalo. Napol pokriti dolgi čolni s petdesetimi veslači so ostali v rabi še do perzijanskih vojn; sprednji del čolna so opremili z železno ostrogo in tako so bili rabljivi tudi za vojno. Večjih čolnov s 100 do 200 veslači so imeli v tem času še malo. Ko so začeli s prevažanjem večjih tovorov, zlasti žita, so si jeli graditi tudi večje tovarne ladje. Od 7. stoletja dalje razločujemo pri Grkih že tovarne ladje od vojnih. Pri vojni ladji je bila glavna stvar njena gibljivost; treba je bilo torej pomnožiti število veslačev. S tem so dospeli Grki proti koncu 6. stoletja do triér, ladij, ki so imele približno po 150 veslačev na krovu, ki so sedeli po trije na eni klopi, pri vsem tem pa se obsežnost starih petdeseteroveselnic ni posebno povečala. Približno v 7. stoletju so izumili Grki tudi železnega mačka (sidro), kajti zdaj niso mogli več ladij potegovati na suho, kakor se je to godilo poprej. Pri vsem tem pa so si upali le pri ugodnem vremenu na morje in še tedaj so brodarili kolikor mogoče le ob obalah. — Korinčani so mislili že na to, da bi prekopali korintski istmus, a tehnična sredstva še niso zadostovala za izvršitev tolikega dela; zato so se zadovoljili z lesenim tirom, po katerem so vlekli ladje iz enega morja v drugo.

Promet na suhem. Pomorska trgovina je kmalu prekosila trgovino na suhem. Vzlic temu pa so gradili tudi tu mnogo cest, a v prvi vrsti le z namenom, da so tem laže prišli k raznim svetiščem. Iz Aten je držala „sveta cesta“ v Elevzino, odtod dalje pa v Tebe in Delfe; po večini pa se je vršil promet na ozkih potih. Zato so potovali Grki večinoma peš ali pa so jahali. — Središča trgovine na suhem so bila industrijalna središča, pred vsem zopet Jonija. Na vzhodu Egejskega morja se je povzpел zlasti otok Egina (Aegina) ter postal važno trgovinsko središče, kjer so po pripovedki izumili tudi ladjedelstvo; vsekako so bili Eginci najspretnější grški mornarji, obenem pa tudi jako podjetni trgovci.

Občni mir. Pod vplivom naraščajočega prometa so nastopili sedaj mirni časi. Ponehale so plenitve po sosednjih pokrajinah, mesta so sklepala medsebojne pogodbe glede varnosti meščanov in glede enakosti pravosodja. Težje pa je bilo umiriti življenje na morju, kjer so prežali na ladje pomorski roparji.

Ureditev mere in uteži je glavni pogoj cvetoče trgovine. To so storili tudi Grki; dolžinsko enoto je tvorila dolžina roke od komolca do konca sredinca. Utežna enota je imela 90·96 gramov po našem. Poleg te so imeli veliki talent (približno 60·6 kg) in mali talent, ki je imel polovico tega. Oba talenta so delili po babilonskem sistemu v 60 min in te zopet v manjše dele. Posebno priljubljen je bil egintski talent (približno 36 do 37 kg), ki je najbrže maloazijskega izvora in se je razširil pozneje iz Peloponeza po vsej Greciji. Pri vsem tem pa moramo poudarjati, da je bila glede mere in uteži pri Grkih velika raznoličnost, kar se sklada tudi s politično razcepljenostjo grškega sveta.

Denarstvo. Višek gospodarskega procvita, ki ga je dosegla Grecija v začetku 7. stoletja, označuje najbolj izumitev in razširjenje denarstva. Že v Homerjevi dobi so rabili poleg živine tudi kovine kot denar, zlasti železo in baker in sicer v raznih oblikah. Pozneje so začeli denar kovati. Najprvo se je to zgodilo v začetku 7. stoletja v Mali Aziji, kjer so kovali denar iz zlitine zlata in srebra. — Na Grškem so kovali najprvo denar v trgovinskih mestih Halkis (Chalkis), Eretria in Egini. Denarstveno enoto je tvoril talent, ki so ga delili v 60 min, vsako to pa v 50 staterov ali 100 drahem, vsako drahmo pa zopet v 6 obolov. A tudi glede denarstva je bilo več sistemov v rabi, zlasti evbejski in egintski. Pri vsem tem pa se je denarno gospodarstvo le počasi razširjalo. Še vedno je prevladovalo naturalno gospodarstvo.

Poljedelstvo. Dasi sta se povzpeli trgovina in obrtnost do visoke stopnje, je vendar poljedelstvo tvorilo še vedno glavno podlago v gospodarskem življenju. Vzlic temu pa je bilo tudi poljedelstvo še dokaj primitivno. S preprostim plugom, ki so ga vlekli voli ali mezgi, so orali, potem so zrahljali zemljo z rovnico ter poželi žito z zakrivljenim srpom; pridelovali so ječmen, v rodovitnejših krajih tudi pšenico. Oljka se je razširjevala zlasti po Atiki.

Živinoreja je vedno bolj nazadovala. Masa je zauživala meso sploh le pri daritvah; tem več pa so se živili z ribami.

Zemlja je polagoma prešla v roke veleposestnikov, ki so bili obenem tudi veletrgovci. Z njihovo glavnico preprosti kmet ni mogel tekmovati; moral je zapustiti svojo domačijo in oditi drugam, ali pa so ga zaslužnili. Tako vidimo, da so bile socialne razmere Grecije v 7. stoletju precej žalostne. Po zlati dobi in po dobi herojev je nastopila železna doba, v kateri so se morali péhati ljudje za obstoj noč in dan.

4. Duševni preobrat.

Epi. Gospodarski preobrat v Greciji je imel za posledico tudi preobrat v duševnem življenju. Znanje pisanja se je jako razširilo. Vendar pa je pisanje služilo še vedno le praktičnim namenom; zdaj je bilo že tudi mogoče uporabljati pisavo za slovestvo. To se je tudi zgodilo, ko so v 7. stoletju napisali velike epe, ki smo jih potem bistveno dobili v tej obliki tudi mi. Epi so bili še vedno pri ljudstvu najbolj priljubljeni, da, v dobi velikega trgovinskega prometa so postali prava narodna last. Potujoči pevci — rapsodi — so hodili od mesta do mesta in so jih recitirali pred množico na trgu. Tako je spoznal vsak Helen njih vsebino; tudi umetnost je začela zajemati predmete iz epov. — Epska produkcija še vedno ni ponehala — glavni del Odiseje je nastal šele v 7. stoletju — a nič več se ni povzpela do one višine, kakor jo je dosegala prej.

„Teogonija“, ki je nastala v drugi polovici 7. stoletja in ki jo pripisujemo Heziodu, je spravila božanstva v genealoški sistem. — Tudi stvari iz praktičnega življenja so obdelovali zdaj v epski obliki. Tako delo so „Dela in dnevi“, ki jih tudi pripisujemo Heziodu in ki uče kmeta, kako naj obdeluje zemljo, da ne bo zabredel v dolgove in revščino.

Basen. V 6. stoletju je nastala zbirka basni, ki so bile pri narodu zelo priljubljene. Pripisujejo jih Ezopu (Aesopus, Aisopos), ki je bil baje suženj na otoku Samu (Samos).

Elegija. Elegije so bile bojne pesmi. Prvi jih je zlagal baje Kalinos (Kallinos) iz Efeza, pozneje sta ga posnemala zlasti Tirtej (Tyrtaeus, Tyrtaios) in Solon.

Etični napredek. Z napredovanjem na duševnem polju je nastopil tudi etični napredek. Med vsemi krepostimi so cenili v tej dobi najvišje pravičnost. Značilno je tudi dejstvo, da premaganih sovražnikov niso nič več morili, ampak jim celo dajali priliko, da so se odkupili. — Krvna osveta je polagoma izginila, nadomestilo jo je državno sodstvo. Umor se ne osveti več z denarjem, le smrt ali dosmrtno prognanstvo ga opereta.

Verstvo. Tudi verske ideje so postajale čimdalje čistejše. Po starih nazorih so bili bogovi mogočni vladarji sveta, ki so delili srečo ali nesrečo med ljudmi poljubno. Polagoma je prodrta misel, da so bogovi zaščitniki pravice, maščevalci krivice, in da je krepostno življenje bogovom ljubo. Človek naj stopi v sve-

tišče s čistim srcem. Bogovi postanejo sedaj polagoma vsevedni in vsemogočni, kar pa je zopet imelo za posledico razvoj vere v monoteističnem smislu, kajti politeizem in vsegavednost vsakega boga sta si nasprotna. Zevs vlada svet, vsi drugi imajo svojo oblast le od njega.

Proročišča. Velikega pomena je bilo, kako je mogoče izvedeti voljo boga. Ogledovanje ptičjega letanja v to svrhu ni več zadostovalo, jeli so opazovati drobje ptičev, posebno pa so se razširila proročišča po Greciji. Najodličnejši proročišči sta bili v Dodoni in v Delfih. Iz vseh delov Grecije, še celo iz sosednjih barbarskih dežel so hodili ljudje sem, da bi jim dalo božanstvo navodila. Ni jim namreč bilo toliko do prorokovanja bodočnosti kakor le do navodil, kako naj človek ravna, da si pridobi naklonjenost bogov, ali da se opere pregreh. Kdor pa je zahteval več, temu se je lahko zgodilo, da je dobil dvoumen odgovor. Delfsko proročišče je postalo najvišja avtoriteta v vseh verskih in etičnih vprašanjih. Ker je bila vera v tesni zvezi z državnim življenjem, je proročišče vplivalo kolikor toliko tudi na politično življenje. Zgodilo se pa je tudi, da so se dali Pitija (Pythia) in duhovniki podkupiti.

Slavnosti na čast bogov so obhajali Grki posebno slovesno. Prirejali so slovesne procesije, žrtvovali so po sto živali (hekatomba) in prirejali telovadne tekme, zborne plese ter glasbene produkcije. Da pa so slavnosti dosegle svoj namen, jih je bilo treba prirediti o pravem času in to je dovedlo Grke do ureditve koledarja. Leta so zaznamovali po najvišjem uradniku, ki so ga pridelili vsako leto kralju. Tako je imela vsaka grška občina svojo ero; do splošno veljavne štetve let Grki sploh niso nikdar dospeli.

Narodna zavest. Vsled razširjevanja po oddaljenih krajih so Grki izgubili polagoma zavest plemenske enotnosti. Homer še ne pozna skupnega imena za celi narod, a polagoma se je jel buditi narodni čut; na zunaj se je izražal najprvo na verskem polju. Tako sta veljali Dodona in Delfi že v Homerjevi dobi kot svetišči vsega naroda; kmalu se jima je pridružila še Olimpija (Olympia) v Elidi. Na otoku Delu, ki je bil sakralno središče vsega jonskega plemena, so prirejali vsako spomlad slovesnosti; poslanci vseh bližnjih otokov so se posvetovali tu o važnih rečeh svetišča.

Amfiktionije. Posebno važna je postala združitev grških plemen, ki so jo napravili glede svetišča v Delfih. Tako združitev

so imenovali „amfiktionijo“, t. j. „društvo v okolici prebivajočih“. V Delfih se je to zgodilo v 7. ali morebiti že v 8. stoletju. Polagoma se je razširilo društvo po vsej Greciji od Istma do Olimpa. V njem je bilo združenih 12 narodov; vsak narod je imel v svetovilstvu amfiktionije 2 glasova; poslanci so se zbirali dvakrat na leto in so se posvetovali o vzdrževanju svetišča, o upravi svetih zakladov, o vodstvu svetih iger itd. Če je bilo treba udeležiti sklepe, so se smeli člani posluževati celo orožja, sicer pa se amfiktionije niso vmešavale v politična vprašanja; posamezne države so se lahko celo vojevale med seboj, a nobena država, ki je bila v zvezi, ni smela razrušiti kakega mesta druge zavezne države ali mu odrezati vodo.

Ime „Heleni“. Dasi so bile te zveze zelo rahle, so vendar pospeševale čut narodne skupnosti. Najbrže je baš delfska amfiktionija največ pripomogla k temu, da je ime „Heleni“ jelo znamenovati ves grški narod. Prvotno je bila „Hellas“ župa v južni Tesaliji. Pesnik Arhilo h (Archilochos, sredi 7. stoletja) in Heziodova „Dela in dnevi“ že rabijo izraz „Heleni“ za ves narod in odslej je ostalo to ime v splošni rabi. To stremljenje po enotnosti se je izražalo odsihdob tudi na političnem polju.

Umetnost te dobe je služila izključno verstvu. V prejšnjih časih so častili bogove v svetih logih ali vrh gora, zdaj pa je bilo treba napraviti bogu bivališče. Načrt takemu svetišču je dala gosposka dvorana kraljevih palač, podolgovat in pokrit prostor, z vhodom večinoma na ozkem koncu, kjer so se nahajali nekateri stebri. Pozneje so obdali svetišče krog in krog s stebriščem, kar je postalo potem značilno za grška svetišča. Najstarejša svetišča so bila lesena, polagoma so jih nadomestili s kamenitimi. Najstarejši kameniti stebri so nastali ob prehodu 7. v 6. stoletje, tako v Korintu, na atenskem gradu in drugod.

Grška svetišča te dobe ločimo po slogu v dve vrsti, v d o r s k a in j o n s k a. Dorski slog se je razvil v Greciji, jonski pa v 6. stoletju v Mali Aziji.

Dorski slog. Na stopničastem podzidju (stilobat) stojе stene in stebri. Stene obdaja ne baš velik prostor, ki se zove najsvetejše (cela). Stebri okoli cele se vzdigujejo neposredno iz tal, so torej brez podstavka; na žlebastem deblu, ki se proti sredi nekoliko zdebela, proti vrhu pa zopet nekoliko zoži, počiva enostavna glavica. Stebri nosijo tramovje, čigar spodnji del se imenuje arhitrav, zgornji pa friz; friz krasi

takozvani triglifi, tridelni prerezi, in metopi, četverokotna polja z reliefi. Na vsem tem sloni streha, ki je položena na pravokotnem svetišču tako, da se nagiba na obe položni strani; tako nastaneta na obeh kratkih straneh trikotni pročelji, ki ju krase kipi.

Jonski slog je po celotni uredbi podoben dorskemu; razlika med obema je, da ima jonski steber podstavek, da je ves steber daljši, da krase glavico takozvane polžaste volute kaj različnih oblik ter da je tramovje lažje in brez triglifov in metopov.

Kot materijal so rabili za zgradbo svetišč Jonci marmor, na Grškem so ga uvedli šele pozneje.

Kamenita svetišča so imela za posledico dekorativno kiparstvo, ki so ga gojili že v mikenski dobi. Zaljšali so metope, frize in pročelja, celo debela stebrov s kamenitimi reliefi. Tudi tu so posnemali izprva orientalce. Kmalu pa so jeli napravljati mitološke scene, ki so bile pestro pobarvane.

Svetišče je moralo imeti seveda tudi podobo svojega boga. Stari fetiši, kakor kamni, les in drugo niso več zadostovali. Najprvo so izrezali iz drevesnega debela glavo boga, polagoma je nastalo celo telo v človeški podobi. Posnemali so pri tem zlasti Egipčane.

Slikarstvo te dobe spoznamo iz podob na vazah. Krog in krog obdaja posodo ornament iz trakov, med katerimi opazimo včasih živalske frize. Od 7. stoletja dalje opazujemo poleg leva že tudi druge živali in bajna bitja (po vzorcu orientalcev); vse figure so slikane v profilu. Slikarska središča so bila v Joniji in v Korintu.

5. Pričetek večjih držav.

Država Argos. Mesto Argos je skušalo pridobiti hegemonijo nad vso Argolido, kar se mu je za kralja Fejdona (Pheidon, okoli 650) baje tudi posrečilo. Na podlagi te oblasti je hotel Fejdon dobiti nadvlado nad vsem Peloponezom, kakor jo je imel po epih nekdanj Agamemnon. Preselil se je v Pizo ob dolenjem Alfeju (Alpheos, Alpeiós) v Elidi, kjer se je povzdignilo svetišče olimpijskega Zeusa baš tedaj nad vsa druga peloponeška svetišča. Fejdon sam je vodil igre, ki so se vršile tam vsako četrto leto. A le malo časa se je veselil svoje oblasti; umrl je v Korintu ob priliki neke vstaje, po njegovi smrti pa država Argos ni mogla več vzdrževati nadvlade.

so imenovali „amfiktionijo“, t. j. „društvo v okolici prebivajočih“. V Delfih se je to zgodilo v 7. ali morebiti že v 8. stoletju. Polagoma se je razširilo društvo po vsej Greciji od Istma do Olimpa. V njem je bilo združenih 12 narodov; vsak narod je imel v sve-tovalstvu amfiktionije 2 glasova; poslanci so se zbirali dvakrat na leto in so se posvetovali o vzdrževanju svetišča, o upravi svetih zakladov, o vodstvu svetih iger itd. Če je bilo treba ude-jevstviti sklepe, so se smeli člani posluževati celo orožja, sicer pa se amfiktionije niso vmešavale v politična vprašanja; posamezne države so se lahko celo vojevale med seboj, a nobena država, ki je bila v zvezi, ni smela razrušiti kakega mesta druge zavezne države ali mu odrezati vodo.

Ime „Heleni“. Dasi so bile te zveze zelo rahle, so vendar pospeševale čut narodne skupnosti. Najbrže je baš delfska amfiktionija največ pripomogla k temu, da je ime „Heleni“ jelo za-znamovati ves grški narod. Prvotno je bila „Hellas“ župa v južni Tesaliji. Pesnik Arhiloh (Archilochos, sredi 7. stoletja) in Heziodova „Dela in dnevi“ že rabijo izraz „Heleni“ za ves narod in odslej je ostalo to ime v splošni rabi. To stremljenje po enotnosti se je izražalo odsihdob tudi na političnem polju.

Umetnost te dobe je služila izključno verstvu. V prejšnjih časih so častili bogove v svetih logih ali vrh gora, zdaj pa je bilo treba napraviti bogu bivališče. Načrt takemu svetišču je dala gosposka dvorana kraljevih palač, podolgovat in pokrit prostor, z vhomom večinoma na ozkem koncu, kjer so se nahajali neka-teri stebri. Pozneje so obdali svetišče krog in krog s stebriščem, kar je postalo potem značilno za grška svetišča. Najstarejša sve-tišča so bila lesena, polagoma so jih nadomestili s kamenitimi. Najstarejši kameniti stebri so nastali ob prehodu 7. v 6. stoletje, tako v Korintu, na atenskem gradu in drugod.

Grška svetišča te dobe ločimo po slogu v dve vrsti, v d o r -ska in j o n s k a. Dorski slog se je razvil v Greciji, jonski pa v 6. stoletju v Mali Aziji.

Dorski slog. Na stopničastem podzidju (stilobat) stoje stene in stebri. Stene obdaja ne baš velik prostor, ki se zove najsvetejše (cela). Stebri okoli cele se vzdigujejo neposredno iz tal, so torej brez podstavka; na žlebastem deblu, ki se proti sredi nekoliko zdebeli, proti vrhu pa zopet nekoliko zoži, počiva enostavna glavica. Stebri nosijo tramovje, čigar spodnji del se imenuje arhitrav, zgornji pa friz; friz krase

takozvani triglifi, tridelni prerezi, in metopi, četverokotna polja z reliefi. Na vsem tem sloni streha, ki je položena na pravokotnem svetišču tako, da se nagiba na obe položni strani; tako nastaneta na obeh kratkih straneh trikotni pročelji, ki ju krasi kipi.

Jonski slog je po celotni uredbi podoben dorskemu; razlika med obema je, da ima jonski steber podstavek, da je ves steber daljši, da krasi glavico takozvane polžaste volute kaj različnih oblik ter da je tramovje lažje in brez triglifov in metopov.

Kot materijal so rabili za zgradbo svetišč Jonci marmor, na Grškem so ga uvedli šele pozneje.

Kamenita svetišča so imela za posledico dekorativno kiparstvo, ki so ga gojili že v mikenski dobi. Zaljšali so metope, frize in pročelja, celo debela stebrov s kamenitimi reliefi. Tudi tu so posnemali izprva orientalice. Kmalu pa so jeli napravljati mitološke scene, ki so bile pestro pobarvane.

Svetišče je moralo imeti seveda tudi podobo svojega boga. Stari fetiši, kakor kamni, les in drugo niso več zadostovali. Najprvo so izrezali iz drevesnega debla glavo boga, polagoma je nastalo celo telo v človeški podobi. Posnemali so pri tem zlasti Egipčane.

Slikarstvo te dobe spoznamo iz podob na vazah. Krog in krog obdaja posodo ornament iz trakov, med katerimi opazimo včasih živalske frize. Od 7. stoletja dalje opazujemo poleg leva že tudi druge živali in bajna bitja (po vzorcu orientalcev); vse figure so slikane v profilu. Slikarska središča so bila v Joniji in v Korintu.

5. Pričetek večjih držav.

Država Argos. Mesto Argos je skušalo pridobiti hegemonijo nad vso Argolido, kar se mu je za kralja Fejdona (Pheidon, okoli 650) baje tudi posrečilo. Na podlagi te oblasti je hotel Fejdon dobiti nadvlado nad vsem Peloponezom, kakor jo je imel po epih nekdanji Agamemnon. Preselil se je v Pizo ob dolenjem Alfeju (Alpheos, Alpheióš) v Elidi, kjer se je povzdignilo svetišče olimpijskega Zeusa baš tedaj nad vsa druga peloponeška svetišča. Fejdon sam je vodil igre, ki so se vršile tam vsako četrto leto. A le malo časa se je veselil svoje oblasti; umrl je v Korintu ob priliki neke vstaje, po njegovi smrti pa država Argos ni mogla več vzdrževati nadvlade.

Spartanska država. Videli smo že, kako so ustanovili Dorci Sparto, podjarmili okolico ter razdelili osvojeno deželo med seboj. Dolgotrajni boji med priseljenci in prvotnimi prebivalci so imeli za posledico razvoj vojaške spartanske države, ki se je razločevala po svoji ustavi od vseh drugih grških držav. Poznejši rodovi, zlasti od 4. stoletja dalje, so splošno menili, da je bil organizator spartanske države Likurg (Lykurgus, Lykurgos), ki pa prvotno pač ni bil nič drugega, nego eno izmed mnogoštevilnih grških božanstev.

Prebivalstvo spartanske države se je delilo v perioike, helote in Spartiate. Perioiki (= v okolici stanujoči) so bili podjarmljeni Ahajci; Dorci so jim pustili osebno svobodo, pečali so se s poljedelstvom, trgovino in obrtnijo, a političnih pravic niso imeli nikakih. Pač pa so se morali udeleževati kot težko oboroženi tudi vojne. — Heloti so bili državni sužnji; svoje grude niso smeli ostaviti; obdelovali so zemljo Spartiatov, ki so jim bili prideljeni, ter dajati od dobička odmerjen davek. Gospodarji niso smeli helotov osvoboditi ali prodati izven dežele. V vojno so spremljali heloti Spartiate kot lahko oboroženi hlapci. Spartiati so postopali s heloti kruto, to tembolj, ker je naraščalo njih število in so postajali državi čedalje nevarnejši. Da bi zaščitili vsako vstajo, so uvedli Spartiati poseben nadziralni sistem, (kriptreja); oboroženi spartiatski mladeniči so smeli vsakega osumljenca zavratno umoriti. — Pravi gospodarji spartanske države so bili dorski Spartiati, ali kakor so se imenovali v občevanju z inozemstvom uradno, Lakedaemonci. Imeli so vse politične in vojaške pravice ter dolžnosti, drugače pa so bili brez dela. Kmetijo, ki je bila oddeljena vsakemu Spartiatu, so obdelovali heloti; prvotno so bile te kmetije po obsegu približno enake, a sčasom se je imetje tudi med Spartiati izpremenilo, razvilo se je veleposestvo v rokah maloštevilnih oseb, dočim je večina Spartiatov obubožala.

Ustava. Spartanski državi sta načelovala dva kralja. Prvotno sta bila poveljnika v vojni, najvišja sodnika in duhovnika, a pozneje so vedno bolj utesnjevali njuno oblast. — Geruzija ali starejšinstvo, obstoječe iz 28 starčkov, ki so imeli nad 60 let in so bili iz najodličnejših rodbin, je bila prideljena kraljema v svrhu sopesvetovanja in sosklepanja. Zlasti je imela geruzija, koje člani so bili voljeni dosmrtno, nalogo, da se je posvetovala o predlogah, ki naj pozneje o njih odloči narodna skup-

ščina. — Najveljavnejša oblast v spartanski državi je bil eforat. Vsako leto so volili 5 novih eforov; po najvišjem izmed njih so imenovali leto. Že prvotno so imeli efori nekako nadziralno oblast, iz katere se je polagoma razvilo nadzorstvo nad vso državno upravo ter vodstvo vseh notranjih in vnanjih zadev. Oblast eforov je tem laže naraščala, ker sta si bili kraljevi dinastiji večinoma v sporu med seboj in so efori tvorili nekako zastopstvo narodovo napram kraljema. Efori so smeli klicati uradnike, da, celo kralje na odgovor; dalje jim je bilo podeljeno civilno sodstvo kakor tudi finančna uprava. Efori so dalje nadzirali nrvnost državljanov, vzgojo mladine, a tudi življenje perioikov in helotov. Iz vsega tega razvidimo, da je bila v rokah eforata nekaka eksekutivna oblast spartanskih državljanov.

Narodna skupščina, v katero so bili poklicani Spartiati, ki so imeli nad 30 let, je odločevala o predlogah, ki se je prej o njih posvetovala geruzija, o vojni in miru in o vprašanjih vnanje politike ter je izvrševala volitev gerontov, eforov in drugih uradnikov. Glasovanje se je vršilo z vzklikom, sicer pa so smeli v narodni skupščini govoriti le kralji, geronti in efori.

Spartanska vzgoja. Sparta se je razvila iz vojnega tabora; po podjarmljenju prejšnjega prebivalstva je bilo treba nadvlado obdržati. Zato so uredili Spartiati vso državno uredbo tako, da so bili vedno pripravljene za vojno. Takoj po rojstvu so slabotne in pohabljenе otroke vrgli v prepad ob Tajgetu. Krepke dečke je vzgajala od 7. leta dalje država sama; razdelili so jih po krdelih, te pa zopet v pododdelke. Telo so si krepili s telovadbo. Vsako leto so prirejali ob Artemidinem oltarju slovesnosti, pri katerih so bičali dečke; zmagal je tisti, ki je vzdržal bičanje brez stokanja najdalje. Spartanci so gledali tudi na to, da so postali njih dečki zvijačni in premeteni. — Tudi deklice so morale gojiti telovadbo. Duševno izobrazbo so omejevali samo na kratke, a jedrnate („lakonske“) govore, na gojitev glasbe, na deklamacijo lirskih zbornih pesmi, bojnih pesmi in koračnic ter Homerjevih epov. Od 20. leta dalje so vstopili mladeniči v družbo petnajsterih mož, ki so skupno obedovali; glavna jed je bilo svinjsko meso, v krvi kuhano in z očetom ter soljo začinjeno. Zato je moral vsakdo plačati mesečni denarni prispevek za vino, sir, smokve in moko. Tudi odrasli so se vedno vadili v vojnih igrah; dospeli so do tega, da je bila spartanska država res prava vojaška država. Vojna služba je trajala od dvajsetega do šestdesetega leta.

Osvojitve Spartancev. Vojaška vzgoja Spartancev in obenem naraščanje prebivalstva je sililo k ekspanzivni politiki. V drugi polovici 8. stoletja so si osvojili velik del Mesenije (prva mesenska vojna); toda v 7. stoletju je buknila med Mesenci vstaja, ki je imela za posledico drugo mesensko vojno. Z Mesenci so se baje združili Argivci, Arkadci in drugi; združeni narodi so se sprva uspešno bojevali zoper Spartance, a slednjič so dovedle navduševalne pesmi pesnika Tirteja Spartance do zmage. S trdnjavo Hiro je padla Mesenija v spartansko oblast. Nekateri Mesenci so se izselili v Arkadijo ali preko morja, ostali pa so postali spartanski heloti.

Nato so si osvojili Spartanci zapadno obalo Argolskega zaliva; manj uspehov pa je imela Sparta v bojih proti Arkadiji, zakaj prebivalci te pokrajine so si utrdili nekatera mesta, v obleganju pa so bili Spartanci premalo spretni, da bi bili mogli zavzeti trdnjave. Šele sredi 6. stoletja se je zavezalo mesto Tegea, da bo v slučaju vojne korakalo ob strani Spartancev. S to pogodbo so položili temelj peloponeški zavezi; polagoma so stopili tudi ostali arkadski kantoni pod spartansko vrhovno oblast ali hegemonijo, ki so se ji podvrgli slednjič tudi Elejci in Argivci.

Tesalska zaveza. V Tesaliji so slule že od nekdanj štiri večje kantonalne zveze; približno v drugi polovici 8. stoletja so se združile v enoto pod vodstvom iz plemstva izvoljenega kralja. Vsi gorski narodiči v okolici so morali priznati nadvlado Tesalije; plačevali so ji davek ter dajali vojake. Trdovratna vlada plemstva ter nevoljnost polje obdelujočega naroda pa sta zabranjevali nadaljnji povzdig Tesalije.

6. Tiranstvo in demokratija v Atenah.

Kraljestvo. Kakor pri vseh grških plemenih je vladalo tudi v Atiki v najstarejših časih kraljestvo. Vendar ne vemo o kraljih mikenske in poznejše dobe nič zanesljivega. Po pripovedki je združil Atiko Tezej.

Vlada plemstva. Že zgodaj je nadomestil kraljestvo v vodstvu države arhontat. Plemstvo je namreč postalo čedalje močnejše in njegovi uradniki so polagoma prevzeli večino kraljevih oslov. Kralj je obdržal le še verske funkcije (pozneje se je imenoval „archon basilevs“), vojne stvari pa je prevzel „polemarchos“. V teku časa se je pridružil temu še „archon“, ki se

je pozneje imenoval „eponymos“ in ki je zavzel prvo mesto; po njem so imenovali tudi leto; prvotno sta bila „polemarchos“ in „archon“ nameščena dosmrtno, sredi 8. stoletja pa so omejili njuno oblast na 10, in še pozneje na eno leto. V teku 7. stoletja so se pridružili tem trem možem šešteri „thesmotheti“ kot sodniki; tako je nastal kolegij deveterih arhontov, ki je upravljal državo in oskrboval deloma tudi pravosodje. Po preteku enega leta so odložili arhonti svoje dostojanstvo in so vstopili kot dosmrtni člani v areopag, svetovalstvo plemičev, ki je imelo v svojih rokah najvišjo državno oblast. Areopag je nameščal uradnike po svoji volji, oskrboval je najvažnejše državne posle in je čuval nad zakoni.

Uzakonitev prava. Samovoljna vlada plemstva je vzbudila kakor drugod tudi v Atenah nevoljo preprostega ljudstva. Zahteve po reformah so postajale tem glasnejše, čim bolj sta se širili blaginja in omika tudi med nižjimi sloji. Prva zahteva, ki jo je stavilo ljudstvo, je bila ta, da naj se uzakoni pravo, kajti v pravosodju je vladala velika neenakost. Nezadovoljnost ljudstva so poizkušali izkoristiti častihlepni plemiči, da bi se polastili vlade. Okoli l. 630. se je hotel polastiti vlade Kilon (Kylon), ki ga je podpiral megarski tiran in njegov tast Teagenes (Theagenes). Namera pa se je izjalovila. Kilona in njegove pripadnike so zaprli na Akropoli, a arhon Megakles iz rodu Alkmeonidov (Alkmeonidai) jim je dovolil svoboden odhod. Kilon se je sicer v resnici rešil, a njegove pristaše so vzlic dani obljubi pomorili, s čimer pa so si nakopali Alkmeonidi krvni madež. Vsled tega so jih izgnali, kretske duhovnik Epimenid (Epimenides) pa je moral baje deželo očistiti greha.

Po dolgotrajnih strankarskih bojih je moralo plemstvo slednjič ugoditi zahtevi ljudstva po uzakonitvi prava. Leta 621. je napisal Drakon, član kolegija arhontov, zakone. Drakonovi zakoni so razločevali že med namernim umorom in nenamernim ubojem. Morilca so umorili, ubijalca so izgnali; sicer pa je veljalo načelo: oko za oko, zob za zob. Tatvino so kaznovali po Drakonu s smrtjo, ne oziraje se na vrednost ukradene stvari. Poleg omenjenih kazni so imeli tudi še denarne kazni, dalje pri nedržavljanih prodajo v sužnost, pri državljanih pa tudi atimijo, t. j. izgubo pravice sodelovanja pri političnih stvareh. Zapor je bilo le preventivno sredstvo ali pa so ga uporabljali tudi zaradi dolgov. Glede gospodarskega življenja so izvedli obligacijsko pravo: kdor ni mogel

plačati dolgov, je prišel z vso svojo rodbino v upnikovo sužnost. Glavni dokaz v pravnih je bila prisega; pri sužnjih, ki niso smeli prisegati, so izsiljevali izpovedbe tudi z mučenjem.

Drakonovi zakoni, ki so se zdeli zlasti v poznejšem času izredno strogi, niso omilili socialnih in političnih nasprotstev v Atenah, ker niso odpravili velikih gospodarskih razločkov med narodom. Zlasti položaj kmetov je bil obupen. A tudi plemeni-taške rodbine so si bile v laseh. K temu so se pridružili še ne-uspehi v vnanji politiki: Megara jim je odvzela otok Salamino. Opozicija mas je postajala čedalje večja. Načeloval ji je Solon. S svojo elegijo „Salamis“ je navdušil Atence na boj, v katerem so si osvojili ta otok.

Solon, duhovit Ateneec, je bil iz stare, srednje imovite rod-bine. Bil je prepričan, da le temeljite socialne reforme morejo rešiti državo. S svojimi elegijami je zdramil ljudstvo, in vladajoče rodbine so kmalu izprevidele, da se ne morejo več ustavljati volji naroda. Kot „archon eponymos“ je vzel Solon leta 594. vodstvo države v roke in jo reformiral.

Prvo Solonovo delo je bilo, da je razdolžil prebivalce; izgi-nili so takozvani hipotečni kamni, ki so zaznamovali na poljih visokost dolgov na zemljiščih. Reveži, ki so bili zaradi dolgov zaslužnjeni, so postali zopet svobodni. Zaradi dolgov niso smeli nikogar več prodati v sužnost (seisachtheia).

Nato je pričel Solon z uzakonitvijo privatnega prava, toda glede krvnega prava so ostali še Drakonovi zakoni v veljavi. Ustanovil je „heliaio“, skupščino nad 30 let starih izžrebanih državljanov kot vzklicno ali apelacijsko sodišče zoper rzsodbe uradnikov v civilnih pravnih. — Državnemu svetu areopagu na Arejevem griču na vznožju atenskega gradu je pustil Solon še dalje najvišjo nadziralno državno oblast, kakor so tudi sodbe o namernih umorih obdržale svojo veljavo. — Tribunal 51 efe-tov, uglednih nad 50 let starih državljanov, je sodil o uboju v silobranu ter o umoru nedržavljanov; temu zboru je predsedoval „kralj“ s štirimi „plemenskimi kralji“, ki so bili predstojniki štirih fil, v katere so se delili državljeni.

Ustavo je pustil Solon takšno, kakršna je bila poprej. Ostali so trije oddelki državljanov: dninarji (δητες), kmetje (γεωργοι) in vitezi (ιππεεις). Tako so bili razdeljeni po dohodkih, po katerih so določevali davek in merili politične pravice; samo izmed vitezov je izločil Solon one, ki so pridelali nad 500 korcev žita

ali meric vina ali olja na leto; ti so tvorili nov oddelek „petstokorčarjev“ (πεντακοσιομέδμηνοι). Najvišji državni urad, arhontat, so lahko dosegli razen teh še vitezi, toda najvišji finančni uradniki (ταμίαι) so smeli postati le pentakosiomedimni. Najvišja inštanca za odločitev vseh ustavnih in upravnih stvari je ostal še vedno svet na areopagu. — Narodna skupščina (eklesia), ki so se je udeleževali vsi nad 20 let stari Atenci, je omogočila sovlado tudi najnižjemu sloju državljanov.

Tako je Solon nekaterim nekaj vzela, drugim pa nekaj dodal, v celoti pa se je posluževal pri svojih reformah zmernosti. S tem je zabranil državljansko vojno. Solon bi bil lahko postal tedaj tiran v Atenah, a ni si upal, ker ni imel vojaštva za seboj. Zato je odložil svojo oblast, je ostavil domovino ter odšel na Kiper in v Egipt. Šele čez nekaj let se je vrnil, a političnega življenja se ni več udeleževal.

Pizistrat. Kmalu so se vneli v Atenah hudi strankarski boji; posebno nezadovoljni so bili obrtniki (demiurgi), kajti Solonova reforma se je ozirala le na posestnike zemljišč; obrtniki so bili izključeni iz državnega vodstva, dasi so bili odličen faktor v gospodarskem življenju. A tudi mali kmetje, ki jih je Solon razdolžil, so stremeli po višjem. Kmalu so se vneli prepiri; slednjč so dosegli mali kmetje in obrtniki, da so tudi oni prišli med arhonte. A revolucija je šla dalje. V to je posegel Pizistrat (Peisistratos), potomec zelo plemenite rodbine, ki se je bil zlasti odlikoval v vojni, v kateri so Atenci odvezli Megarcem otok Salamino. Polastil se je državnega vodstva; zavratni napad nanj mu je dal priliko, da mu je dovolilo ljudstvo telesno stražo; s to je zasedel grad in l. 560. je postal tiran atenski. Sicer se je moral sprva svojim nasprotnikom zopet umakniti, a po ljutih bojih se je vrnil kot zmagovalec v Atene.

V bojih med plemstvom in preprostim ljudstvom se je od srede 7. stoletja dalje čestokrat dogodilo, da so častihlepni plemiči stopili na čelo nezadovoljnih mas, in kjer so zmagali, tam so postali ti voditelji zopet nekaki kralji. Vendar pa niso sprejeli naslova „kralj“, sodobniki so jih imenovali „monarhe“ ali „tirane“, pri čemer pa moramo omeniti, da naslov „tiran“ tedaj še ni imel pomena „krutega vladarja“, kakršnega ima dandanes. Najbrže se je pričelo tiranstvo v Joniji. V Greciji sami se je tiranstvo najprej ukoreninilo v cvetočih trgovinskih in industrijalnih mestih ob Istmu.

Tirani so delovali na to, da so dobili najvplivnejše oblasti v roke njih sorodniki ali zvesti pristaši, tiran sam pa si je obdržal navadno najvišjo vojaško oblast. Naklonjenost ljudstva so si izkušali tirani obdržati z vzorno upravo, z grajenjem krasnih stavb, s prirejanjem slovesnosti i. dr. Ker je bilo za vse to treba mnogo denarja, je nastalo v dobi tiranstva prvič urejeno direktno obdavčevanje; v tem času je tudi država prvič spoznala, da ni njena dolžnost le ščititi državljane, temveč skrbeti tudi za njih gmotno in duševno blaginjo. Znameniti tirani so bili Periander (Periandros) v Korintu, Polikrat (Polykrates) na Samu, Gelon v Sirakuzah, poleg teh pa tudi Pizistrat v Atenah.

Po zmagi nad nasprotniki je vladal Pizistrat nemoteno. Pred vsem je položil temelj pomorski vladi Aten. Atiška industrija se je jela mogočno razvijati, njene izdelke so izvažali v vse dele grškega sveta. Ker je ljudstvo vedno bolj naraščalo, so morali uvažati žito iz pontskih deželá; vsled tega je postala helespontska cesta zelo važna. Zato so zasedli Atenci Sigej (Sigeum, Sigeion) ob azijskem obrežju morske ožine, Miltiad (Miltiades), plemenit Atenec, pa je ustanovil kolonijo na traškem Herzonezu (Chersonesus, Chersonesos). Mogoče je, da sta prišla otoka Lemnos in Imbros tudi že tedaj v atensko oblast. Pizistrat je imel tudi posestva ob severni obali Egejskega morja, odkoder je dobival iz rudnikov sredstva za svoja podjetja; on je položil dalje temelj atenskemu vplivu na Delu; tako je deloval vsepovsod za poznejšo kolonijalno politiko Atencev.

V notranjem je pustil Pizistrat glede Solonovih reform vse pri starem. Poveljništvo nad najemniki je seveda obdržal sam; ustanovil je atensko vojno ladjevje; vzlic temu pa davek ni bil posebno velik. Poljedelstvo se je dobro razvijalo, gradili so ceste in vodovode in krasili mesto s krasnimi stavbami. Pri vhodu na grad so postavili slavnostna vrata, svetišče boginje Atene so okrasili s stebri okrog poslopja in pričeli so z zgradbo velikanskega Zevsovega svetišča. Takrat je nastal tudi ob logu pri Atenah „gymnasion“. V Elezini se je dvignilo svetišče misterij, slavnost na čast Dionizu, ki je mnogo vplivala na razvoj dramatike, je ustanovitev Pizistratova. Leta 527. je umrl.

Hiparh (Hipparchos), starejši Pizistratov sin, je sledil očetu kot tiran, sovladar pa mu je bil brat Hipija (Hippias). Hiparh je nadaljeval započeto delo svojega očeta; prvi pesniki in glasbeniki, kakor Simonid (Simonides), Anakreon in drugi so se

odzvali tiranovemu pozivu in so se naselili v Atenah, ki so postale tako središče umetniškega življenja Grkov.

Pri vsem tem pa vendar Grki niso mogli pozabiti, da se vse to vrši le na stroške njihove svobode. Zato se je kmalu tudi začelo revolucionarno gibanje. Zarotniki so umorili leta 514. ob priliki slovesnosti na čast boginje Atene Hiperha. Sedaj je vzel vlado Hipija v roke. Harmodija in Aristogeitona ter mnogo drugih zarotnikov so usmrtili, tiranstvo je postalo sedaj tem hujše. Mnogo evpatridov se je izselilo. S pomočjo Spartancev, ki so zavistno gledali zvezo Pizistratidov z Argolido in Tesalijo, se je posrečilo Hipija pregnati iz Aten (510). Odšel je v Sigej, kjer je živel kot perzijski vazal. Atene, Megara, Sparta in Sikion so stopili v zvezo.

Klisten (Kleisthenes). Vsled tiranskega pritiska se je plemstvo zopet zedinilo, po padcu tiranstva pa so se pričela zopet stara nasprotstva. Alkmeonidi, ki so največ pripomogli do padca, so hoteli dobiti vodstvo države v roke. Njih voditelj je bil Klisten, velenadarjen državnik. Imel je mnogo ljudstva na svoji strani. Ustvaril je reforme, ki naj bi za vedno zabranile tiranstvo, a obenem naj bi se sam polastil oblasti, po kateri so stremile druge plemenite rodbine. Zato je najprvo zlomil organizacijo, ki je dajala tem rodbinam moč. Razdelil je Atiko v političnem oziru na novo. Stare rodne file je odpravil in jih nadomestil z desetimi novimi filami na krajevni podlagi; vsak državljani je prišel v ono filo, v kateri je stanoval ob času reforme. Obenem je sprejel v Atenah bivajoče tujce (metoike) in osvobodjene sužnje med državljanje. Tako je ojačil demokratične elemente. — Vsaka fila je razpadla v več občin (*δημοί*). Občine iz raznih delov Atike so bile združene v filah tako, da te niso bile krajevno zaključena okrožja. S tem je zabranil Klisten partikularistična stremjenja.

Najvišja upravna oblast, ki je pripravljala predloge za skupščino, je bilo svetovalstvo petstoterih. Vsaka izmed 10 fil je poslala v to svetovalstvo 50 članov, in sicer na ta način, da so vposlali demi (občine) sorazmerno po svojih velikostih svoje svetovalce v file. Te svetovalce so izžrebali. Svetovalstvo se je delilo v 10 sekcij, vsaka izmed njih je predsedovala (ali je imela „pritanijo“ [*πριτανεία*]) 10. del leta in je bila v svetovalni hiši neprestano zbrana. Ker so pritani živeli med tem časom na državne stroške, je bilo tudi nebotim mogoče vstopiti v svetovalstvo.

Stare oblastnije je Klisten pustil sicer še dalje. Tako so obdržali n. pr. deveteri arhonti še svoja mesta, a njih kompetenca

je bila le še senca one pod Solonom. Vojaško oblast je prevzel kolegij deseterih strategov, ki so jih volile file; načelovali so vsak svojemu filskemu kontingentu, dočim so se menjavali v vrhovnem poveljništvu posamezni strategi od dne do dne.

Obnovitev tiranstva je zabranjeval „ostrakismos“, črepinjsko sodišče. Vsako leto se je namreč posvetovala narodna skupščina o tem, ali se nahaja v državi kdo, ki je državi nevaren; oseba, koje ime je zapisalo najmanj 6000 državljanov na črepinje, je morala ostaviti državo za deset let, ne da bi bila s tem izgubila svoje premoženje.

Vzlic Klistenovim reformam pa so ostali tudi nekdanji privilegiji posestva v veljavi, a konservativna stranka plemenitnikov je bila zelo prizadeta. Obrnila se je do Sparte za pomoč. Spartanska oligarhija je nezaupno gledala na demokratični razvoj Aten, dasi Klistenove reforme še daleč niso dosegle poznejšega demokratizma. Spartanski kralj Kleomen (Kleomenes) je dosegel, da so morali Klisten in njegovi najodličnejši pristaši v prognanstvo (508). Ko pa je zmagovalna stranka hotela odpraviti tudi Klistenove reforme, tedaj se je dvignil demos: Klisten in drugi pregnanci so se vrnili, a da bi se zavarovali zoper Spartance in druge nasprotnike, so se obrnili Atenci do Artaferna (Artaphernes), perzijskega satrapa v Sardah, za pomoč. Njegovemu pogoju, da se podvržejo perzijskemu kralju, so pritrdili atenski poslanci, a narod pozneje tega koraka ni hotel odobriti. Ker tudi nasprotniki Atencev niso bili edini, se je mlada demokratija uveljavila.

7. Družabne razmere in umetnosti v dobi tiranstva.

Merodajnost plemstva v družabnem življenju se je ohranila med revolucijo v 6. stoletju dalje, dasi je plemstvo izgubilo mnogo svojih rodnih predprav. Plemstvo je bilo omikano in vajeno boljšega vedenja; z zaničevanjem je gledalo na nižje sloje, ki so živeli od dela rok in ne duha. Narod je bil sam tega mnenja in zato je podeljeval še celo stoletje pri vsem svojem demokratizmu najvišje oblasti povečini plemenitašem.

Narodne slavnosti. Odlično mesto je zavzemal še vedno sport, a brzoletalcem in borilcem so se pridružile zdaj tudi dirke na vozovih in gimnastična tekmovanja. Ti so tvorili zdaj glavne narodne slavnosti. Iz vseh krajev so vreli gledalci ob takih pri-likah. Poseben sloves so dobile od 7. stoletja dalje telovadne pri-

reditve v pisanski ravnini ob dolnjem Alfeju, ki so jih prirejali na čast olimpijskega Zevsu vsako četrto leto. V čisli je bila dalje tudi slavnost na čast pitijskega Apolona v Delfih, ki se je vršila tudi vsako četrto leto; prvotno je bila ta slavnost glasbena prireditve, pozneje so uvedli tu tudi konjske dirke in telovadbo. Ob korintskem Istmu so se vršile igre v čast Pozejdonu (baje od 580. leta dalje), v Nemeji (Nemea) pa na čast Zevsu.

Zmaga v eni izmed teh narodnih iger je veljala v 6. in 5. stoletju za najvišjo čast, ki jo je mogel doseči Grk; te časti sta bila tudi deležna zmagovalčev rod in rodno mesto. V priznanje časti je sicer dobil zmagovalec le zelen venec, a posamezne občine so skrbele tudi za njegovo gmotno stanje. Po stari atenski postavi je dobil zmagovalec v Olimpiji 500 drahem; poleg tega so mu dajali do smrti hrano na državne stroške in mu priznali pravico, da je smel postaviti svoj kip v svetem okraju boga, na čigar čast je zmagal. Vse to je dovedlo sčasom do profesionalnega atletstva.

Vzgoja. Telovadba je pod temi pogoji postala glavni del vzgoje. Mladeniči boljših slojev so bili skoro ves dan na borišču. Telovadili so sedaj popolnoma goli, dočim so v homerski dobi imeli opasnik okoli ledij; od tod ime gimnastika (*γυμνάσιον* = nag, gol). Poleg telovadbe so vzgajali mladino tudi v glasbi in pisanju.

Možje so preživeli mnogo ur dneva na trgu, kjer so se pogovarjali s svojimi sovrstniki.

Noša. Grki v tej dobi so se oblačili s škarlatastim plaščem ali s pestrimi oblekami; veliko so gledali na zunanost; starejši možje so nosili takozvani „chiton“, ki je segal do nog, v laseh zlate okraske. Ženske seveda v lepih oblekah niso zaostajale za moškimi. Celu postave so morale prepovedovati pretiravanja v obleki.

Družabnost. Zvečer so se zbirali prijatelji k večerjam, kjer so popivali čestokrat pozno v noč.

Žene so ostajale sicer doma ali so obiskovale svoje prijateljice. Tudi deklince so vzgajali v glasbi. Zato se je pojavilo v 6. stoletju več pesnic, kakršne so bile n. pr. Sappho (Sappho) na Lezbu i. dr. — Nenravnost te dobe je bila velika.

Pesniki. Med pesniki te dobe zavzema posebno odlično mesto Anakreon. Doma je bil v Teju (Teos), v vinskem mestu jonske obale, ki je stalo pod okriljem Dionizijevim. Pozneje je bil gost tirana Polikrata na Samu, potem pri Hiparhu v Atenah

in drugod. Njegove melodične pesmi so postale kmalu popularne. Venec elegij je spesnil Teognis (Theognis). — Znamenita pesnica je bila že omenjena Sappho (okoli l. 550). Smemo jo imenovati največjo, pravzaprav v resnici veliko pesnico vseh časov. — Najimenitnejši mojster v pesmi pa je bil tudi tedaj živeči Alkaj (Alcaeus, Alkaios) iz Mitilen (Mytilene). Vino in politika (z obojim se je Alkaj rad bavil) tvorita povečini vsebino njegovih verzov.

Glasba. Stari narodni instrument kitara ali harfa (κυθάρα ali κίθαρις) je služila pesnikom za spremljevanje pesmi. A že v mi-nojski dobi na Kreti nastopa piščal, ali kakor so jo Grki imenovali „flavta“ (άλύξ). Pozneje jo vidimo v Mali Aziji in Trakiji. Grki so ta instrument dolgo odklanjali, šele iz Male Azije se je zanesla v Grecijo. Nazadnje so sprejeli flavto med Apolonov kult. Spremljevanju petja s flavto se je prilagodilo tudi dosedanje stihotvorstvo v pesništvu; za heksametrom je sledil kot drugi verz pentameter in tako je nastal elegijski distihon. To se je zgodilo najpozneje v začetku 7. stoletja.

Pa tudi kitara, ali kakor so jo sedaj imenovali lira (λύρα), se je izpremenila. Namesto štirih strun jih je stopilo sedem, vsled česar je bilo mogoče igrati na liri cele melodije.

Glasbo so gojili Grki zlasti v službi bogočastja. Že v naj-starejših časih so slavili bogove s himnami. Pri teh je tvorilo besedilo glavni del. Pozneje so nastale kompozicije, pri katerih je bila glavna stvar glasba; te skladbe so imenovali „nome“ (νόμοι = stavki). Versko glasbo so gojili zlasti v Sparti. V tem času so izumili že tudi note, ki so omogočile, da so skladbe napisali.

Poleg skladb za solo nastopijo sedaj tudi skladbe za zборе s spremljevanjem orkestra. Pričetek te glasbe se je pojavil najbrže v Sparti, kjer so pri gotovih slovesnostih nastopali dečki in deklice v zborih.

Od nekdanj je nastopal narod pri slavnostih na čast Dionizu s slavospevi; sodelujoči so se oblekli najbrže v kozlovske kože in so si dali na obraz naličnico. Te speve so imenovali „ditirambe“ (dithyrambos). Ta način pesnikovanja je postal pozneje velikega pomena za grško poezijo. Največ napredka za zborna liriko pa je prišlo iz Sicilije, kjer je v prvi polovici 6. stoletja Stezihor (Stesichorus, Stesichoros) oživil razpadajoči epos s tem, da je nedomestil rapsodsko predavanje z zborna pesmijo, heksameter pa z umetnimi daktilsko-trohejskimi ritmi. V teh pesmih so največ opevali slavnosti in erotične mite. Stezihor je tudi ustvaril epsko-

dorsko mešano narečje, ki je ostalo odslej merodajno za besedila v zbornih pesmih. Njega je posnemal zlasti I b i k (Ibycus, Ibykos) iz Regija (Rhegium, Rhegion), ki je živel delj časa na Polikratovem dvoru.

V istem času (približno od 557—770) sta živela L a z (Lasos) in Simonid, ustanovitelja klasične glasbe helenskega starega veka. V svojih delih sta združevala krasen jezik, mnogoštevilne globoke misli, umetno ritmiko ter izbornu instrumentacijo in sta vzbujala s tem neomejeno občudovanje. Oba ta mojstra sta živela dolgo časa v Atenah, ki so postale za Pizistratidov središče umetniškega stremljenja. — Simonidov nečak B a k h i l i d (Bakchylides) (približno 520—450) je bil tudi jako sloveč komponist, a po duhu ga je še nadkriljeval Tebanec P i n d a r (Pindarus, Pindaros, približno 520—440).

Drama. Zborno liriko je izpodrinila drama, ki se je začela razvijati za Simonidove dobe. Povod ji je dal ditiramb, kjer sta se menjavala voditelj zbor in zbor. Polagoma je nastalo iz tega resnično dejanje, vsebujoče bajko (μῦθος) boga. To dramo so imenovali pozneje po kostumu zbor satirsko- (σάτυρος) dramo; najprvo se je pojavila te vrste drama v mestih ob Istmu. Iz nje se je razvila potem v Atiki resna drama. Mogoče je, da je dala povod k temu pasijonska igra, ki so jo igrali pri Demetrini slovesnosti v Elevzini. Tespis (Thespis) je baje hotel nekaj podobnega imeti za Dionizove slavnosti. Namesto bajk boga so sprejeli sedaj v satirsko dramo tudi junaške pesmi sploh, ki so veljale pri narodu za zgodovino. Še pozneje so poizkušali vzeti za vsebino dogodke iz sodobne zgodovine in jih spraviti na oder. Kostume satirov v zboru so sedaj opustili, le naličnica je še ostala, ravno tako pa tudi ime „petje kozlov“, tragedija (τραγῳδία). Sprva je nastopil samo en igravec, pesnik sam, poleg njega pa zbor; potem dva in še pozneje trije igralci.

Prvi znameniti mojster tragedije je bil F r i m i h (Phrymichos) v dobi perzijskih vojen. Visoko pa ga je prekosil E s h i l (Aeschylus, Aischylos) iz atiške pokrajine Elevzine (525—456). Stremil je za tem, da bi svoje poslušalce nravstveno podučeval. Zato je vsebina njegovih del v prvi vrsti verskega značaja. Iz njegovih tragedij veje kakor pri Pindaru duh proroštva.

Take drame so prirejali podnevi in pod milim nebom. Scenerija je bila zelo primitivna. Igralci so rabili naličnice, čevlje s podlogo pod podplatom in z visokimi petami (k o t u r n e, κόθορνος);

oblike telesa so povečavali z blazinami, na sebi pa so imeli do tal segajoč „chiton“. Igrali so izključno na praznik Dioniza, v starejših časih enkrat na leto, pozneje večkrat, in sicer kar zaporedoma, ker so tekmovali vedno po trije pesniki vsak s tremi tragedijami in eno satirsko igro za zmago.

Svetišča. Kakor poezija je bila tudi umetnost te dobe še vedno v službi bogočastja. Nikdar niso Grki zidali toliko svetišč kakor v tej dobi. Jonija je imela tudi v tem oziru vodstvo. Zevsovega svetišča, ki ga je jel graditi Pizistrat v Atenah, zaradi padca tiranstva niso dogradili. Posebno lepo je bilo novo svetišče Apolonovo v Delfih, ki so ga zgradili po požaru starega. Posebno so občudovali njegovo marmornato fasado, kajti dotlej so rabili marmor večinoma še le v Joniji.

Pri narodnih svetiščih v Olimpiji in v Delfih so jele zdaj graditi občine iz raznih delov grškega sveta zakladnice kot shrambe dragocenih daril, ki so jih prinašali pobožniki bogovom. Ta poslopja so imela obliko malih svetišč s predlopo, ki so jo krasili stebri ali reliefi; stebre so včasih že tudi nadomeščale ženske postave, takozvane kariatide.

Dekorativna umetnost. Relief in slikarstvo sta se polagoma osvobodila orientalskega sloga. Zveri in bajna bitja so stopila v ozadje, nadomeščali so jih od konca 7. stoletja dalje s snovjo iz bajke ali pa iz epa. Take podobe vidimo na svetiščih, a tudi na vazah i. dr. Pozneje so slikali tudi prizore iz navadnega življenja.

Kiparstvo je zelo napredovalo. Dva kretska mojstra, Dipoen (Dipoenos) in Skil (Skylis), ki sta prišla v Sikij, sta ustanovila tu peloponeško kiparsko šolo. Izdelovala sta kipe iz lesa in marmorja. Kiparstvo se je zlasti povzdignilo s tem, da so zmagovalcem v igrah postavljali kipe ter da so krasili s kipi tudi grobove mrtvih.

Drugo središče plastike pa se je nahajalo v Joniji, kjer so uporabljali večinoma marmor. Za Pizistratidov se je razvila tudi atiška kiparska šola, ki je združevala jonsko mehko s peloponeško močjo.

Poleg marmorja in kamna so jeli Grki uporabljati za kiparstvo tudi kovine. Najprej so skovali posamezne kose s kladivom, potem pa so jih znetali. Pozneje so izumili vlivanje. Središče te umetnosti je bila dežela Argolis. Vendar pa so oblike še okorele in trde, obrazi pa brez izraza.

8. Verske reforme in ustanovitev znanosti.

Sedmeri modrijani. Etična vprašanja so stala v tej dobi v ospredju javnega zanimanja. Nравstveni predpisi so tvorili velik del poetične vsebine. Celo miljniki ob cestah so imeli na sebi po Hiparhovem ukazu napise etične vsebine. Po nazorih potomcev so bili glavni zastopniki te smeri duševno in politično odlični možje iz prve polovice 6. stoletja, takozvani sedmeri modrijani: Tal (Thales) iz Mileta, Solon iz Aten, Bija (Bias) iz Priene (v Joniji), Pitak (Pittacus, Pittakos) iz Mitilen, Kleobul (Kleobulos) iz Linda (Lindus, Lindos na Rodu), Periander (Periandros) iz Korinta in Hilon (Chilon) iz Sparte. Namesto zadnjih treh so imenovali tudi druge. Večinoma so spesnili ti modrijani pesnitve etične vsebine. Njih izreki „Spoznavaj samega sebe“, „Vse z mero“, „Težko je biti vrl mož“ in drugi so krasili stene delfskega svetišča.

Utilitarizem. Do sklepa, da mora človek storiti dobro zaradi dobrega samega, se Grki te dobe niso povzpeli. Ves njih nравstveni nauk temelji na utilitarističnem načelu. Tako n. pr. uči Solon, da bi bil rad bogat, a bogastva bi ne hotel pridobiti z nedovoljenimi sredstvi, kajti gotovo pride povračilo.

Vsi ti nazori so vodili k reformi verstva.

Povračilo na onem svetu. V tem času se je razvila misel, da zadene zločinca kazen, ki ga ni dohitela na tem svetu, v poznejšem življenju. Mitos je izkušal zdaj podzemeljski svet natančneje opisati: sprva je sodnik Had (Hades) sam, pozneje Minos, predsednika pa že imenovana Radamant (Radamantis) in Ajak (Aiakos).

Misel na povračilo na onem svetu je mnogo vplivala na duševno življenje naroda. Zločinstvo je zahtevalo pokore, kajti bogovi so bili spravljeni.

Orfiški nauk. Ti verski nazori so dovedli v teku 6. stoletja do razvoja teološkega sistema, ki ga je baje ustanovil pierski pevec Orfej (Orpheus). V tem sistemu so pripovedovali o stvarjenju sveta in postanku bogov, pri čemer so se priklopili Heziodovi teogoniji, a so njegove nauke razvijali samostojno dalje: Kron (Chronos, Čas) je ustvaril iz Kaa (Chaos) in Ajtera (Aither, Zrak) srebrno svetovno jajce, iz katerega je izšel svetli bog Fan (Phanes); ta je ustvaril noč in z njo zemljo in nebo, njiju otroka sta Okean (Okeanos) in Tetis (Tethys); Kronov

sin Zevs dobi slednjič vlado v roke, pogoltne Fana in preustroji svet.

Tudi naša duša je božjega izvora in je živela nekdanj v krogu bogov, a ker se je pregrešila, je morala za kazen v ječo telesa. Seliti se mora skozi razna telesa živali in ljudi, dokler ne pride odrešena zopet v krog bogov. Pogoji za to pa je npravno čisto življenje, izpolnjevanje obrednih predpisov, zlasti opuščanje mesnih jedi; kdor pride očiščen v podzemeljski svet, bo tam užival mnoge blagosti, grešnik pa bo trpel strašne muke. Potem pa se bo duša vrnila še enkrat v umrljivo telo, šele ko se je trikrat oprala greha, se bo povrnila k bogovom na otoke izveličanih.

Ta orfiški nauk se je naglo razširil in kmalu so nastali mnogoštevilni možje, ki so bili pripravljeni pomagati nesrečnikom. Zagovarjali so razne bolezni in reševali z molitvami in daritvami mrtvece muk v Tartaru (Tartarus, Tartaros).

Pri vsem tem pa je orfiški nauk ostal omejen na primeroma majhne kroge in ni nikakor vplival na državno življenje.

Pričetek znanosti. Nekateri so razlagali svetovne zagonetke s pomočjo teološkega razmišljanja, drugi pa so delali isto z drugačnega stališča. Tudi tu vidimo pričetek v Joniji. Občevanje z orientom je privedlo matematično in astronomično vedo med Grke. To je razbilo mitološko svetovno naziranje. Na čelu tega gibanja stoji Tal iz Mileta (okoli 550). Ta je bil prvi Grk, ki se je pečal z matematičnimi in naravoslovnimi problemi; naprej je določil s pomočjo kaldejskih računov solnčni mrk, kar je vzbudilo obče občudovanje. Tal je uvidel, da se godi v naravi vse po stalnih zakonih. Kot prvotno snov, iz katere je vse nastalo, je smatral vodo; ker se je otrešel vseh mitoloških nazorov, ga lahko imenujemo ustanovitelja človeške znanosti.

Anaksimander (Anaximandros), njegov sodobnik in rojak, je trdil, da je prvotna snov „neskončnost“. Iz te so nastali potem štirje elementi, in sicer tako, da je zemlja zavzela sredino sveta, okoli nje pa se je naselila voda, potem zrak in nazadnje ogenj, iz katerega so zvezde. Zemlja ima obliko okrogle ploskve. Organska bitja so se razvijala z napredovanjem iz nižje oblike v višjo; tako n. pr. se je razvil človek iz ribe. Anaksimander se je pečal tudi z zemljepisnimi študijami. On je bil prvi, ki je naredil zemljevid zemlje in je tako ustanovil geografijo.

Anaksimenes (Anaximenes) je sodil, da je zrak prvotna snov vsega stvarstva; iz stisnjenege zraka so nastale vse druge

stvari; torej biva le ena materija v raznih agregatnih razmerah. S tem je napravil prvi korak k razlagi o mehničnem postanku narave.

Heraklejt (Herakleitos) iz Efeza (okoli 500) je smatral za prvotno snov ogenj.

Pitagora (Pythagoras) iz otoka Sama je učil kakor Tale ustno; zato ne moremo določiti, kaj je izmed tega, kar je izšlo iz njegove šole, v resnici njegovega. Pitagorejci so ustanovili teorijo matematičnih vrst in proporcije. „Pitagorejev izrek“ ima še danes po njem svoje ime. Pitagorejci so tudi ustanovitelji matematične teorije glasbe, tako n. pr. so oni spoznali, da sta dolgost strune in njen glas v gotovem razmerju med seboj. Kroglasto obliko zemlje so Pitagorejci prvi učili in so spoznali, da se zemlja sama premiče. V središču sveta se nahaja centralni ogenj. Svetlobo tega ognja odbija solnce.

Hekataj (Hecateus, Hekataios) iz Mileta je bil prvi, ki je spisal zemljepisno delo. Popotoval je mnogo; bil je tudi v Egiptu. Opisal je natanko obale Sredozemskega morja, o notranjosti celine je malo vedel. Poleg tega pa se je bavil tudi z zgodovino ali pravzaprav s tem, kar je smatral on za zgodovino, namreč pripovedke, le da je nekatera nasprotstva predelal in vse kronologično uredil. Pri tem se je držal generacijskih vrst, kar je razvideti že iz naslova njegovega dela, ki se imenuje „genealogija“. Njegova glavna zasluga je, da je bil prvi, ki je kritično opazoval sporočilo. Tako je ustanovil zgodovinsko znanost.

IV. Boji Grkov za svobodo.

1. Perzijanske vojne.

Maloazijski Grki in Perzijani. Po padcu lidijske države so postali maloazijski Grki podložniki perzijanske države. Posameznim mestom so poveljevali tirani, ki so bili kraljem vdani; skrbeli so za pravočasno plačevanje davkov, v slučaju vojne pa so morali dati kralju določeno število čet na razpolago — Edina neodvisna država je bila na otoku Samu pod vlado Polikrata, a slednjič je prišla tudi ta Perzijanom v oblast.

Vojna zoper Skite. Kakor hitro je uredil Darij notranje razmere svoje države, je jel misliti na to, kako bi napravil za

vedno konec vpadom nomadskih narodov, ki so stanovali na severu njegove države. Sklenil je, da hoče udariti na sovražnika od zadaj; v to svrho je prekoračil (najbrže l. 514.) Bospor (Bosporus) ter reko Ister (današnja dolinja Donava), toda Skiti so se rešili s tem, da so se vedno umikali pred sovražnikom in opustošili vse pokrajine za seboj. Kraljevo podjetje se je popolnoma ponesrečilo, le vzhodna Trakija in tamošnja grška obrežna mesta so prišla v njegovo oblast. Atenec Miltiad, vladar ob Herzonezu (Chersonesus), je postal perzijski vazal.

Jonska vstaja (500—594). Med jonskimi mesti v Mali Aziji je zavzemal po padcu Sama Milet (Miletus, Miletos) prvo mesto; vladal mu je Histiej (Histiaios), voditelj grških čet v vojni zoper Skite; prisvajal si je zaslugo, da niso ob tej priliki razdrli istrskega mostu za Darijevim hrbtom. Darij mu je podaril kot plačilo za njegove zasluge pokrajino ob reki Strimonu (Strymo, Strymon). Ker pa se je čestihlepni tiran kmalu zazdel kralju nevaren, ga je leta poklical na svoj dvor, miletsko tiranstvo pa je prevzel Histiejev zet Aristagora (Aristagoras), nič manj čestihlepen nego njegov tast. Tedaj je pregnalo ljudstvo na otoku Naksu bogataše; leta so prosili Aristagora pomoči, ki je jim tudi ni odrekel. Njegovo podjetje pa je izpodletelo. Aristagora se je bal, da ga bodo odstavili; temu se je hotel odtegniti z uporom proti Perzijanom. Jonci so bili k vstaji vedno pripravljeni; računali so na maloštevilne perzijske čete v Mali Aziji, obenem pa jih je bodrilo dejstvo, da se je Darijevo podjetje proti Skitom ponesrečilo. Aristagora se je obrnil v materinsko deželo za pomoč, a le Atene in Eretria so poslale nekaj ladij. Vstaši so požgali in razrušili Sarde (498); pridružila so se jim helespontska in eolska mesta kakor tudi Karija in Kiper. Kmalu pa so prišli Perzijani ter so premagali vstaše pri otoku Lade; nato so razrušili Milet (494). Prebivalce so deloma pomorili, deloma pa so jih odvedli v oddaljene dežele. Vodstvo Joncev med Grki je ponehalo. Aristagora je odšel že prej v Trakijo, kjer je padel v boju.

Darijevi vojni. Pomoč, ki so jo dali Atenci in Eretrijci Joncem, je bila povod perzijskih vojen, kajti Darij je sklenil, da se hoče za to maščevati. Pri tem ga je vodila tudi misel, da ni misliti na stalno posest Male Azije, dokler ni podjarmljena evropska Grška.

V Atenah je postal med tem Temistoklej (Themistocles, Themistokles) arhon (493—92). Z vso silo je deloval na to, da

naj se zgradi atiško brodovje; temu nazoru je nasprotoval Miltiad, ki je pribežal tedaj v Atene. Ta je bil prepričan, da je Grški edina rešitev dobro izvežbana vojska na kopnem; po njegovem mnenju je tvorila ustanovitev mornarice tudi veliko socialno nevarnost, ker bi teti kot veslači pridobili preveliko važnost. Miltiadovo mnenje je zmagalo.

Darij je izročil poveljništvo vojne svojemu mlademu in čestihlepnemu zetu Mardoniju (Mardonius, Mardonios), toda podjetje se je ponesrečilo. Njegovo vojsko na kopnem so bojeviti prebivalci Trakije skoro uničili, ladjevje pa se je večinoma razbilo ob Atu (Athos, 492). Vzlic temu pa se je še vedno vzdržala perzijska vlada v Trakiji in Makedoniji.

Darij je pripravljaval novo vojno. Vrhovno poveljništvo sta dobila Datis in Artafernes (Artaphernes); v njunem glavnem taboru se je nahajal tudi izgnani tiran Hipija. Ladjevje je prebrodilo Egejsko morje in oplenilo ter razrušilo Eretrijo. Na to je vodil Hipija perzijsko vojsko na Maratonsko polje v Atiki. Le-sem je prišla tudi atenska vojska pod vodstvom deseterih strategov; s Platejci vred je štela približno 10.000 mož. Miltiad, najodličnejši izmed strategov, je izpodbujal bojevnike k vztrajnosti in posrečilo se jim je, da so premagali perzijsko vojno, dasi je bila v veliki premoči (490). Zmagovito vojsko je odvedel Miltiad pred Atene in čakal tam na Perzijane. Ti so se pripeljali po ladjah okoli polotoka v pristanišče Faleron (Phalerum, Phaleron), a takoj na to so se vrnili v Azijo. Odslej so imeli Grki 10 let mir pred sovražnikom; glavna zasluga tega je bila Miltiadova.

Posledice bitke pri Maratonu. Darij tudi po porazu na Maratonskem polju ni miroval; pripravljaval se je na tretjo vojno, a vstaja v Egiptu jo je preprečila. Med to vstajo je umrl. Na prestolu mu je sledil njegov sin Kserks (Xerxes), ki je najprvo udušil egiptovsko vstajo, potem pa je nadaljeval vojne priprave svojega očeta.

Med tem je napadel Miltiad otok Par, ker so se njegovi prebivalci prisiljeni pridružili v drugi Darijevi vojni Perzijanom. Podjetje je izpodletelo; težko ranjen se je vrnil Miltiad domov. Alkmeonid Ksantip (Xanthippus, Xanthippos) ga je obdolžil veleizdaje, nakar so ga obsodili na globo 50 talentov. Kmalu na to je Miltiad umrl, globo pa je plačal njegov sin Kimon (Cimon, Kimon).

Zdaj so nastopili v Atenah novi možje, pred vsemi Temistoklej, nadarjen državnik, ki je stremil po tem, da si pridobe Atene s pomočjo močnega ladjevja hegemonijo nad vsemi Grki, obenem pa si je bil v svesti, da je mogoče Perzijane premagati le na morju. Nasprotnega mnenja pa je bil Aristid (Aristides, Aristeides), ki se je odlikoval po izredni pravicoljubnosti. Dasi je bil demokratskega mišljenja, se je vendar odločno protivil temu, da bi z ustvarjenjem mornarice izročili tetom politične pravice. Ker sta bili obe stranki močni, so izbruhnili v notranji atenski politiki hudi boji. L. 487. ali 486. so izpremenili ustavo. Arhontov niso več volili, temveč izžrebali, s čimer so lahko postali tudi ljudje nižjih slojev arhonti. Na ta način je prišla prava vlada v roke ljudstva, čigar voditelj je bil Temistoklej. S pomočjo ostrakizma so izgnali najpoprej pripadnike Pizistratidov, potem pa tudi voditelje Alkmeonidov. Med izgnanci je bil tudi Aristid. Nato je odredil Temistoklej dovršitev mornarice, ki so jo bili pričeli graditi pred desetimi leti. Dohodkov iz lavrijskih rudnikov (Laureion v južni Atiki) niso razdelili med meščane, temveč so „izposodili“ bogatim atenskim meščanom po en talent in vsak izmed teh je zgradil po eno triero. Vse ladje je na to prevzela državna blagajna. Ker so tvorili teti moštvo nove mornarice, se vojska na kopnem s tem ni nič zmanjšala. Pirej (Piraeus, Peiraeus) je postal glavno prištanišče Aten.

Kserksove vojne. Med tem pa je tudi Kserks dokončal svoje oborožitve. Leta 480. je pričel vojno zoper Grke. Da bi ne mogli zapadni Grki priti vzhodnim na pomoč, je pridobil Kartagince za se, tem pa so se pridružili tudi Etruski, ki jim je bilo tudi na tem, da uničijo grške kolonije v Italiji, zlasti na Siciliji. A tudi grške države so sklenile zavezo, pred vsem Sparta, Atene in Korint. Vodstvo so prevzeli Spartanci, ki so še vedno zavzemali prvo mesto na Peloponezu. Vsi prepiri med posameznimi državami so ponehali, dasi je celo delfsko proročišče govorilo proti vojni.

Načrt Perzijanov je bil, da naj delujeta vojska na kopnem in mornarica skupno; enak načrt pa so imeli tudi Grki, vendar si je prizadeval Temistoklej, da pripade glavna naloga mornarici. Prvotno so nameravali zavezniki zasesti prelaz Tempe, a pozneje so se umaknili k Termopilam, mornarica pa se je postavila pri Artemiziju (Artemisium, Artemision) v severni Evbeji (Euboea, Euboiia) v bran.

Kserks je prekoračil Helespont; njegova vojska na kopnem je štela nad 100.000 mož, ladjevje nad 1200 ladij. Spartanski kralj Leonida (Leonidas) mu je zastavil pri Termopilah (840) z maloštevilno četo pot. Tri dni je trajal boj na morju in na kopnem. Vihar na morju je uničil velik del perzijskega brodovja. Bitka pri Artemiziju je ostala neodločena, pri Termopilah pa je odbil Leonida vsak naskok, celo desettisočeri nesmrtniki mu niso mogli do živega. Tedaj so se odločili Perzijani, da pridejo preko gore za hrbet levjih branilcev Termopil. Pot jim je kazal Efialt (Ephialtes), čigar ime pomeni še dandanes izdajalca. To videč je Leonida takoj ukazal glavnemu delu grških čet, da se umaknejo z bojišča, on sam s 300 Spartiati in nekaterimi drugimi pa je kril njih odhod in vsi so padli kot pravi junaki na bojnem polju (480).

Obenem z grško vojsko na kopnem se je umaknilo tudi grško ladjevje; odplulo je v bližino otoka Salamine (Salamis). Na Temistoklejevo prigovarjanje so izpraznili prebivalci Atene; kar jih ni bilo na ladjah, so odšli na Salamina. Vojska na kopnem je utrdila Istmus. Samo Akropolo so nekaj časa branili, dokler je niso osvojili Perzijani in požgali vsa svetišča.

Meseca septembra leta 480. je dospelo perzijsko ladjevje pred Salamina. Temistoklej je z vso svojo zgovornostjo izpodbujal Grke k vztrajnosti; na skrivnem je poročal Kserksu, da Grki niso edini in da se bodo v slučaju napada Atenci pridružili Perzijanom. Res se mu je posrečilo, preslepiti kralja. Napadel je Grke v ozkem prelivu med otokom in celino, kjer se njegove ladje niso mogle gibati. Pred očmi Kserksa, ki je gledal boj z bližnjega pobočja, so pognali Grki Perzijane z velikimi izgubami iz preliva. Na najkrajši poti se je vrnil Kserks v Azijo, sledil mu je tudi velik del vojske, nadaljnje poveljništvo pa je prevzel Mardonij (Mardonios).

V istem letu so poročala goreča znamenja tudi o zmagi sirakužanskega tirana Gelona nad Kartaginci pri Himeri (Himera, Himeras) na Siciliji.

Vzlic veličastni zmagi na morju so bili Grki po bitki pri Salaminu mnenja, da naj odslej prevzame glavno nalogo vojska na kopnem. Zato leta 479./78. niso več volili Temistokleja za stratega, temveč sta prevzela poveljništvo Ksantip in Aristid; zadnji se je vrnil iz prognanstva in se kot junak udeleževal bojov zoper Perzijane. Grško ladjevje se je zbralo pri Egini (Aegina,

Aigina); poveljeval mu je spartanski kralj Leotihid (Leotychides), Ksantip pa je vodil atiške ladje. Mardonij, ki je prezimil v Tesaliji, je izkušal najprej z raznimi obljubami pridobiti Atence za se, a ko mu je to izpodletelo, je korakal l. 479. proti Atenam. Zopet so zbežali prebivalci na Salamino in v drugič so požgali Perzijani Atene in oplenili Atiko. Zdaj še le so se odločili Spartanci in z njimi peloponeška zaveza za nadaljevanje vojne; vrhovno poveljništvo je prevzel Spartanec Pavzanija (Pausanias), Atence pa je vodil Aristid. Pri Platejah (Plataeae, Plataiai) je izgubil Mardonij življenje in bitko; tabor Perzijanov je padel v roko Grkov, premagana vojska pa se je brzo umaknila proti domu (479).

Med tem je poiskala grška mornarica perzijsko na morju; Leotihid in Ksantip sta jo premagala pri rtiču Mikale (Mycale, Mykale).

Nekaj izrednega se je zgodilo: majhen del grškega naroda je odbil napad svet vladajočega kralja in njegovih kartaginskih zaveznikov. Junaštvo svobodnih državljanov, razsodnost državnikov in poveljnikov, vse to se je sijajno obneslo. Vse se je s ponosom navduševalo nad deli, ki jih svet ni videl od dobe herojev dalje, in je proslavljalo spomin onih, ki so s smrtjo rešili domovino, ko ji je pretila najhujša nevarnost. Iz dragocenega plena so prinašali bogovom darila, zlasti olimpijskemu Zevsu, a tudi delfskemu Apolonu, dasi je bilo njegovo prorokovanje problematskega značaja.

2. Pentekontetija.

Dobo od leta 479. do izbruha peloponeške vojne, torej približno čas petdesetih let, imenujemo pentekontetijo.

Ustanovitev atiške pomorske zaveze. Atenci so se rešili perzijanske nadoblasti, a vedno so še bili pod spartanskim varstvom. Zdaj so se hoteli tudi tega za vedno osvoboditi. V to svrhu je posegel zopet Temistoklej v politiko; po njegovem nasvetu so zgradili Atenci vnovič razrušeno mesto ter ga utrdili z močnim obzidjem. Spartanci kot voditelji peloponeške zaveze, ki so ji pripadali po njih mnenju tudi Atenci, so sicer temu ugovarjali, a Temistoklej je kot atenski poslanec v Sparti zavlekel pogajanja tako dolgo, da je obzidje doseglo že zadostno višino. V poznejšem času so utrdili Atenci tudi пристanišče Pirej. Utrdba Aten je pomenila obenem izstop Atencev iz peloponeške zaveze, med tem pa se je vojna helenske zaveze zoper Perzijane nadaljevala.

Spomladi l. 478. je odplulo grško ladjevje vnovič; poveljeval mu je Pavzanija; atiški oddelek je vodil Aristid, prideljen pa mu je bil Miltiadov sin Kimon. Ladjevje je imelo nalogo, da osvobodi v političnem in trgovinskem oziru ožine ob Pontu, ki so bile zaradi dovažanja žita velikega pomena. V to svrho je odvezel Pavzanija Perzijanom Bizancij (Byzantium, Byzantion), a s svojim nasilnim postopanjem je povzročil, da so se ravno osvobojeni Jonci odtegnili njegovemu vrhovnemu poveljništvu in se podvrgli atiškemu vodstvu; tudi ostale ladje, izvzemši peloponeške, so jim sledile. S prisego so se zavezale v pomorsko zavezo, ki je bila sicer še član vsehelenske zaveze, a se je kmalu ločila od nje. Tako je nastala delska ali atiška pomorska zaveza, najvažnejše politično delo 5. stoletja; najimenitnejše zasluge za njeno ustanovitev si je stekel Aristid.

Člani atiške zaveze so dobavljali ladje ali pa so se odkupili z letno vplačanim zneskom v svrho vzdrževanja mornarice, ki naj bi branila zaveznike pred Perzijani. Aristid je določil pravično prispevke in si je baš s tem pridobil častni priimek „Pravični“. Dasi so bili vsi člani enakopravni, se je vendar nad vse povzpelo glavno mesto zaveze. Zavezniška blagajna se je nahajala sprva na Delu (odtod ime zaveze); tu se je shajal tudi zbor poslancev, ki so se posvetovali o skupnih stvareh.

Pavzanija, Temistoklej in Kimon. V Atenah so nastala tedaj nova nasprotstva. Stranka pod Kimonovim vodstvom je bila za nadaljevanje vojne zoper Perzijane in za ohranitev miru med Atenami in Sparto; Temistoklej in njegova stranka pa sta delovala na to, da je treba ugnati Spartance, ki so zahtevali še vedno hegemonijo nad Grki in so se vsled ustanovitve atiške zveze popolnoma odtegnili sodelovanju proti Perzijanom. Kimonova stranka je zmagala in Temistoklej se je vsled odločbe ostrakizma podal v Argos, ki je bil Spartancem sovražen.

Med tem je Kimon odvezel Pavzaniju Bizancij ter si osvojil še nekatera druga mesta. Efori so dobili poročilo, da se nahaja Pavzanija s Perzijani v izdajalskem dogovoru in da namerava s pomočjo helotov vreči spartansko ustavo. Zato so ga odpoklicali domov, kjer je umrl od gladu (471/70).

A tudi Temistoklej ni ušel žalostni usodi; med Pavzanijevimi papirji so dobili kompromitujoča pisma Temistoklejeva; Spartanci so porabili to priliko zoper svojega najhujšega sovražnika in so ga zatožili pri njegovih nasprotnikih v Atenah. V odsotnosti so

ga obsodili na smrt, a Temistoklej je ušel najprej v Makedonijo, potem pa v Malo Azijo. Čez nekaj let se je pojavil na dvoru Artakserksa (Arataxerxes), Kserksovega naslednika, ki ga je umestil za tirana v Magneziji; tu je umrl čez nekaj let.

Nadaljevanje vojne zoper Perzijane. Ker je med tem umrl tudi Aristid, je prevzel vodstvo v politiki Aten Kimon. Preden so Perzijani dovršili oroževanje v svrhu povračila za poraze pri Salamini in Platejah, jih je pobil Kimon na kopnem in na morju ob reki Evrimedontu (Eurymedon) ob Pamfilijskem obrežju (466). S tem je dokončal osvoboditev grškega obrežja, atiški pomorski zavezi pa so se pridružila karska in likijska mesta.

Tretja mesenska vojna. Nasprotstvo med Atenami in Sparto je postajalo čedalje hujše, dokler ni privedlo obeh držav do vojne. Nastalo je več sporov, ki so imeli središče med otokom Tazom in Sparto. Ker so namreč v teku časa člani atiške zaveze rajši vplačevali letne dohodke, nego da bi dajali ladje, so dobile Atene nekako nadoblast nad zavezniki. Strogo so pazili Atenci na to, da se je vsak zaveznik držal obljub in dolžnosti; vsled tega je izkušalo marsikatero zavezniško mesto odpasti, a Atenci so ga z orožjem prisilili do izpolnjevanja dolžnosti in mu za kazen odtegnili avtonomijo.

Med odpadniki se je nahajal tudi omenjeni otok Taz (Thasus, Thasos). Spartanci so mu obljubili pomoč, a strašen potres v Sparti (464) je zabranil izpolnitev obljube; mnogo ljudi je bilo ubitih, premoženje je bilo uničeno, k vsemu pa se je pridružila še strašna vstaja helotov. Spartancem ni ostalo drugega, nego da so se obrnili v nesreči do Atencev za pomoč. Dasi so se temu protivili demokrati, je vendar dosegel Kimon, da so poslali Atenci Spartancem pomoč. Ko pa je privedel Kimon pomožno krdelo in ni dosegel brzih uspehov, so izjavili Spartanci, da ne potrebujejo več pomoči Atencev; v mnogoštevilnih demokracijah so namreč videli nevarnost za se. Odklonitev pomoči je bilo hudo žaljenje Atencev. Zadnje vezi med obema državama so se pretrgale.

Kimonovo odsotnost so porabili doma ostali demokrati, da preustrojé državo v svoje namene, in to tem laže, ker se je nahajalo v Kimonovem pomožnem krdelu tudi mnogo aristokratov. Areopagu, ki je nastavljal uradnike ter nadziral njih uradovanje in finančno upravo, so vzeli te pravice in jih izročili deloma svetovalstvu petstoterih, deloma narodni skupščini, deloma pa porotnemu sodišču. Kimon se je po svoji vrnitvi protivil tem demo-

kratičnim naredbam, a ostrakizem ga je pognal v prognanstvo (461), vodstvo države pa je prevzel voditelj demokratov Periklej (Perikles), sin Ksantipov.

Vojna med Atenci in Spartanci je bila zaradi omenjene žalitve neizogibna. Atenci so se združili z Argom in s Tesalijo ter so naselili helote, ki so se vdali med vojno Spartancem s pogojem svobodnega odhoda. S tem je končala tretja mesenska vojna, pričeli pa so se drugi nemiri.

Podjetje Atencev v Egiptu in atensko-spartanska vojna.

V Egiptu je nastala kmalu po Kserksovi smrti vstaja proti Perzijanom. V svrhu razširjatve trgovinskih zvez ter z namenom, da se prepreči zopetno naraščanje perzijanske oblasti v Sredozemskem morju, so pomagali Atenci vstašem in sprva so imeli tudi dosti uspehov.

Med tem pa je že izbruhnila vojna med Atenci in Spartanci. Zavezniki zadnjih so bili Korint, Egina in Tebe, dočim so Atenci pridobili k zgoraj omenjenim zaveznikom še Megaro. Tudi v tej vojni so se Atenci prvotno bojevali uspešno, posrečilo se jim je še celo, da so pridružili k pomorski vladi precejšnjo oblast na kopnem. Bili so na vrhuncu svoje moči in to priliko so porabili v to, da so dovršili zidovja, ki so združevala obe pristanišči z mestom. Tako so ustvarili trdnjavo, v katero je lahko v slučaju vojne pribežalo vse atiško prebivalstvo.

Kmalu potem pa se je zasukalo kolo sreče v Egiptu. Perzijani so premagali vstaše in tudi ladjevje, ki so ga poslali Atenci na pomoč. Ker je bilo torej Egejsko morje zopet Perzijanom pristopno, so prenesli zavezno blagajno iz Dela na Akropolo v Atene (454). Odslej se tudi niso vršila več zavezna zborovanja, zaklad boginje Atene pa je dobil znatne dohodke, ker si je odtegnil šestdeseti del vseh zaveznih dohodkov za varstvo blagajne pod zaščito boginje.

Splošna obnemoglost na obeh straneh vojujočih se držav je dovedla slednjič (450/49) do petletnega premirja.

To priliko je porabil Kimon, ki se je bil med tem vrnil iz prognanstva, v to, da obvaruje Kiper pred Perzijani. Oblegal je Kitij (Citium, Kition), a med obleganjem ga je ugrabila smrt. Ladjevje je opustilo nadaljnje obleganje; na povratku so sicer Atenci še enkrat premagali Perzijane na kopnem in na morju pri Salamini (na Kipru, l. 449), a otok je vendar prišel zopet pod

perzijansko oblast. „Kalijev mir“ (Kallias) je določil črto, ki je ni smelo prekoračiti perzijansko ladjevje.

Atenci izgube hegemonijo na kopnem. Približno v istem času je sprožil Periklej misel, da naj bi sklepala narodna skupščina vseh grških mest o tem, kako bi zgradili na novo vsa sveetišča, ki so jih porušili Perzijani. Ker pa so se Spartanci temu upirali, se je načrt izjalovil in kmalu je prišlo do novih sovražnosti. Konec mnogoštevilnih novih bojev je bil ta, da so leta 446/5 sklenili mir za 30 let. V tem miru so se Atenci končno odpovedali hegemoniji na kopnem, obdržali pa so še dalje pomorsko nadvlado. Obe stranki sta pripoznali tedanji obseg obojnih oblasti; mesta, ki niso bila v nobeni stranki, so se lahko pridružila poljubno eni ali drugi zavezi.

Procvet atiške države za Perikleja. Doba od omenjenega miru pa do izbruha peloponeške vojne nam predstavlja najvišji razcvet atiške države. Glavne zasluge za ta procvet si je pridobil Periklej (Perikles), tako da po pravici imenujemo to dobo Periklejevo dobo. Dasi iz prastare plemenite rodbine Alkmeonidov — bil je sin zmagovalca pri rtiču Mikale — se je vendar posvetil iz notranjega prepričanja demokratični smeri in v zunanjih oblikah demokratije je vodil v resnici vso vlado sam. Oblast nad ljudstvom si je priboril z izredno govorniško nadarjenostjo, njegova nesebičnost pa se je dala primerjati z Aristidovo.

Demokratija. Za Periklejeve vlade so se nadaljevale demokratične reforme. Na Periklejev predlog so sprejeli leta 451/50 zakon, po katerem so imeli državljsko pravico le tisti, ki so bili obojestransko otroci svobodno rojenih Atencev. Le-ti so torej dobivali izplačila iz javnih sredstev, le-ti so bili tudi člani atiške hoplitske vojske. Vse, kar se je zgodilo v državi, se je moralo zgoditi po sklepu narodne skupščine, ki je zborovala vsak mesec štirikrat. Svetovalstvo petstoterih je pripravljalo predloge za njo, obenem pa je upravljalo tekoče posle. Skoro vse vrste uradništva so se oddajale potom žrebanja, a vsaka uradniška služba je trajala le eno leto; po odstopu so morali položiti uradniki račun o svojem delovanju. Kdor pa se ni izkazal vrednega zaupanja ljudstva, temu so odvzeli službo že med letom. Z naredbo, da sme vsak opravljati gotove uradniške posle v gotovem času le enkrat, je bilo preskrbljeno tudi za to, da se je udeleževalo veliko število državljanov državnih poslov. Edino izjemo v tem oziru so tvorili strategji, ki so jih volili po glasovanju in so lahko ostali v svoji

službi delj časa. Prav Periklej je bil eden izmed strategov, ki je 15 let opravljal ta važen posel.

Sodstvo se je izredno razvilo. V raznih ljudskih sodiščih je delovalo 6000 porotnikov; na Periklejev predlog so jim izplačevali dnino, prvotno po eden, dva, pozneje po tri obole; ravno tako so dobivali dnino tudi člani svetovalstva, da, v poznejšem času celo obiskovalci gledaliških predstav po dva obola („theorikon“). Tako se je lahko vsak udeleževal brez gmotne škode državnih poslov, obenem pa se tudi izobraževal ob slovesnih prireditvah občine. Tudi vojaška služba je bila plačana.

Narod je s temi reformami postal neomejen vladar nad svojimi uredbami. Ni čuda, da se je politična sposobnost državljanov povzdignila na najvišjo stopnjo. Umljivo pa je tudi, da se je vse to moglo le vzdržati toliko časa, dokler je imela država zadostne dohodke.

Atiška država. Že zgoraj smo omenili, da so člani atiške zaveze postali polagoma podložniki Atencev; kdor ni vplačal naloženega mu tributa, tega so prisilili k temu atiški uradniki, ki so jih spremljale vojne ladje. Narodna skupščina je odločevala o zavezniškem zakladu, ki ni služil odslej samo zavezniškemu namenu, temveč tudi potrebam atiške države. Tako se je torej atiška zaveza izpremenila polagoma v atiško državo. Ta se je umešavala celo v državne stvari posameznih članov; zlasti jim je omejila avtonomijo sodstva. Da bi odvezl zaveznikom vsako možnost upora ali odpada, je poslal Periklej v razne kolonije takozvane kleruhe, ki so imeli nalogo, da so kot nekake garnizije (kleruhije) varovali vojaško važne postojanke; ker so bili ti kleruhi večinoma iz najnižjih slojev, je obenem dosegel Periklej s tem namen, da je odstranil iz Aten brezdelni proletarijat.

Periklejeva vnanja politika. Potomci izgnanih prebivalcev razrušenega mesta Sibare (Sybaris) v Južni Italiji so ustanovili leta 453/2 mesto vnovič. Ker pa so jih stari prebivalci zopet pregnali, je označil Periklej stvar za panhelensko in je pozval vse Grke, naj se udeležujejo te kolonizacije. Tako je nastala v bližini stare Sibare kolonija Turiji (Thurii, Thurioi), največ s pomočjo Atencev.

Za Periklejeve vlade je buknila na otoku Samu (Samos) vstaja, ki je grozila uničiti obstoj atiške države. Sam je bil zvest zaveznik Atencev; zato so mu pustili le-ti oligarhično ustavo ter ga celo oprostili vplačevanja tributa. Prepir med Samom in Mi-

letom pa je uporabil Periklej v to, da je odstranil oligarhijo in uvedel na otoku demokratijo. Tedaj so se obrnili izgnani oligarhi do Perzijanov za pomoč in res se jim je posrečilo, da so se polastili otoka. Ta dogodek je bil tem nevarnejši, ker je odpadel tudi Bizancij in z njim tudi karska mesta. Po devetmesečnem obleganju se je uklonil Sam Perikleju, ki mu je tedaj odvzel vso samostojnost in mu naložil veliko vojno odškodnino (439). Tudi Bizancij se je moral zopet ukloniti Atencem, a karska mesta so bila za vedno izgubljena. Periklej je nadomestil te izgube na jugu s pridobitvami na severu. Sam je vodil atiško ladjevje ter pridobil mnogo pontskih mest kot nove zaveznike. Kolonija Sinope (Sinope) je dobila sedaj atenske koloniste; še važnejša pa je bila ustanovitev kolonije Amfipole (Amphipolis), ne daleč od Strimonovega izliva (437/6). Njena važnost je obstojala v tem, da se je nahajalo mesto na rodovitnem kraju, ki je obvladoval notranje dežele in bil obenem tudi pripraven za izvoz.

Gospodarsko življenje. Na prvi pogled se nam zdi dandanes čudno, kako so mogli Atenci posvečati skoro ves svoj čas javni blaginji. Mnogo je k temu pripomogla odškodnina, ki jo jim je plačevala država za njihovo politično delovanje. Poleg te naredbe pa je pripomoglo dalje tudi suženjstvo največ k temu, da se je mogla vzdržati atenska demokratija. Sužnji so obdelovali za svojega gospoda polje ali pa so opravljali dela v delavnicah kot rokodelci. Sicer pa je bilo v Atenah tudi dosti svobodnih rokodelcev; baš stavbe, ki jih je dal graditi Periklej, so imele namen, da so preskrbovale revnejšo maso z delom in zaslužkom na državne stroške.

Politična in gospodarska nadvlada Aten se je kazala tudi v tem, da je pridobil od srede 5. stoletja dalje atiški srebrni štirdrahemski denar v celem okrožju Egejskega morja splošno in skoro edino veljavo. Kovali so ga iz srebra, ki so ga dobivali iz Lavrija in Taza. Obresti so znašale 12%; to visokost je razlagati iz živahne povzdige trgovine in industrije, ki sta povzročili močno povpraševanje po glavnici.

Čim mogočnejša in bogatejša je postajala država, tem več tujcev se je priseljevalo vanjo. Da bi se ne pomešali državljani preveč s tujo krvjo, je Periklej uvedel zgoraj omenjeni zakon (svobodno pokolenje).

Posebno srečen je bil Periklej v vnanji trgovski politiki. Iz pontskih mest in novoustanovljenih kolonij so dobivali Atenci

žito, stavbni les, ribe, sužnje in zlato, tja pa so izvažali vino, olje in raznovrstne tovarniške izdelke. Prepovedano pa je bilo izvažati iz države stvari, ki so bile neobhodno potrebne v miru in vojni, kakor n. pr. žito, stavbni les, smola, lan i. dr. Atiški brodarji so smeli žito uvažati od Črnega morja le v Atene in atiški bankirji so smeli posojevati svoj denar le onim ladjam, ki so prišle na povratku s tujim blagom v Pirej. Vsled tega se je to pristanišče visoko povzdignilo; tu so se nahajala skladišča, prodajalne, ladjedelnice in prenočišča.

Pri vsem tem pa je bil gospodarski položaj Atike pravzaprav sam na sebi neugoden, kajti dežela je potrebovala več, nego je producirala. Zato je odpadlo vsako leto mnogo narodnega premoženja inozemstvu. Ta odpad pa so nadomestovale plačve zaveznikov v zavezo blagajno, na drugi strani pa bogati srebrni rudniki in dohodki trgovinskega pristanišča Pireja ter davki. Posebna vrsta davka so bile takozvane „leiturgije“. Država je namreč zahtevala od bogatašev, da so prispevali s svojim bogastvom v razne državne namene, kakor n. pr. za vežbanje in opremo korov (*choregia*), za plačevanje udeležencev pri dirkah z bakljami o priliki raznih slovesnosti („*gymnasiarchia*“), za oskrbo udeležencev pri velikih državnih slovesnostih, za vodstvo slavnostnih odposlanstev k narodnim igram, zlasti pa za vzdrževanje vojnih ladij („*trierarchia*“). Požrtvovalnost bogatašev so povzdigovali tudi z raznimi odlikovanji, kakor s trinožci, zlatimi venci i. dr.

Duševno življenje. Perikleju ni zadostovalo to, da so cvetele Atene samo gmotno; poleg tega je zasledoval tudi višji ideal, da bi namreč njegovi sodržavljeni postali plemeniti vladarji, ki so kos svoji nalogi na vseh poljih.

Atene so dobile v teku 5. stoletja polagoma duševno vodstvo nad vsemi Grki, sprva sicer še ne na vseh poljih. Tako je slovel Tebanec Pindar kot glavni zastopnik lirične poezije. V svojih pesmih opeva zlasti zmagovalce v narodnih igrah. Njegov sodobnik je bil že omenjeni Simonid, ki se je zlasti odlikoval kot pesnik epigramov.

Prvotni razvoj tragedije smo že razmotrivali. Pravi umotvor je postala tragedija šele po Eshilu (525—456), ki je doživel v mladosti padec tiranov in se udeležil kot mož glavnih bitk v perzijanskih vojnah. S tem, da je uvedel Eshil drugega igralca na oder, je dobil dialog glavni del igre, dasi je kor še vedno

obdržal veliko vlogo v dejanju. Glavna njegova zasluga pa je bila ta, da si je prizadeval napraviti iz gledišča zavod za razširjanje omike. V svojih igrah je uporabljal vsebino starih pripovedk in je izkušal z njimi pokazati, kako vlada božanstvo, kaj naj človek dela in česa naj se ogiblje. — Pravi pisatelj tragedij Periklejeve dobe pa je bil Sofoklej (Sophocles, Sophokles), (496 do 406), ki je kot 28 letni mladenič premagal v tekmovanju z nekim umotvorom Eshila. Sofoklej je pridružil dvema igralcema še tretjega, s čimer je dejanje še bolj oživil; nihče ga ni dosegel v tehniki drame; napisal je več nego 100 iger, a le 7 se jih je ohranilo, med njimi je „Antigona“, pravo mojstrsko delo. V svojih delih je slikal neumrljivi pesnik duševne konflikte nastopajočih oseb, ki izprevidijo, da bogovi ne odobravajo samovoljnosti in sebičnosti. — Poznejšemu času Periklejeve dobe prištevamo tudi velikega trageda Evripida (Euripides) (480—406); spisal je 92 dram, 17 od teh jih je še ohranjenih. Občeval je z odličnimi filozofi in si pridobil k svoji izredni pesniški nadarjenosti tudi temeljito filozofsko izobrazbo. Evripid nam predstavlja v svojih tragedijah junake kot navadne umrjoče ljudi, kakršni so v resnici; dasi kora ni popolnoma odstranil, vendar mu je odvzel ves pomen za dramatsko dejanje. Poslušalce je izpodbujal s filozofskimi izreki k spoznanju samega sebe in k preišljevanju. V njegovih pesnitvah se je nahajal velik zaklad izrekov, ki si jih je bilo zaradi lepe oblike lahko pomniti in ki so mnogo pripomogli k nravni izobrazbi Grkov. Na ta način je postal Evripid učitelj, a tudi ljubljenec ljudstva. Najznamenitejše izmed njegovih dram so „Medea“ in „Ifigenija na Tavru“. — Na Siciliji in v vzhodni Greciji je cvela tedaj že tudi komedija. V Atenah se je razvila nekoliko pozneje; bičala je napake in norosti človeštva. Edini pesnik, čigar dela te smeri so se ohranila, je bil Aristofan (Aristophanes, približno 450—385), ki je zastopal opozicijo proti državnikom-voditeljem, zlasti proti demokratiji. Z aristokratskega stališča je slavil stare navade in staro preprostost. Tako je postal Aristofan organ vseh onih, ki so bili z obstoječimi razmerami nezadovoljni, to tem bolj, ker je bil ta pesnik velenadarjen, duhovit in iznajdljiv; vse se mu je posrečilo, kar je hotel.

V tesni zvezi z Atenami je živel najiminenitnejši zgodovinar Periklejeve dobe, Herodot (Herodotus, Herodotos) iz Halikarnasa (Halicarnassus, Halikarnassos) v Kariji. Natančno je poznal perzijansko državo, Pont in Egipt, ker je vse te dežele

sam prehodil. Njegovo delo je izšlo okoli leta 445.; državna blagajna mu je izplačala zanj 10 talentov. Vsebina tega dela so boji Grkov s Perzijani.

Umetnost. Sprva so posamezna plemena in dežele tekmovala med seboj v umetnosti. Za Pizistrata je dospela marmornata umetnost v Atiko, kiparstvo je cvelo zlasti v Peloponezu; iz tega časa se nam je še ohranilo Atenino svetišče na otoku Egini, na katerem se odlikujejo kipi po izredni naravni lepoti, le obrazi nam kažejo znake starejše grške plastike. Ti kipi so nastali najbrže okoli leta 480. — V istem času je nastala tudi v Atenah skupina morilcev tiranov (Harmodios in Aristogeiton), ki se odlikuje po izredni energiji in živahnosti v gibanju. Podobni smeri umetnosti prištevamo tudi plastični okras Zevsovega svetišča v Olimpiji.

Za nadaljnji razvoj umetnosti si je pridobila posebne zasluge šola v Argu, iz katere so izšli najiminenitnejši kiparji stoletja: Miron (Miro, Myron), Poliklet (Polycletus, Polykleitos) in Fidija (Phidias, Pheidias). Atičan Miron je razvil zlasti plastiko trenutka; njegov „metalec diska“ nam z izredno naravnostjo predočuje napetost vseh mišic v trenutku, ko hoče vreči diskos; znameniti so bili tudi Mironovi kipi bogov in živali. — Poliklet iz Sikija se je neumorno trudil, da je podajal v svojih kipih vzorne oblike človeškega telesa; v tem oziru slovi zlasti njegov „suličar“ (doryphoros). — Česar pa nista dosegla Miron in Poliklet, to je dosegel Periklejev prijatelj Fidija. Ta je ustvaril kipe, kojih telesne oblike so bile nositeljice duševnega življenja. V njegovem delu ga je gotovo močno bodrila okolica, v kateri je živel, namreč atensko meščanstvo, ki je smatralo umetnost za javno zadevo. Že Kimon je posebno skrbel za olepšavo Aten, zlasti Akropole, največ pa se je storilo v tem oziru za Periklejeve dobe; Atene so tedaj prevzele tudi vodstvo v umetnosti. Fidijeva slava v Atenah se je pričela z velikanskim kovinastim kipom boginje („Athena Promachos“). Vendar ni natančno določeno, če smemo ta umotvor pripisavati njemu ali ne; vsekako pa se je njegova slava raznesla tudi po drugih deželah. Poklicali so ga v Olimpijo, kjer je ustvaril znamenit Zevsov kip iz zlata in slonove kosti; kip meri po visokosti 12 metrov. Po umetnikovi vrnitvi v Atene je sklenil Periklej, da uporabi del zavezniških doneskov v olepšanje gradu, na katerem je bilo bivališče boginje-zaščitnice. Za to idejo je pridobil geni-

jalnega Fidijo, ki se je, kakor pozneje Michelangelo, odlikoval ne le v kiparstvu, temveč tudi v slikarstvu in stavbarstvu.

Glavno delo, ki je nastalo na ta način, je bil „Parthenon“, prekrasno glavno svetišče deviške Atene in njenih spremljevalk na vrhu gradu. Čudoviti na tem svetišču so bili frizi, predstavljaljoči rojstvo Atenino iz Zevsove glave in Atenin prepir s Posejdonom za Atiko. Dandanes se nahajajo ti umotvori, ki so vrhunec grške plastike, v britiškem muzeju. Čudovit je dalje friz, predstavljaljoč slovesni sprevod Panatenej. Vse nam predočuje pravo življenje. Treba pa nam je omeniti, da so pri vseh teh umotvorih sodelovali tudi Fidijevi učenci, dočim je kip boginje v najsvetejšem njegovo lastnoročno delo.

S Partenonom je pridobil atenski grad glavno svetišče in središče. Zdaj mu je bilo treba napraviti še dostojen dohod iz mesta; v to svrhu so zgradili takozvane „propileje“ (Propylaia), svetišču podobno poslopje, s 6 stebri v pročelju. — V isto ali mogoče malo poznejšo dobo spada tudi takozvani „Erehtejon“ (Erechtheion = Erehtejevo svetišče), v katerem so shranjevali stari paladij, najsvetejše kulte in relikvije. Svetišče je bilo zgrajeno v jonskem slogu, na jugozapadnem kraju pa je imelo lopo, ki so jo nosile karijatide, t. j. device s torbicami na glavah.

Izmed slikarjev se je odlikoval zlasti Polignot (Polygnotus, Polygnotos), ki je živel za Kimona. Slikal je velike slike na stene; za predmet njegove umetnosti so mu služili homerski prizori in dogodki iz njegove dobe. Polignot pa je vplival tudi na umetno rokodelstvo, kar nam izpričujejo zlasti vaze z rdečimi figurami iste dobe.

Opozicija proti Perikleju. Ako pregledamo vso veličino političnih in vojaških nalog, ki jih je imela atenska država, tedaj se moramo čuditi, videč tudi upodabljaljočo in govorečo umetnost, ki so jo dosegle Atene za Perikleja. Po pravici trdijo zgodopisci, ki pravijo, da še ni bilo države, ki bi bila postavila umetnost v tako središče celokupnega narodnega življenja kakor Atene. Mesto je postalo v resnici šola ne samo za vso Grecijo, temveč za ves svet. Vzlic vsem tem zaslugam pa se je razvila v Atenah tudi močna opozicija, ki je dajala svoji nevolji duška najpoprej v antidemokratski komediji, potem pa se je obrnila proti Periklejevemu prijateljem in pripadnikom; tako je moral n. pr. bežati Fidijs, ker so ga dolžili, da je poneveril denar za kip boginje v Partenonu. Filozof in Periklejev prijatelj Anaksagora

(Anaxagoras) je moral istotako kot razširjevalec krivih naukov v prognanstvo. Na ta način so nasprotniki in zavistniki zadeli Perikleja posredno, ker so bili prešibki, da bi bili mogli izpodriniti velikana samega.

V. Boj za hegemonijo.

1. Peloponeška vojna (431—404).

Predzgodovina vojne. Univerzalni značaj atenske politike se je izražal zlasti v njenem razmerju napram zapadu, kjer so dobili Atenci že v 6. stoletju trgovinske in politične zveze. V Periklejevi dobi so posegli Atenci s svojo politiko tudi na Sicilijo, kjer so sklenili zavezo s Segesto ali Egesto in mnogimi drugimi občinami. Sicer se je izneverila kolonija Turiji Atenam, zato pa je bilo videti, da se bo atenska oblast na drugi strani znatno ojačila. Dorsko pomorsko mesto Korint je trpelo mnogo zaradi atenske trgovinske politike; zato je izkušalo razširiti svojo trgovino na zapadu. Priliko za ta namen je podala državljanska vojna, ki je baš tedaj izbruhnila v mestu Epidamnu ob ilirski obali. To mesto je bilo kolonija otoka Korkire (Corcyra, Korkyra, sedaj Korfu, Krf), ta otok sam pa kolonija Korinta. Med prebivalci Epidamna so izbruhnili tedaj politični razpori; ena stranka se je obrnila do Korinta, druga pa do Korkire za pomoč. Tako je prišlo do vojne med Korkiro in Korintom. Korkirci so prosili Atence za pomoč; ko je leta 433. prišlo do boja, je baš v pravem trenutku priplulo atensko ladjevje, da je zabranilo uničenje korkirskega brodovja. Vsled tega so sklenili Korinčani maščevanje nad Atenci; hoteli so jih zadeti tam, kjer jih je najbolj bolelo, namreč na traški obali, kjer so bili najmanj zanesljivi zavezniki Atencev. Pregovorili so torej zlasti mesto Potidejo (Potidaea, Potidaia), ki je bilo sicer korintska kolonija, a član atiške zaveze, da je odpadlo od Aten, obenem pa si je zagotovilo pomoč Spartancev. Na to so Atenci premagali Korinčane, Potidejo pa so obkolili na kopnem in na morju. Tedaj so se obrnili Korinčani do peloponeške zaveze za pomoč. Dasi s temi dogodki še ni bil prelomljen 446 sklenjeni mir, vendar je bil s tem podan povod do vojne med obema silama, ki sta predstavljali že dolgo najhujši nasprotstvi v političnem, narodnem in gospodarskem oziru. Spar-

tanci so bili aristokrati, Atenci demokrati; država Spartancev je bila skozi in skozi agrikulturna, dočim se je država Atencev razvila v zadnjem času v pravo trgovinsko in industrijalno državo, ki je dobivala svoj živež iz pontskih in egiptovskih deželá ceneje nego iz Peloponeza. Tako je bilo umljivo, da je bil velik boj med obema državama neizogiben. Periklej je vedel že davno, da bo prišlo do tega boja; zato je skrbel za bogat vojni zaklad, da bi Atenci tem laže prenašali važno odločitev.

Korinčanom so se sedaj pridružili tudi Megarci, ker jim je Periklej prepovedal nadaljevati trgovinske zveze na atiškem ozemlju. S tem je bil storjen prelom zgoraj omenjenega miru, kajti mir jamči tudi za trgovinsko svobodo. Peloponeški zavezniki so se zbrali k posvetovanju in so sklenili vojno z Atenci, dasi je temu nasprotovala stranka, ki ji je načeloval stari kralj Arhidam (Archidamos). Da bi pa zvalili odij napovedbe vojne na Atene in obenem tudi dočakali ugodnega letnega časa, so stavili zborovalci Atencem zahteve, ki jih ti nikakor niso mogli sprejeti, tako n. pr. prognanstvo Alkmeonidov (Periklej je bil tudi iz tega rodu), opustitev obleganja Potideje i. dr. Atenci so v glavnem odklonili zahteve, zlasti po zaslugi Perikleja, ki mu je ljudstvo popolnoma zaupalo.

Tako je izbruhnila peloponeška vojna (431—404), ki je razdelila ves grški svet v dva tabora: na strani Atencev so stali njih podložniki, potem Korkira, Plateje, Tesalija in nekateri drugi, dočim je pomagal Spartancem ves Peloponez (odtod ime vojne), izvemši Argos in Ahajo, dalje Megara in več pokrajin Srednje Grecije. Vojska Spartancev je štela približno 30.000 težko oboroženih in dobro izvežbanih mož, glavno moč Atencev pa je tvorilo ladjevje, poleg tega pa še 13.000 hoplitov. Periklej je napravil vojni načrt, po katerem naj bi Atenci izkušali sovražnike na kopnem utruditi, na morju pa premagati. Vse atiško prebivalstvo se je lahko zateklo v atensko obzidje. Peloponeško vojno delimo v tri dele; prvega imenujemo po zgoraj omenjenem kralju „Arhidamska vojna“.

Arhidamska vojna. Meseca marca 431 so napadli Tebanci Plateje, toda bili so poraženi. Spartanci so takoj odgovorili z vpadom v Atiko pod Arhidamovim vodstvom in so uničili setve; to se je ponavljalo potem v nekaterih letih. Med tem je atensko ladjevje vzelo Kefalenijo (Cephalenia, Kephallenia) v Peloponezu. Že v drugem letu vojne pa je izbruhnila v Atenah iz

orienta zanesena kuga, ki je strašno morila prebivalstvo in se ugnezdila tudi na ladje. Periklej se je moral vrniti. Zdaj so vsi prisojali njemu krivdo nesreče; obsodili so ga na denarno kazen in ga odstavili kot stratega. Komaj so mu potem zopet podelili to važno mesto, pa ga je ugrabila kuga (429).

Atene so bile zdaj brez enotnega vodstva; polagoma se je polastil vlade bogati usnjar Kleon (Cleon, Kleon), spreten demagog in zastopnik radikalne demokratije. Še pred Periklejevo smrtjo je padla Potideja, Spartanci pa so porušili po dveletnem obleganju Plateje. Vojna je postajala od leta do leta bolj kruta; Atenci so pomorili nad tisoč Mitilencev, ker je mesto odpadlo od njih in prestopilo k peloponeški zavezi.

Leta 426. so pričeli Atenci pod vodstvom krepkovoljnega Demostena (Demosthenes) z ofenzivo. Le-ta je udaril v Srednjo Grčijo, potem pa je zasedel mesensko пристanišče Pilos (Pylos) in odrezal otok Sfakterijo (Sphakteria), kjer se je nahajalo 400 Spartiatov. Dolgotrajno obleganje otoka je pomnožilo nevoljo Atencev. Tedaj je prevzel Kleon sam vrhovno poveljništvo, previdno pa je obdržal še Demostenovo pomoč in proti pričakovanju je imel v kratkem uspeh. Ujete Spartiate so uklenili in jih obdržali kot talce. Kleon je dosegel na vrhunec svojega vpliva in je deloval na to, da se vojna nadaljuje z vso grozovitostjo do popolne zmage. Atenci so povišali državne prispevke za več nego za dvakrat toliko in so obdali Peloponez z mnogimi utrjenimi točkami; posebno važna je bila zaradi lova na škrlatnike osvojitvev Korkire.

Tedaj pa se je zopet obrnilo kolo sreče. Izredno nadarjeni spartanski poveljnik Brazida (Brasidas) se je z veliko spretnostjo preril skozi Tesalijo v Trakijo in zavzel njen ključ Amfipolis, ki ga znameniti zgodovinar Tukidid (Thucydides, Thukydid) kot atenski strateg ni pravočasno branil. Kmalu je odpadla vsa Trakija in Atenci so morali prositi l. 423. enoletnega premirja. Po preteku tega so se vneli novi boji; pred Amfipolo sta padla v boju Kleon in Brazida (422).

Zdaj je zavladovalo v Atenah in v Sparti poželjenje po miru. Zastopnik mirovne stranke v Atenah je bil bogataš Nikija (Nicias, Nikias), mož konservativnega mišljenja in obenem tudi spreten vojskovodja. V Sparti je pospeševalo mirovno stremljenje zlasti dejstvo, da je potekala leta 451. sklenjena zaveza z Argom, in obenem tudi poželjenje po osvoboditvi ujetnikov na Sfakteriji.

Meseca aprila leta 421. so sklenili takozvani Nikijev mir za dobo 50 let; ta mir je določil v splošnem posestno stanje pred letom 431. (status quo ante).

Izvršitvi miru so se protivili zavezniki Spartancev, tako da so le-ti morali skleniti z Atenci obrambno zavezo; na drugi strani pa so tudi Atenci postajali nejevoljni nad Spartanci, ki niso hoteli izvršiti vseh pogodb Nikijevega miru. Tako sta prišli v obeh mestih zopet vojni stranki na površje.

Atensko vojno stranko je vodil genijalni, a skrajno sebični Alkibiad (Alcibiades, Alkibiades), po svoji materi iz alkmeonidskega rodu in Periklejev sorodnik. Vodila ga je misel, kako bi postal voditelj atenske države, dasi je bil šele 30 let star. Na njegovo delovanje je pristopil Argos k Atencem, Korint pa se je zopet pridružil Sparti. Po zmagi Spartancev pri Mantineji (Mantineia, Mantinea) leta 418. je razpadla protispartanska zveza in ni dosti manjkalo, da bi bili Atenci Alkibiada ostrakizirali. Rešil se je s tem, da se je združil z Nikijem in odstranil svoje nasprotnike.

Sicilska vojna. Oblast Atencev na Siciliji je za Arhidamske vojne mnogo trpela. V mestu Leontinih (Leontini, Leontinoi), ki je sklenilo še pred izbruhom peloponeške vojne zavezo z Atenci, so izbruhnili med arhidamsko vojno nemiri med preprostim ljudstvom in bogataši; zadnji so se obrnili do Sirakuz za pomoč in te so si prisvojile leontinsko ozemlje, ne da bi bili Atenci mogli Leontincem pomagati. Tako je rasel pogum nasprotnikov čedalje bolj. L. 416. se je začelo mesto Selin (Selinus) vojevati s sosednjo Segesto, ki je bila tudi z Atenci v zvezi. Ogroženo mesto je prosilo Atence pomoči.

V Atenah so se nahajali tedaj ljudje, ki so bili mnenja, da naj država odreče vsako pomoč, češ, da je treba doma zbirati vse moči, če hoče država vzdržavati še dalje svoje mesto v Greciji. Nikija sam je zastopal to stališče, obenem pa je trdil, da je pred vsem treba pridobiti zopet Halkidiko, preden se odločijo za podjetje na Sicilijo. Tedaj je nastopil Alkibiad z vsem svojim vplivom, ker je bil prepričan, da bi v slučaju podjetja na Sicilijo izročili njemu poveljništvo. Z večino so torej sklenili, da pomagajo Segesti in obnove neodvisnost mesta Leontinov. Za voditelja podjetja je bil v resnici določen Alkibiad, a pridružili so mu Nikija in Lamaha (Lamachos). Ladjevje je bilo že pripravljeno za odhod, tedaj pa se je zgodilo nekaj, kar je razburilo vse mesto.

Nekega jutra so namreč opazili, da so bile vse herme, ki so krasile mesto ob cestah in na javnih trgih, poškodovane na glavah. Praznoverno ljudstvo je videlo v tem verskem zločinu slabo znamenje za ekspedicijo, obenem pa je nastalo mnenje, da obstoji zarota zoper obstoječo ustavo. Preiskovalna komisija ni mogla sicer nič direktnega dognati, pač pa so dolžili Alkibiada, da so v njegovi hiši igrali parodijo elevzinskih inisterij. Zanašajoč se na svojo oblast v vojski, je Alkibiad sam zahteval, da ga postavijo pred sodišče; nasprotniki pa so ravno zaradi njegove moči hoteli stvar zavleči in ljudstvo je odločilo, da naj Alkibiad odide na Sicilijo, po vrnitvi pa naj se zagovarja pred sodiščem.

L. 415. je torej odplulo ladjeve in je priplulo brez nezgode do italskega obrežja. Med tem so v Atenah preiskavo nadaljevali. Vsi Alkibiadovi nasprotniki so se združili in sklep ljudstva je odpoklical Alkibiada pred sodišče. Le-ta je takoj slutil, da bo stvar iztekla zanj neugodno, zato je v mestu Turiji zbežal iz ladje. S tem pa se je sam obsodil; v njegovi odsotnosti so njega in njegove soobtožence obsodili na smrt in v konfiskacijo njihovega premoženja.

Nikija in Lamah sta bila odslej sama poveljnika atenskega brodovja. Dasi sta pobila sirakužansko vojsko na kopnem v bližini Sirakuz, vendar je zaradi neugodnega letnega časa Nikija odgodil obleganje mesta na prihodnjo spomlad.

Čeravno so Sirakužani imeli celo zimo časa, da bi se za vojno pripravili, so jih vendar Atenci spomladi presenetili (414). Zasedli so višino, ki je v stratežičnem oziru obvladovala vse mesto. V vseh bojih so Atenci zmagovali; vendar pa je padel v enem izmed njih Lamah, ki si je pridobil prav za prav največ zaslug za zmage. Ko je priplulo iz zimišča tudi atensko brodovje, je bilo videti, da bodo Sirakuze padle. V zadnjem trenutku pa je prišla rešitev. Mesto je odposlalo že pozimi poslance v Sparto in Korint za pomoč. V Sparti se je nahajal tedaj že Alkibiad, ki je z vsemi močmi jel delovati zoper svoje rodno mesto. Peloponežanom je bilo gotovo mnogo na tem, da ne pride Sicilija v atensko oblast. Zato so določili za voditelja pomožnih čet Gilipa (Gylippos), ki je poznal razmere na zapadu. Z malimi četami je dospel na severno obalo Sicilije in pridobil tam še nekoliko pomagačev. Dospel je ravno v pravem času pred Sirakuze, da je preprečil popolno obkoljenje mesta. Odslej je postajal položaj

atenske vojske od dne do dne opasnejši. Sovražnik je dobival tako na morju kakor tudi iz sicilskih mest vedno nove čete.

Nikijo so popolnoma obkolili; le znatna pomoč od doma ga je mogla še rešiti.

Med tem je izbruhnila vojna tudi v Greciji. Leta 413. je prestopila peloponeška zavezna vojska po 12. letih zopet mejo Atike; vodil jo je kralj Agis. Le-ta je opustošil ravnino okoli Aten, potem pa se je utaboril v Dekeleji (Decelea, Dekeleia). S tem je obvladoval vojaško ves severni del Atike in ogroževal vedno Atene. Zemljo obdelovati zdaj nikakor ni bilo mogoče, mnogo živine je poginilo, sužnji pa so uhajali iz mesta in prestopali k sovražniku. Vzlic temu pa Atenci niso obupali. Pod Demostenovim vodstvom so poslali močno ladjevje Nikiju na pomoč. Pri Sirakuzah je stopil takoj v ofenzivo. Sprva je šlo vse dobro, a v neki ponočni bitki na kopnem se je razpršila atenska vojska v divji beg, nakar je sledil kmalu tudi strašen poraz atenskega ladjevja v sirakužanskem pristanišču (413).

Atencem ni ostalo drugega, nego da so se umikali na kopnem. Za seboj so pustili vso prtljago, vse bolnike in ranjence ter vse ladje. Nikija je vodil prve, Demosten pa zadnje čete. Sirakužani so jih neprestano napadali in nazadnje oba dela ločili. Slednjič se je uklonil Demosten s 6000 možmi. — Nikija je v begu došel do neke rečice. Po strašno krvavem boju se je uklonil sedaj tudi on z ostalimi četami. Zmagovalci so usmrtili proti grškemu vojnemu pravu Nikijo in Demostena, ostale ujetnike pa so poslali v puste kamnolome, kjer je večina poginila, nekatere pa so prodali v sužnost.

Dekelejska vojna. Vest o tej katastrofi se je bliskovito raznesla po vsej Greciji; sijaj nezmagljivosti atenskega brodovja je izgubil. Peloponežani so se pripravljali na morski napad Atencev, le-teh zavezniki pa so se pripravljali povsod na odpad, kajti nihče ni več mislil na to, da se bodo mogle Atene rešiti propasti.

Vzlic temu pa Atenci niso izgubili poguma, kajti država je imela še vedno ladjevje, ki je nadkriljevalo po številu in spretnosti vsako drugo grško mornarico; poleg tega so razpolagali Atenci z nedotaknjениm rezervnim zakladom 1000 talentov. Seveda so izgubili tudi radikalni demagogi, ki so prigovarjali k podjetju na Siciliji, ves vpliv. Vlada neomejene demokratije je padla; nedomestila jo je upravna oblast kolegija deseterih mož (p r o b u l i), ki jih je volilo ljudstvo izmed starejših izkušenih mož; njih delo-

krog je bil po večini isti, kakršnega je imelo svetovalstvo od Klistena dalje. Tudi za finančno upravo so napravili nov kolegij. Obenem so izvedli novo davčno reformo; odpravili so tribute in jih nadomestili s 5% carino na ves izvoz in uvoz pristanišč, ki so pripadali k zaveznemu okrožju.

Med tem pa je jela atenska država razpadati. Najvažnejši otoki, Evbeja, Lezb, Hij, so izjavili Spartancem, da so pripravljeni na odpad, kakor hitro se prikaže peloponeško ladjevje na njihovih obalah. Njim so se pridružila tudi nekatera jonska mesta v Mali Aziji, zlasti Milet. Maloazijski perzijski satrapi so vojno uporabljali v to, da so povečali svojo oblast v Joniji; obenem so se pogajali Perzijani s Spartanci, vendar so izprva ostala ta pogajanja še brezuspešna. Po sicilski katastrofi pa sta Farnabaz (Pharnabazus, Pharnabazos), frigijski satrap ob Helespontu, in Tisafernes (Tissaphernes), satrap v Sardah, sklenila zavezo s Peloponežani. Le-ti so priznali pravico perzijanskega kralja do onega ozemlja, ki je bilo nekdanj njegova ali njegovih prednikov last. Kralj pa se je zavezal, da bo plačeval peloponeškemu ladjevju v azijskih vodah mezdo toliko časa, dokler bo trajala vojna z Atenami. Ta pogodba tvori pričetek dogodkov, po katerih je zadobil perzijanski kralj za nekaj desetletij razsodništvo vseh helenskih stvari. Dejstvo, da je posegla vmes tudi perzijska velevlast, daje deloma peloponeški vojni tudi svetovno zgodovinski pomen. Zadnji del te vojne se je jel odigravati v onem trenutku, ko so se utaborili Spartanci v Dekeleji; zato tudi imenujemo to vojno „dekelejsko vojno“.

Atenci so se dodobra pripravili na boj, kajti vedeli so, da bo ta boj za njihov obstoj. Res se jim je tudi posrečilo, da so leta 412. zmagali na kopnem pri Miletu. Odslej so nekoliko ponehali uspehi Peloponežanov. Leta 411. so obvladovali Atenci še vedno Helespont, Trakijo in Kiklade, a vedeli so dobro, da bodo tudi ti podložniki odpadli, kakor hitro se prikaže peloponeško ladjevje. K temu je prišlo še zmanjševanje zaklada in dohodkov.

Zaradi teh razmer je izbruhnilo v Atenah oligarhiško gibanje. Velik del duševne in družabne atenske elite se je združil, da prevrže ustavo. Alkibiad, ki si je vedno želel, da bi se mogel vrniti v domovino, je z vsem svojim vplivom deloval v Sparti zoper svoje rodno mesto, kajti vedel je, da mu bodo omogočili vrnitev šele občutni porazi Atencev. V Miletu je stopil v zvezo

s Tisafernom, ki je pač dobro vedel, da so Spartanci sklenili zgoraj omenjeno pogodbo s Perzijani le zaradi izplačevanja mezde. Zdaj je jel Alkibiad obdelavati Tisaferna, da je začel izplačevati pogojeno mezdo neredno in v manjši meri. Obenem je stopil Alkibiad v dogovor z atenskimi častniki na Samu in jim je obljubil, da bo posredoval za zvezo med Perzijani in Atenci, če prevržejo „lumparsko demokratijo“, ki ga je pognala v prognanstvo. V Atenah je nastal zaradi tega predloga sprva vihar, a slednjič je zmagala zavest, da ni upati na zmago, dokler so združeni Peloponežani in Perzijani. Zato so odposlali poslance k Tisafernu, ki bi se z njim pogajali. Kmalu pa se je izkazalo, da je Alkibiad ponujal več, nego je mogel dati. Tisafernes je sklenil s Spartanci novo pogodbo, razpor med Atenci in Perzijani pa je ostal še dalje. Vzlic temu pa so dosegli oligarhi v Atenah svoj namen; sklep narodne skupščine je odstavil demokratijo, vodstvo države je dobilo svetovalstvo štiristoterih, ki so jih izvolili po oligarhiških načelih. Le-ti so volili tudi stratege in druge oblasti ter odpravili mezdo državnih uradnikov. Cilj, ki so si ga stavili oligarhi, je bil mir s Sparto.

Med tem pa se je pričelo mogočno gibanje na Samu. Tu so zmagali slednjič demokrati, ki so volili nove stratege. Med njimi je bil tudi Alkibiad; volili so ga zato, ker so upali, da bo pridobil Perzijane zanje. Vse to je močno izpodkopalo ugled štiristoterih v Atenah; zato se je izkušala vlada sporazumeti z mornarico, a ko je spartansko ladjevje pripomoglo k temu, da je odpadla od Aten tudi Evbeja, tedaj je ponehala vlada štiristoterih; nadomestila jo je zmerna ustava. Alkibiadu je dovolila povratek v Atene, domačini in pomorščaki pred Samom se se zopet združili, večino voditeljev oligarhov pa so usmrtili.

Alkibiad se je hotel vrniti v Atene le kot zmagovalec. Res se mu je posrečilo, da je uničil veliko peloponeško ladjevje v dveh bitkah v severnih vodah. Spartanci so prosili mirú, a demokratična stranka, ki je v Atenah zopet prišla na površje in je uvedla bistveno tisto vlado, kakršna je bila pred letom 413., je odklonila ponudbo Spartancev. Vojna se je torej nadaljevala. Leto 409 je prineslo zopet nove uspehe Atencem; posrečilo se jim je celo, da so sklenili s Farnabazom premirje, a ostalo je brez-uspešno, ker je prav tedaj Kir, mlajši sin kralja Darija in sovražnik Atencev, postal satrap obrežnih provincij. Zato pa je atenski strateg Trasibul (Thrasybulus, Thrasybulos) podjarmil obalo v Trakiji.

Ko je bil Helespont podjarmljen, se je zdelo Alkibiadu, da je prišel zanj čas, da lahko poseže po atenski vladi. Doslej je deloval le kot strateg, ki ga je izvolila mornarica, zdaj pa si je dal podeliti to čast od ljudstva. Po izvršeni izvolitvi se je vrnil v svoje rodno mesto, proslavljen od tisočernih (407); mala opozicija je obmolknila, versko prokletstvo zaradi misterijskega procesa so slovesno preklicali in narodni sklep mu je poveril neomejeno oblast za vodstvo vojne.

Med tem so delali Peloponežani neprestano, da so ustvarili novo ladjevje. K vsemu temu pa se jim je tudi posrečilo, dobiti pravega moža kot poveljnika; ta je bil Lizander (Lysander, Lysandros), ki se je odlikoval kot izkušen vojak po svoji hrabrosti, a tudi po svoji diplomatični spretnosti. Ko se je nekega dne odstranil Alkibiad od svojega ladjevja, je napadel Lizander nasprotnika in ga porazil. Dasi je bila zmaga neznatna, je vendar bila Alkibiadovim nasprotnikom v Atenah v korist ter je povzročila, da je pri prihodnji volitvi strategov Alkibiad propadel. Odšel je v utrjene gradove ob Helespontu, ki si jih je pridobil v času svoje oblasti kot pribežališče v sili; nikoli več ni videl Aten.

Tudi Peloponežani so menjali poveljnika, ki je uničil atensko ladjevje popolnoma. Zdaj so porabili Atenci zadnje moči, da bi se rešili; popravili so vse ladje, ki so jih imeli še v arzenalih, pozvali vse za vojno sposobne može iz Atike v boj, podelili metojkom državljanstvo in obljubili sužnjem svobodo. Leta 406. je prišlo pri otočju Arginuz (Arginusai) pri Lezbu do pomorske bitke, ki je bila doslej v tej vojni največja. Še enkrat so zmagali Atenci. Močan veter iz severa pa je branil zmagovalcem preganjanje sovražnika in rešitev svojih lastnih potopljenecv. Kmalu se je raznesla v Atenah vest, da so poveljniki zakrivali smrt mnogostevilnih atenskih mornarjev; odpoklicali so jih domov in po krivici so obsodili zmagalne poveljnike na smrt. Edini Sokrat se je protivil tej obsodbi.

Kir in jonski zavezniki so zdaj prosili Spartance, da naj poverijo zopet Lizandru vrhovno poveljništvo. Ker pa je bilo po zakonu prepovedano biti večkrat kot enkrat poveljnik ladjevja „navarchos“, so uredili tako, da sicer ni dobil naslova, pač pa oblast poveljnika. Večkrat je odklonil od Atencev ponujeno bitko, a nekega dne, ko so se Atenci razkropili po kopnem, je napadel nepričakovano ladjevje pri Kozjem potoku (Aigospotamoi) ob Helespontu (405); skoro brez odpora je padlo atensko ladjevje v

njegove roke, le 20 ladij se je rešilo. S tem je bila peloponeška vojna odločena, kajti Atene niso imele nikakih sredstev več, da bi iztesale novo ladjevje; trdnjave države so se vdajale druga za drugo. Nihče v Atenah ni zatisnil oči, ko se je raznesla zvečer strašna novica po mestu. V naglici so se pripravili na obleganje Aten samih; kmalu je tudi prišel Lizander in je zaprl pristanišče Pirej, peloponeška vojska pa je obkolila mesto na kopnem. V mestu je jel pohajati živež. Slednjič je dobil Teramenes (Teramenes) pooblastilo, da sklene s Spartanci mir. Korinčani in Tebanci ter še nekateri drugi spartanski zavezniki so stavili zahtevo, da naj se Atene porušijo in prebivalci prodajo v sužnost, a Spartanci niso dopustili tolikega barbarstva. Slednjič so določili sledeče mirovne pogoje: Atene obdrže svojo neodvisnost in del atiške zemlje ter Salamino; vnanja posestva morajo vsa izročiti zmagovalcem ter porušiti trdnjave v Pireju in dolga zidova, ki sta združevala mesto s pristaniščem; izročiti morajo razen 12 vse vojne ladje, poklicati prognance domov ter se zavezati, da pomagajo Spartancem v slučaju vojne s četami.

Z velikim veseljem so gledali zavezniki, kako je jel Lizander rušiti zidovje. Zdelo se jim je, da je s tem zagotovljen mir Helenov; a kaj kmalu so spoznali, da so zamenjali le gospodarja (404). Kmalu na to je zavzel Lizander tudi Sam.

2. Doba spartanske nadvlade.

Lizander. Organizacija spartanske države. Strastnim bojem med oligarhi in demokrati v Atenah je napravil Lizander s tem konec, da je poveril vlado v mestu trideseterim možem, ki so dobili ukaz, izdelati novo ustavo. Izvoljeni so bili kandidati, ki so jih priporočali Teramenes in oligarhi. Tudi skoro po vsem ostalem Grškem je padla demokratija, nadomestila jo je oligarhija. Večinoma so uvedli Spartanci povsod kolegije „deseterih mož“ („dekarchia“), ki jih je podpirala posadka pod vodstvom „harmosta“. Podjarmljenci so morali plačevati tribut in v slučaju vojne dajati čete.

Atiška država je bila porušena; mesta, ki so ji bila poprej podložna, so brez ugovora pripoznavala spartansko nadvlado. Prvikrat je bila Grecija zedinjena, a maloazijski Grki so bili izročeni večinoma Perzijanom, v Siciliji pa je Kartagina prodrla s svojo vlado skoro pred sirakužanska vrata. Sparto je čakala torej težka naloga, če je hotela dati po svojem načrtu vsem Helenom

svobodo. Obenem pa je bilo tudi treba v notranjem uveljaviti povsod hegemonijo Sparte tam, kjer je partikularizem še ni priznal.

Rešitev vseh teh težavnih nalog so izročili Spartanci v roke Lizandrove, a zopet le posredno, ker zakon ni dovoljeval neposredne poveritve. Tudi sicer je bil Lizander deležen visokih časti. Na svetem mestu v Delfih, kjer so postavili Spartanci spomenik zmage, je stal poleg bogov tudi Lizandrov kip; v drugih krajih so mu postavljala osvobojena mesta oltarje, na katerih so mu darovali kakor herojem, skratka, še nihče ni užival v Greciji toliko časti in nihče ni združeval tolike oblasti v svojih rokah.

Najprej je dovolil Lizander prognancem raznih mest vrnitev, kar je vsa Grecija odobraval. Toda Lizander je vedel, da samo z moraličnimi sredstvi ne more vzdržati velike države. Zato je po uničenju atenskih kleruhij naselil na *Sestu* (Sestos) ob traškem Helespontu vojaške odslužnike svoje mornarice in s tem napravil prvi korak lakedajmonskemu kolonijalnemu sistemu. V nekaterih mestih je pustil peloponeške posadke pod vodstvom že omenjenih harmostov. Toda le-ti so bili pač po večini pogumni vojaki, a duševno malo izobraženi in brutalni. Z zavezniki so ravnali kakor so bili doma navajeni ravnati s heloti; tako se je maščevala sedaj enostranska gojitev telesne izobrazbe, ki jo je ustvarila Likurgova ustava. K vsemu temu se je priklopila še dedna napaka, lakomnost, o kateri je rekal že stari izrek, da bo privedla Sparto v propad.

Vlada trideseterih v Atenah. Začasna vlada trideseterih v Atenah je pričela svoje delovanje s tem, da je sklicala iz zanesljivih pristašev novo svetovalstvo petstoterih, na Akropolo pa je postavila v svoje varstvo posadko 700 mož. Potem so se pričele reforme. *Teramenes* je bil za zmerno oligarhijo, a velenadarjeni *Kritija* (*Critias*, *Kritias*), iz plemenite rodbine in prvotno demokrat, je hotel sedaj svojo oblast brezobzirno izkoristiti. *Polagoma* je dobil *Kritija* vse državno vodstvo v svoje roke in s tem se je pričela v Atenah grozovlada. Vse odlične može demokratičnega mišljenja so usmrtili, njih premoženje pa so konfiscirali; kdor ni ušel pravočasno preko meje, je bil izgubljen. Samo 3000 najzanesljivejših meščanov je dobilo popolne politične pravice.

Tem nevarnejše pa je bilo oligarhom ogromno število prognancev. Politično najiminitnejši med temi je bil *Alkibiad*, ki se po padcu Aten ni čutil več varnega v svojih gradovih ob He-

lespontu in je zato zbežal k Farnabazu. Kritija, nekdanj njegov pristaš, je izdal proti njemu izgnanski dekret in je dosegel z Lizandrovim vplivom, da ga je dal Farnabaz umoriti.

Tudi zoper druge prognance so izšle tiralnice, da jih morajo kraji, ki so pod spartansko državo, izročiti v Atene. Umljivo je, da so zato Spartancem sovražne države, kakor Argos in Beotija, z odprtimi rokami sprejeli prognance. Glavni tabor izseljencev se je nahajal v Tebah; vlada tega mesta jim je celo pomagala, da bi jim omogočila povratek v Atene z orožjem.

Spor med oligarhi je poživil nade izseljencev. Le-tem je načeloval Trazibul, najuglednejši izmed pobeglih demokratov. S 70 pristaši je udaril (404) preko meje in zasedel neko razpadlo trdnjavo na predgričevju Parneta (Parnes) v Atiki. Kmalu se mu je pridružilo mnogo sobojevnikov; atensko posadko so pogнали v beg ter zasedli Pirej. Kritija sam je padel v boju (403); še pred svojo smrtjo je dal usmrtiti Teramena, dasi proti vsaki pravici.

Vlada trideseternikov se je porušila s smrtjo voditeljev. Mestna hiša se je izpraznila, skupščina tritisočerih je odstavila ostale trideseternike, ki so zbežali v Elezino. Le-ti kakor tudi v Atenah ostali oligarhi so se obrnili v Sparto za pomoč; Spartanci so odposlali močno ladjevje pred Pirej, Lizander sam pa je zbiral peloponeške hoplite pri Elezini. Videti je bilo, da je usoda demokratske vstaje zapečaten.

A tudi v Sparti je bila stranka, katera je s strahom opazovala Lizandrovo slavo, ki je zatemnjevala celo ugled kraljev. Zdaj se je zdelo njegovim nasprotnikom, da je prišel čas, ko lahko udarijo po njem. Kralj Pavzanija je izposloval od eforov povelje, ki je njemu samemu poverilo ureditev atenskih zmed. Pavzanija je prekoračil z zavezniško vojsko atiško mejo in premagal demokrate; Trazibul sam se je jel pogajati z njim, na kar so se podvrgele vse stranke v Atenah spartanskemu posredovanju. Iz Sparte poslana komisija je delovala z največjo nepristranostjo; izdala je splošno amnestijo, Atene pa so dobile zopet vlado demokratije. Dasi smemo imenovati to vlado sicer zmerno, vendar se je hotela tudi maščevati nad oligarhi, ki so ji toliko zla prizadejali. Žal pa, da je zadela v svojem maščevanju moža, ki je stal nad vsem strankarskim bojem in si je pridobil največje zasluge za nadaljni razvoj človeškega duha. Ta mož je bil globoki mislec Sokrat.

Z njegovo obsodbo si je nakopala atenska demokratija za večne čase neizbrisljiv madež.

Lizandrov padec in novi vpliv. Lizander nikakor ni hotel voljno prenašati poraza, ki so mu ga prizadeli nasprotniki, zlasti ker njegova stranka ni bila manjša od teh. Pavzanija so obtožili veleizdaje, a svetovalstvo starih ga je oprostilo, obenem pa tudi Lizandrov vladni sistem. Odpravili so vojaško kolonijo v Sestu, ravno tako pa tudi dekarhije v zavezniških mestih; ko so slednjic obsodili na smrt tudi Lizandrovega prijatelja, je ostavil nekdanji slavni zmagovalec Sparto in odšel prostovoljno v prognanstvo (v Libijo).

L. 400. pa je umrl postarni kralj Agis; za kraljevsko čast sta se potegovala njegov sin Leotihida in njegov postarni polubrat Agezilaj (Agesilaus, Agesilaos). Lizander se je vrnil v domovino in je jel delovati za zadnjega; v resnici je bil Agezilaj izvoljen. Tako je jel polagoma zopet rasti Lizandrov vpliv.

Kmalu po teh dogodkih je nastala v nižjih slojih v Sparti zarota, ki je hotela s silo prevreči ustavo; tej zaroti je načeloval mladi Spartiat Kinadon; eforom pa se je posrečilo, da so odkrili zaroto in usmrtili njene voditelje.

Podjetje mlajšega Kira zoper Artakserksa II. Leta 404. je umrl perzijski kralj Darij II.; svoj prestol je zapustil starejšemu sinu Artakserksu II., a mlajši sin Kir je dobil v drugic maloazijsko satrapijo. Dospevši sem, je jel takoj delovati na to, da bi pahnil svojega brata s prestola in da bi prevzel vladarstvo sam. Računal je pri tem na podporo Spartancev, ki jim je v boju z Atenci toliko pomagal. Spartanci so res odpoklicali svoje posadke iz mest ob jonski obali in so jih izročili Kiru, dasi je kralj odločil Jonijo Tisafernovi satrapiji. Med obema satrapoma je nastala vsled tega vojna, in Kir je uporabil priliko v to, da je nabiral po vsej Greciji vojake. Dobro je vedel, da grški hopliti daleč nadkriljujejo azijske pešce. Zato je sklenil, da hoče vreči s pomočjo helenskih mezdnikov Artakserksa II. s prestola. Nabral je 9 do 10.000 hoplitov in nad 2000 drugih vojakov. Leta 401. je odkorakal s to vojsko proti svojemu bratu. Pred babilonskimi vrati pri vasi z imenom Kunaksa (Kunaxa) je prišlo do bitke; levo krilo kraljeve vojske pod Tisafernovim vodstvom se je moralo kmalu spustiti v beg, a na drugem krilu je padel Kir, dočim so Grki zmagali. Toda zmaga je bila vsled Kirove smrti brez vsakega pomena, zlasti ker so se perzijski Kirovi častniki uklonili kralju. Tako so

bili Heleni osamljeni v sovražnikovi deželi. Naravnost obupen pa je postal njihov položaj, ko se je posrečilo Tisafernu, da je po izdajstvu zajel večino voditeljev grške vojske ter jih pomoril.

Vendar pa Heleni niso obupali; izvolili so si nove voditelje, med njimi Atenca Ksenofonta (Xenophon), ki je bil spreten častnik in po Sokratu tudi filozofski izobražen. Večinoma pod njegovim vodstvom se je srečno izvršil sloveči „povratak desetisočernih“; po štirimesečnem pohodu skozi Asirijo in preko armenskih gorovij so dospeli leta 400. v Trapezunt ob Črnem morju. Odtod so krenili (bilo jih je le še nekaj nad 8000) ob obali dalje, nato pa so se prepeljali po ladjah v Bizancij.

Spartanska vojna v Mali Aziji. Spartanski poveljniki v Bizanciju so vračajočo se vojsko hladno sprejeli, ker so še vedno upali, da se bo dal spor med Sparto in Perzijo preprečiti, dasi so poprej podjetje zoper Artakserksa II. podpirali. Kmalu pa se je vsa stvar zasukala. Tisafernes, ki je postal zopet satrap v Lidiji, je zasedel Sarde in druga notranja mesta; toda obrežna grška mesta nikakor niso hotela pripoznati njegove nadoblasti. Obrnila so se do Sparte za pomoč in ker so Spartanci spoznali o priliki Kirovega podjetja vojaško premoč Grkov in notranjo slabost perzijske države, niso odrekli prošnji. Tako je prišlo do vojne med Spartanci in Perzijani. Prvi so sprejeli tudi Kirove mezdnike v službo. Boji v začetku so bile le bolj plenitve; ko pa je pripravljala leta 397. bivši atenski strateg Konon v perzijanski službi znatno ladjevje proti Spartancem, so poverili le-ti pod Lizandrovim vplivom Agezilaju vrhovno poveljništvo. Lizander sam ga je spremljal, a kaj kmalu se je prepričal, da stari Agezilaj nikakor ni hotel delovati po njegovih nasvetih, temveč ga je celo čestokrat ponižal; zato se je vrnil domov.

Med tem so postali na perzijanskem dvoru s Tisafernovim malo energičnim vojevanjem zelo nezadovoljni. Na kraljevo popovelje so ga odstavili; njegov naslednik ga je ujel in usmrtil.

Vojna se je nadaljevala; trajala je že 7 let. Spartanci še niso drugega dosegli nego osvoboditev grških obrežnih mest, dočim je Konon osvojil Rodos. Med tem pa se je sklenila v Greciji koalicija srednjih držav proti Spartancem; zato so bili ti prisiljeni, da so uporabili vso svojo moč v obrambo svojega lastnega položaja. Leta 394. je odšel Agezilaj domov.

Beotska-korintska vojna. Nekdaj so Heleni slavili Spartance, ki so uničili atensko nasilje, a kmalu se je javno mnenje pre-

obrnilo; izrecni individualizem, ki je bival v grškem značaju, ni mogel prenašati omejitve, ki so jo stavili Spartanci podložnim državam. A tudi neodvisne države so s strahom gledale na močno oblast Sparte.

Politično najvažnejša med temi je bila Beotija. Dasi je v boju zoper Atene stala na strani Spartancev, je zdaj spoznala ta dežela, da je bilo nevarno pripomoči Sparti k toliki oblasti. Videli smo, da je svoječasno radevolje sprejela atenske begunce, zdaj pa je izkušala vplivati v protispartanskem smislu tudi na druge sosednje države. V prepiru med državicama Lokrido in Fokido so pomagali Tebanci prvim; zato so poslali Spartanci Lizandra proti Tebancem. Le-ti pa so poklicali zdaj Atence na pomoč, ki so jo tudi po Trazibulovem prizadevanju poslali. Ko je Lizander napadel Haliart (Haliartus, Haliartos) ob Kopajskem jezeru, je bil premagan in ubit.

Posledice tega poraza so se kmalu pokazale. Korint, Argos, Megara, Atene in druge države so se pridružile Beočanom in so sklenile antispartansko zvezo, Perzijani pa so jo podpirali z denarjem. Spričo te nevarnosti so odpoklicali Spartanci Agezilaja iz Azije. Le s težkim srcem se je odzval temu pozivu, kajti baš je bil na tem, da bi bil dosegel svoj cilj v Mali Aziji. Še predno je dospel Agezilaj v Grecijo, so Spartanci pobili zaveznike v bližini Korinta ob potoku, ki priteka iz Nemeje (394); bila je to največja bitka, kar so jih doslej bili Grki proti Grkom; vendar pa Spartanci niso mogli izkoristiti zmage, ker se je premagana vojska umaknila v korintske trdnjave.

Približno mesec dni pozneje je dospel Agezilaj na mejo Beotije. Skoro brez zadržka je prodiral preko Trakije in Makedonije, slednjič je premagal zaveznike pri Koroneji (Coronea, Koroneia, 394), a Agezilaj, sam ranjen, zaradi velikih izgub zopet ni mogel sovražnika zasledovati; tako je ostala tudi druga zmaga za Sparto strategično in politično brezuspešna.

Med tem pa je padla odločitev na morju. Konon je premagal pri Knidu (Cnidus, Knidos) v Kariji (394) spartansko ladjevje popolnoma in je postal s tem gospodar Egejskega morja. Razglasil je avtonomijo vseh grških občin na otokih in ob maloazijski obali; drugo za drugim so odpadala mesta od Spartancev. Proslavljen se je vrnil Konon po dolgih letih zopet v svojo domovino; njegov namen je bil, da obnovi atensko pomorsko vlado. Iz perzijske vojne blagajne je dal rodnemu mestu mnogo denarja

in pripomogel s tem, da so Atenci gradili zopet zidove, ki jih je nekdaj porušil Lizander.

Zdaj so izprevideli Spartanci, da ni misliti na uspehe proti koaliciji grških srednjih držav in perzijskega kraljestva. Leta 392. so odposlali Antalkida (Antalkidas) v Sarde k novemu satrapu Tiribazu (Tiribazos), da bi z njegovo pomočjo dosegel mir s Perzijo. V začetku ni dosegel drugega nego to, da je Tiribaz zaprl Konona, ki pa je ušel na Kiper, a za Atence ni mogel več delovati. Tem važnejši pa so bili uspehi, ki jih je dosegel Trazibul v severozapadnem Egejskem morju, kjer so se podvrgli Taz, Lezb, Bizancij in Halkedon (Chalchedon) Atencem po načinu stare pomorske zaveze in se zavezali vplačevati zavezniško carino na uvoz in izvoz.

Novi razvoj atenske oblasti je zopet zbližal Spartance in Perzijane. Navarh Antalkida je odšel k perzijskemu kralju; s spartanskim, perzijskim in sirakužanskim ladjevjem je zaprl Helespont in s tem onemogočil vsako nadaljnje delovanje Aten. V Sardah je razglasil Tiribaz pogoje miru, ki se imenuje „Antalkidov“ ali „kraljev mir“ (387): Kralj dobi maloazijska grška mesta in Kiper; vse grške države postanejo avtonomne, le Lemnos, Imbros in Skiros (Skyros) ne, ki so ostali Atencem. — Sparta in Perzija sta dobili oblast, da izvedeta sklenjeni mir. S tem je dobila Sparta zopet svojo staro hegemonijo, vse druge zaveze, zlasti novoustanovljeno atiško državo in beotsko zavezo, pa so razpustili.

3. Tebanska hegemonija.

Grecija pod „kraljevim mirom“. Sparta si je kot izvršiteljica „kraljevega miru“ nakopala povsod dosti sovražnikov, kajti prizadevala si je, da si pridobi v vsej Greciji neomejeno vlado. Najprvo je premagala demokratsko mesto Mantinejo v središču Peloponeza, potem pa je posegla proti severu, kjer se je bila razvila v Halkidiki pod vodstvom mesta Olinta (Olynthus, Olynthos) cvetoča zavezna država, ki je stala celo z Beotijo in Atenami v zvezi. Spartanci so uporabili neki spor med imenovano zvezo in dvema halkidiškima mestoma kot priliko za vmešavanje. Skupščina peloponeške zaveze je sklenila, da odpošlje brata Evdameda (Eudamidas) in Fojbida (Phoibidas) s četami proti Olintu. Med potjo je Fojbida v sporazumu s tebansko oligarhijo zasedel grad Kadmejo (Cadmea, Kadmeia); voditelja demokratov so usmrtili, Tebe pa priklopili peloponeški zavezi. Tebanski demo-

krati so bežali v Atene, kjer so jih sprejeli, kakor so nekdam sprejeli Atenci bežeče Tebance. Leta 379. se je moral ukloniti Olint, njegovo zavezno državo so razpustili, mesto samo pa so prisilili, da je vstopilo v peloponeško zavezo.

Osvoboditev Teb. Nasilna politika Sparte je vzbujala po vsej Greciji splošno nejevoljo; toda male države so morale mirovati, od večjih držav so bile Sirakuze s Sparto v zvezi, Atene pa so imele dosti opraviti, da so zacelile rane, ki jim jih je bila vsekala zadnja vojna. A dasi so Atenci gledali na to, da so kolikor mogoče dobro izhajali s Perzijo in Sparto, so vendar s sočutstvom sprejeli tebanske begunce v svoje mesto, da, podpirali so jih celo pri predpripravah za osvoboditev Teb, kjer so postavili Spartanci tirane. Nekateri pogumni izseljenci so se vtihotapili nekega večera v mesto; napadli so tirane pri pojedini in jih pomorili. Tedaj se je dvignilo meščanstvo, Atenci so se približali s četami in skupaj so napadli Kadmejo; spartanski poveljniki so jim izročili grad s pogojem svobodnega odhoda (379). — V Sparti je zavladovalo spricho teh dogodkov veliko ogorčenje; sredi zime so odposlali peloponeško vojsko v Beotijo, a baš zaradi neugodnega letnega časa je ostalo podjetje brezuspešno. Ko se spartanskemu podpoveljniku tudi ni posrečilo zavzeti Pireja, tedaj so jeli Atenci delovati z vsemi silami na novo ustanovitev pomorske vlade, obenem pa so se javno zavezali s Tebanci (378/77). Nova atiška pomorska zaveza je bila previdno organizirana; podlago so ji tvorile določbe „kraljevega miru“: zavezniki so obdržali avtonomijo. Skupne zaveze je vodil zavezni svet v Atenah, zavezno ladjevje pa naj bi vzdržavali s „prispevki“, ki naj bi jih določil zavezni svet po potrebi. Število članov je bilo sprva malo, a kmalu je znatno povišalo. Seveda so bile tudi Tebe v zvezi. Ko je potem atensko ladjevje premagalo spartansko pri Naksu (376), tedaj so bili Atenci zopet gospodarji Egejskega morja. Po še nadaljnjih uspehih so morali v pogodbi l. 374. Spartanci priznati atiško pomorsko zavezo.

V Atenah so bili z uspehom zadovoljni; v svojem veselju so sklenili posvetiti boginji miru javen kult. Vendar pa mir ni dolgo trajal. Ko je namreč Timoteos (Timotheus, Thimotheos), poveljnik atiškega brodovja domov grede na otoku Zakintu (Zacynthos, Zakynthos) izkrca prognane demokrate, so izjavili Spartanci, da je bil s tem mir prelomljen. Vojna je izbruhnila vnovič; po mnogoštevilnih bojih je dosegel perzijski kralj, da so

se sešli zastopniki vseh držav v Sparti k mirovnemu kongresu (371). Res so se zedinili, a pri podpisu miru je izbruhnil nov prepir med Tebanci in Spartanci, ker so zadnji hoteli dopustiti Tebancem podpis le za mesto, ne pa za vso Beotijo.

Spartanci so odposlali sedaj svojo vojsko v Beotijo, da bi Tebance prisilili k pripoznanju sklenjenega miru, a le-ti so stali tedaj pod vodstvom pravega moža. Imenoval se je Epaminonda (Epaminondas, Epameinondas). Ta je bil sicer iz ne posebno bogate, a prastare rodbine; več let se je bavil s filozofskimi študiji in se je pri osvoboditvi Teb posebno odlikoval, v vojni s Spartanci pa se je izkazal za izvrstnega bojvnika. Ko je dosegel starost 40 let, je zavzemal najvišje mesto v državi.

Pri Levktrih (Leuctra, Leuktra) je prišlo l. 371. do bitke med Spartanci in Tebanci. Epaminonda je vedel, da so sovražniki v premoči; zato je postavil svojo glavno moč na levo krilo nasproti Spartancem, njegovo desno krilo pa je stalo peloponeškim zaveznikom nasproti. Levo krilo je dobilo glavno nalogo, namreč silen naskok na Spartance. Le-ti ga niso mogli vzdržati, bili so popolnoma premagani. Bilo je prvikrat, da je bila spartanska vojska državljanov v veliki bitki poražena; zdaj je bilo jasno, da Tebe nadkriljujejo Sparto v vojniškem oziru. Padla je spartanska hegemonija, nadomestila jo je tebanska.

Posledice tebanske zmage so se kmalu pokazale. Tebanci so utrdili svoj položaj v Srednji Greciji, ugled Spartancev pri zaveznikih je izginil, peloponeška zaveza se je razpustila in povsod se je dvignila demokratija. Zdaj so se pridružili Tebancem tudi Arkadci. Vsi so delovali na to, da bi zabranili obnovitev spartanske hegemonije. Sklenili so, da vpošljejo močno beočansko vojsko, pomnoženo s četami Srednje Grecije, v Peloponez. Med voditelji te vojske se je nahajal tudi Epaminonda, zmagovalc pri Levktrih. Prodirali so celo v Lakonijo; prvikrat je stala sovražna vojska pred Sparto (370/69). Stari Agezilaj je branil mesto, a tudi Epaminonda si ga ni upal napasti; pač pa je oškodoval Spartance s tem, da je krenil v Mesenijo in obnovil njeno neodvisnost. Njeno podložno prebivalstvo še ni pozabilo na staro svobodo in velike množice so se dvigale zoper svoje spartanske tlačitelje. Sparta je izgubila tretjino svojega ozemlja in nič več ni mogla preboleti tega udarca. Obrnila se je do Aten za pomoč; Atenci so izprevideli, da je treba opustiti politiko nevtralnosti, če nočejo,

da bi Tebanci ne postali premogočni. Zato so poslali močno vojsko v Peloponez, a proti Epaminondu ni mogla ničesar opraviti.

Med tem so posegle Tebe tudi v Tesalijo; plemstvo te dežele jih je prosilo za pomoč v bojih, ki so nastali zaradi nasledstva v Tesaliji in v Makedoniji. Tebanci so odposlali proti severu Pelopida (Pelopidas), ki se je kakor Epaminonda odlikoval po izredni poveljniški nadarjenosti in najčistejši ljubezni do domovine. Brez boja je zavzel Lariso (Larisa) in s svojim posredovanjem umiril Makedonijo (369). Komaj pa se je obrnil Pelopida proti domu, tedaj so že zopet izbruhnili prepiri v Makedoniji. Vnovič je udaril Pelopida proti severu (368) in vzel kot talce miru poleg drugih odličnih Makedoncev tudi poznejšega kralja Filipa (Philippos) Makedonskega. V enem izmed poznejših bojov v Tesaliji je Pelopida sicer zmagal, a tudi padel l. 364. pri Kinosefalah (Cynoscephalae, Kynoskephalai).

Leta 362. je prodiral Epaminonda v četrtič v Peloponez. Nasprotnike je vodil zopet Agezilaj. Pri Mantineji se je vnela strašna bitka, v kateri sta si bila po številu čet oba nasprotnika približno enaka. Tudi zdaj se je izkazala sila tebanskega naskoka nepremagljivo. Lakedajmonci so se umaknili, a še le po hudem boju se je jela nagibati zmaga na stran Beočanov. Prav tedaj se je zgrudil Epaminonda, ki se je bojeval v ospredju, smrtno zadet. Poveljnikova smrt je zmanjšala pogum zmagovite vojske, nasprotnik pa se je vnovič ojačil. Največja bitka, kar so jih bili Heleni med seboj, je ostala neodločena.

Spričo teh dogodkov Tebe niso mogle več misliti na to, da bi podjarmile ves Peloponez. Tebanska hegemonija je prenehala. Grške države so sklenile splošen mir na podlagi avtonomije vseh držav, ki so se udeležile bojev, in na podlagi istočasnega posestnega stanja. Potemtakem so pripoznale neodvisnost Mesenije, a prav zaradi tega se Sparta ni pridružila miru. Dolgotrajni boji pa so oslabil tako Sparto kakor tudi Atene v toliko, da je lahko posegla v helenske zadeve Makedonija.

4. Kultura od leta 431. dalje.

Gospodarski razvoj. Mnogoštevilne vojne zadnjih desetletij niso zahtevale toliko človeških žrtev, kakor bi mogli misliti na prvi pogled, kajti prebivalstvo se je varovalo pred sovražnikom za zidovji utrjenih mest, poleg tega pa je po bitkah navadno tudi izostalo zasledovanje premagancev. Vsekako pa so bile izgube v

pomorskih bitkah večje. — Tem več pa je trpelo prebivalstvo s tem, da je vpadli sovražnik uničeval polja in vinograde ter požigal vasi; posledice takega postopanja je prizadeta dežela čutila leta in leta. K temu so se pridružile potem še gospodarske krize in veliki davki.

Vzlic temu pa je bila življenska sila helenskega naroda tolika, da je prenesla vse te izgube. Tako so ostale Atene tudi v 4. stoletju največje trgovinsko in obrtnijsko mesto v Egejskem morju; z njihovim bogastvom se tudi daleko ni moglo nobeno drugo grško mesto meriti. — Tudi maloazijska grška mesta so se vzlic opustošbam po vojnah in satrapskih vstajah dobro razvijala, ker jim je tudi perzijska vlada dovoljevala promet z zaledjem. — Nova mesta so nastajala tudi na grškem polotoku, tako Megalopolis v Meseniji i. dr. Korint se je popravil, Megara je postala važno industrijsko mesto, posebno pa so se povzdignile Tebe. — Glede poljedelstva so ostali Grki še vedno pri dvosevnem poljskem gospodarstvu, a ponekod so vpeljali že tudi trisevno obdelovanje. Zelo se je razširila izpremema njiv v vinograde in oljske nasade, s čimer se je vrednost zemljišč podvojila. — Poljedelstvo je mnogo trpelo vsled prekmorske konkurence, zlasti ker je država sama gledala na to, da so bile žitne cene nizke. Zato se je mnogo poljedelcev posvetilo trgovini in bančnim podjetjem. Polagoma je Grecija postala bolj in bolj industrijalna država, in sicer je nadomestilo malo obrtništvo veliko obrtništvo, ki so ga oskrbovali sužnji. Nastale so celo industrijske in trgovinske družbe. — Grške države niso pobirale same indirektnih naklad, temveč so poverili to delo najemnikom; ravno tako so oddajale tudi javne stavbe, dobavitve in drugo onim, ki so za delo najmanj zahtevali. — Obenem s temi uredbami so se razvile tudi banke; njih izvora nam je iskati v svetiščih, kjer so se nabirale velike glavnice, ki so jih potem uprave svetišč naložile na obresti. Središče grškega denarnega prometa so bile od 5. stoletja dalje Atene. Grški trgovci, ki so kupčevali z orientom, kakor tudi helenski vojaki so donašali mnogo denarja domov, zlasti zlata; vsled tega so pričele v času peloponeške vojne nekatere države kovati zlat denar, a najbolj veljaven denar so bile vendar še perzijske darejke.

Pomnožitev denarja je imela za posledico povišanje cen živil, obenem pa tudi delavskih plač. S tem pa seveda za preprostega delavca ni bilo nič boljše. Tembolj pa je rastlo razkošje

v višjih družabnih krogih. Bogatejši meščani so si gradili palače, ki so prekašale po krasoti javna poslopja. Vendar pa so bile to le izjeme, kajti splošno so ostale zasebne hiše še vedno preproste, pač pa so jih večinoma krasili znotraj s freskami, z zastori in preprogami ter so prirejali v njih bogate pojedine. Ker preprosto ljudstvo v tem oziru ni moglo na lastne stroške z bogatimi tekmovati, je uporabilo v demokratičnih državah svojo oblast v to, da je prirejalo pojedine in zabave na državne stroške. Ob slovesnostih so razdeljevali med državljane denar. — Politični in gospodarski preobrti so povzročili tudi velike preobrate v posestnem stanju. V Atenah so stare bogate familije obubožale, dočim so revnejši sloji dospeli do bogastva. Drugače je bilo v Sparti. Tu je bilo prepovedano prodati podedovano zemljišče; kdor ni ničesar imel, si ni mogel priboriti zemljišča; nasprotno pa so sedeli sinovi na svojem starem posestvu, ki so ga podedovali od očeta, ki pa ni prinašalo toliko dohodkov, da bi bili mogli vsi zadostiti zahtevam pravih državljanov. Zato so mnogi domačini odšli v tuje dežele kot mezdniki, kadar pa so prišli zopet domov, so živeli pustolovsko in so tvorili veliko nevarnost za javno varstvo. Še večjo nevarnost pa so tvorili prognanci, ki so bili vedno pripravljene na nasilen prevrat, ki bi jim uglasil pot v domovino; če se jim je posrečilo, potem so s svojimi preganjalci zamenjali vlogo. Jasno je bilo: če bodo stvari šle tako dalje, potem se bliža Grecija socijalni revoluciji. Le eno sredstvo jo je moglo rešiti: odstranitev političnega razkosanja. Mnogo izmed najboljših mož je že prišlo do tega prepričanja; res je prišla rešitev tedaj, ko je bila nevarnost največja.

Etika in državni ideali. Tudi verski nazori Grkov so se v 5. in 4. stoletju znatno izpremenili. Želja po verskih reformah, ki je bila v 6. stoletju še omejena na višje družabne kroge, se je razširila od perzijskih vojen dalje tudi med ljudstvo sploh. Ves grški svet je bil poln orfiških beraških duhovnikov in vedeževalcev. Ti so grozili vsakemu s propastjo, kdor ni verjel njihovim besedam. — Še bolj priljubljene pa so bile misterije, ki so bile orfiškimi naukom sorodne. Zato je cvela Elevzina 5. stoletja najbolj; staro svetišče ni moglo sprejemati več vase pobožnikov, treba je bilo zgraditi novo stavbo. V 4. stoletju so zaslovele zlasti misterije na otoku *S a m o t r a k e* (*Samothrace*, *Samothrake*); „veliki bogovi“ tega otoka so sluli kot rešilci v vsaki nevarnosti. — K vsemu temu pa so se pridružili z vsemi svojimi

izrastki mnogoštevilni tuji kulti, ki so se zanesli zlasti v grške kolonije ob obalah barbarskih dežel, pozneje pa tudi v Grecijo samo.

Večina izobražencev je seveda z zasmehovanjem gledala na vse to; nasprotno pa je globoko versko gibanje v nižjih slojih vplivalo tudi na višje sloje. Polagoma je prodril nazor, da pobožnikova duša po smrti gre v nebesa, na zemlji pa ostane le telo. Ta nauk se je razširil v Atenah v začetku peloponeške vojne. Veda, ki so jo učili po šolah, ni zadostovala več, ljudstvo je zahtevalo vero. K tem razmeram je pripomogla veda sama, kajti to, kar je nudila filozofija, bistveno ni bilo nič drugega nego hipoteze. Tedaj pa je nastopil Sokrat.

Sokrat (Sokrates) je bil rojen v Atenah kot sin nekega kiparja; določen je bil tudi on za kiparja, a do tega posla ni imel veselja. Že kot deček je čutil v sebi božje inspiracije, no-tranji glas „daimonion“, kakor ga je imenoval, ga je svaril, da ne sme storiti tega, kar je škodljivo; ta glas ni zapustil Sokrata vse življenje. Slednjič je opustil svoje rokodelstvo in se je posvetil popolnoma poklicu, da z nauki poboljša svoje sodržavljanje. Postal je torej, kakor so tedaj v Greciji rekli, sofist. Honorarja ni do-bival nikakega, ker ni imel rednih predavanj, temveč je le v na-vadnem občevanju z drugimi pričeval filozofske pogovore. Umet-nost dialektike in eristike je gojil in vršil s toliko spretnostjo kakor nihče drug; kdor se je ujel v diskusijo z njim, ta se ni mogel več izmotati. A vso to spretnost je uporabljal Sokrat le kot sredstvo, s katerim je pobijal sisteme svojih nasprotnikov, in v obrambo svojih nazorov. Nikdar pa mu ni prišlo na misel, da bi bil nastopil kot učitelj govorništva, kakor so to storili sofisti. Le-ti so se držali načela, ki ga je postavil Protagora in ki se je glasilo: „Človek je merilo vseh stvari.“ Po tem načelu so učili, da naj človek stori le to, kar se zdi njemu koristno; na svetu ni nič gotovega, temveč vse je le dozdevno, dvomljivo. Sofisti so učili govorništvo in vedo; pri obeh jim je bila glavna stvar spret-nost v govoru in v dokazovanju, kajti njih smoter je bil le, da poslušalca ne prepričajo, temveč pregovore. Zato so uporabljali tudi napačne sklepe (sofizme). S svojimi nauki so sofisti podko-pavali vse нравno in versko prepričanje.

Drugače je nastopal Sokrat. Ta je bil globokega verskega prepričanja, a zdelo se mu je potrebno, dokazati bitje božanstva. Božansko bitje pa izpričuje po njegovem mnenju osobito red v naravi, ki ga je mogel napraviti le inteligenten povzročitelj. Ob-

enem se je skliceval Sokrat tudi na dejstvo, da vsi narodi verujejo na božjo vlado sveta.

Poleg teologije se je zanimal Sokrat tudi za etiko. Krepost obstoji po njegovem mnenju v spoznanju dobrega, dobro pa je za nas koristno. Kako pa spoznamo, kaj nam je koristno? Da odgovori točno na to vprašanje, bila je Sokratu glavna naloga. V dosego tega smotra je preiskaval, kaj je vsaka stvar pravzaprav v svojem bistvu. V pogovoru s svojimi prijatelji se je delal, kakor bi bil o dotični stvari popolnoma nepoučen, potem pa jih je s spretno postavljenimi vprašanji spravil tja, kjer jih je hotel imeti. Sokrat pa ni ostal pri utilitarnem nazoru, ki so ga imeli nekdanji sedmeri modrijani, da naj bomo namreč krepostni le zaradi koristi, temveč zato, ker to dopada bogovom. Prav v tem se nam kaže dobrotu božanstva, ker ono zahteva od nas le to, kar nam koristi. Tako nam torej predstavlja Sokratov nauk prvi poizkus sprave med vero in vedo in prav v tem obstoji večinoma tajinstvenost njegovih uspehov.

Vedno večje je postajalo število Sokratovih učencev. Bili so raznovrstni ljudje, nekateri iz najboljših rodbin, kakor Alkibiad, Kritija; Platon, poleg teh pa tudi ljudje iz nižjih slojev; tudi tujci so ga prihajali poslušat. Ob času Nikijevega miru je veljal Sokrat za najboljšega filozofa v Atenah.

A tudi nasprotnikov Sokratu ni nedostajalo. Nasprotniki prosvetljenosti sploh so ga imeli za sofista, kakršni so bili drugi; pristašem prosvetljenosti pa je bil njegov nauk le nazadovanje. Vsem tem nasprotnikom so se pridružili še oni, ki jih je s svojo brezobzirno dialektično spretnostjo ugnal. Vzlic temu pa je Sokrat deloval do svojega 70. leta nemoteno v Atenah. Ko pa so po odstranitvi trideseterih obnovili zopet demokratijo, tedaj so poklicali velikega misleca pred sodišče. Obdolžili so ga, da zanikava državne bogove in vpeljuje nove, ter da pokvarja mladino. V svoji nevednosti so ga obsodili na smrt. V pogovoru s svojimi prijatelji je izpil kupo trobelikovca (399).

Z obsodbo pa so Sokratovi nasprotniki dosegli ravno nasprotno od tega, kar so hoteli. Pač se je razšla njegova šola, podoba učenikova pa je ostala učencem pred očmi; Sokrata so smatrali za mučenika, ki je umrl za svoje prepričanje. Prva skrb učencev je bila, da so hoteli prepričati javnost o tem, da so Atenci usmrtili najboljšega svojega državljanca po krivem. Platon (Plato, Platon) je sestavil Sokratov zagovor, držeč se največ misli,

ki jih je izvajal mojster sam pred sodiščem. Ksenofon je objavil zbirko razgovorov med Sokratom in njegovimi učenci; tudi Eshin (Aeschines, Aischines) in Platon sta sestavila sokratične dialoge. Tako so prodrle Sokratove ideje tudi v širšo javnost, dasi sam ni zapustil nobene pisane vrste. Njegovi učenci so se razpršili po raznih delih grškega sveta in so ustanovili nove šole. V prihodnjem polstoletju je izhajal nadaljnji razvoj filozofije večinoma iz teh šol; zato lahko trdimo, da noben grški mislec ni toliko vplival na svoje potomce kakor Sokrat.

Med Sokratovimi učenci je bil najimenitnejši Atenec Platon (427—347). Bil je iz odlične in bogate rodbine; že zgodaj se je pridružil Sokratu in je ostal njegov častilec do smrti. Tudi Platon je razmišljal o verskih vprašanjih, šel pa je dalje od mojstra; sprejel je orfiški-pitagorejski nauk o neumrjivosti duše in ga je izkušal tudi dokazati: samo telesa z dušo se lahko samostojno gibljejo, duša je torej povzročiteljica telesnega gibanja, ona je torej živa in potemtakem neumrjoča. Tudi Platon je prepričan, da nas more le krepost osrečiti, zato pa je treba vedeti, kaj je pravo in dobro. Dočim pa je Sokrat mislil pri svojih etičnih naukih le na ta svet, je videl Platon pravo srečo šele na onem svetu. Zato moramo v življenju očistiti dušo, da bo enkrat vredna nebeške domovine. — Že davno je spoznala grška filozofija, da je mogoče le potom misli priti do pravega spoznanja. Tudi Sokrat se je držal tega načela, ko je izkušal z natančnim določevanjem pojmov dospeti do prave vede. Platon pa je izkušal spoznati v teh pojmihih samih bistvo stvari. Abstraktni pojmi se združijo v samostojna bista, v „ideje“, kakor jih je imenoval; te ideje so večne in neizpremenljive, vse kar pa je na svetu, je le odsev teh idej. A vse ideje niso enako vredne; nad vsemi stoji ideja dobrega, ki je po Platonu božanstvo samo.

Iz navedenega izprevidimo, da Platonov nauk ni nič drugega, nego teološki sistem, ki ga podpira filozofija. Njegovi sodobniki so z navdušenjem sprejeli Platonove nazore. Mnogoštevilni vedoželjni mladeniči so se zbirali v gimnaziju, v akademiji pred atenskimi vrati, kjer je otvoril Platon kmalu po Sokratovi smrti svojo šolo. Kmalu je postala šola pretesna, zato si je postavil Platon svoj lastni dom, namreč vrt v bližini akademije, kjer je odslej učil.

Reakcija, ki jo je ustvaril Platon na duševnem polju, je nastopila obenem z reakcijo na političnem polju. Javno mnenje se je obrnilo od demokratije, ki ni dala tega, kar je obetala.

Vzrok pa je tičal v tem, da nižji sloji niso bili zreli za izvrševanje političnih pravic. Množica je postala brezvoljno orodje onih, ki so si znali pridobiti njeno zaupanje. V nekaterih desetletjih se je razvilo demagoštvo, ki se je laskalo masam, da je z njihovo pomočjo izkoriščalo državo.

Vendar pa je bilo še vzlic tem mogoče vse to prenašati, kajti proti oblasti narodne skupščine so tvorili uradniki protitežje; ti so bili večinoma iz omikanih slojev. Nevzdržljive pa so bile razmere v pravosodju, kajti neomikani sodniki nikakor niso mogli zamotanih vprašanj, ki so jim bila čestokrat predložena, po pravici razsoditi. Zato toliko krivih sodeb. — Najhujše v demokratični vladi pa je bilo vedno pomanjkanje denarja v državnih blagajnah, kajti raznovrstne podpore, ki so jih dobivali nižji sloji, so povzročale vedni primanjkljaj v državnem gospodarstvu. Tedaj so izkušali primanjkljaj pokriti s konfiskacijami, ki so sledile političnim procesom. Zato so oblasti sprejemale denunciacije, razvilo se je sikofantstvo najostudnejše vrste. Spretni ljudje so „služili“ denar s tem, da so grozili bogatašem z ovadbami in na ta način izsiljevali od njih denar; večinoma se jim je to posrečilo.

Demokratija je pripoznavala vsem državljanom enake pravice; pozneje je hotela iti še dalje, hotela je namreč tudi razdeliti premoženje takò, da bi bili imeli vsi enako veliko. V nekaterih krajih so tudi že poizkušali to misel izvesti. Zato se je jelo javno mnenje, ki je izhajalo seveda vedno iz bogatejših in omikanih krogov, čedalje bolj obračati od demokratije. Sparta je bila edina država, ki je v strašnih viharjih po perzijanskih vojnah še ohranila staro ustavo. Zato so jo zdaj povsod občudovali in prvi poizkusi, ustvariti idealno ustavo, so se naslanjali prav na spartanske državne naredbe, tako poizkus znamenitega matematika Hipodama (Hippodamos) iz Mileta, ki je zahteval po spartanskem zgledu stanovsko razdelitev ljudstva v vojake, kmete in rokodelce. Njegov predlog tvori nekak kompromis med spartansko državno uredbo in med demokratijo.

Zdaj je posegel tudi Platon vmes. Po njegovem nazoru naj bi se uvedla idealizirana spartanska ustava pod vodstvom filozofsko izobraženih mož. Ljudstvo naj bi se delilo v kmete in rokodelce brez političnih pravic in v „čuvaje“, ki naj bi skrbeli za varstvo države in imeli v rokah vlado. Le-ti naj bi se bavili s filozofijo; vse svoje sile naj bi posvečali državi, zato bi ne smeli imeti nikakega privatnega imetja in skupno naj bi obedovali. Tudi vzgoja

otrok naj bi bila stvar države, in sicer za oba spola enaka; celo ženske naj bi se udeleževale vojne. Na uresničenje teh idealov Platon ni mogel misliti. Zato se je v svoji starosti odpovedal fantazijam mladosti in je napravil načrt nove državne uredbe, ki se je tesno naslanjala na obstoječe razmere. Tudi udejstvitve teh načrtov ni doživel.

Književnost. Akoravno so bile socialne in politične razmere Grške od pričetka peloponeške vojne dalje prežalostne, vendar niso uničile vsega življenja. Ravno nasprotno moramo trditi, kajti nikdar poprej in nikdar pozneje ni imela Grecija toliko velikih političnih in vojaških kapacitet, obenem pa so cvele književnost, umetnost in znanosti.

Nova doba pa je prinesla s seboj tudi nove ideale. Poezija ni stala več v ospredju, nadomestila jo je retorika. Ta je bila pač tudi potrebna, kajti potreboval jo je vsakdo, kdor je hotel nastopiti v javnem življenju. Nabuhlo govorništvo, kakršno je zastopal sofist Gorgija (Gorgias) je izginilo; zdaj so stavili zahtevo, da naj bo govor preprost kakor v navadnem življenju, a idealiziran. Kot tak govornik se je zlasti odlikoval Lizija (Lysias, približno 440—380), atenski metojk sirakužanskega pokolenja; svoje govorništvo je uporabljal kot zagovornik pri sodiščih. — Vendar pa vsem sodobnikom ni ugajala prevelika enostavnost govora; zahtevali so patos in fraze, kar je pri živahnem temperamentu južnih prebivalcev umljivo. Tem zahtevam je zadosil zlasti Atenec Izokrat (Isocrates, Isokrates, 436—338) iz Gorgijeve šole. Svojih govorov ni sam predaval, temveč jih je razširjal v knjigah. S tem je obenem dosegel tudi to, da je razodeval svoje politične ideale. Najboljše njegovo delo te vrste je „panegyrikos“ ali „pohvalni govor“ na čast Aten, s katerim je izpodbujal Helene k edinosti in k vojni zoper perzijskega dednega sovražnika. Dasi to delo ni imelo na političnem polju zaželjenega uspeha, je vendar kot retorično delo povzdignilo Izokrata hipoma med prve mojstre govorništva. — Izokratov mlajši sodobnik je bil Demosten (Demosthenes) iz Pajanije (Paiania,*) rojen približno l. 384). Bil je sin bogatega tvorničarja. Po očetovi smrti je izgubil zaradi nesposobnosti varuhov svoje premoženje in je bil primoran preživljati se kot zagovornik pri sodiščih. Približno s 30. leti svoje dobe pa je jel nastopati kot ljudski govornik, kar ga je dovedlo kmalu na krmilo atenske države. Z neumorno

*) Ime atiškega dema.

pridnostjo je likal svoje govore in jih prirojeval duševnemu obzorju svojih poslušalcev. Nad vse govornike njegove dobe pa ga je povzdignila sila njegove strasti, vzvišeni patos, mogočen tok njegovih besedi, ki so padale kakor toča iz temnega oblaka na nasprotnika, potegnile poslušalca za seboj in mu niso pripustile niti časa, misliti na to, da so bili dokazi čestokrat celo pomanjkljivi. — Ne dosti manjši od Demostena je bil kot govornik njegov politični nasprotnik Eshin (Aischines), doma v nekem atiškem okraju. Svoje govore je uporabljal večinoma v politične namene. Ti govori spadajo med najbolj dovršene, kar jih je bilo v vseh časih; po krepkosti izraza ne zaostajajo za Demostenovimi, po pravi atiški milini in finosti pa jih celo prekašajo. — Izokratova in Demostenova doba je rodila še veliko število drugih izvrstnih govornikov, vendar pa so večinoma zatonili v pozabnosti.

Obenem z umetnim govorom se je razvila tudi umetna oblika dialoga, ki ima svoj izvor v drami, a svojo popolnost je dosegel v sokratski šoli; dialog je bil namreč učna metoda Sokratova. Pravi klasik sokratskega dialoga je bil Platon. S svojimi deli je hotel bralcu vzbuditi iluzijo, kakor bi v resnici prisostvoval pogovoru. Pozneje je pač Platon spoznal, da dialoška oblika ni uspešna za sistematično razmotrivanje filozofičnih nauk. Tudi Platonov najiminenitnejši učenec, Aristotel (Aristoteles), je pričel svoje pisateljstvo s filozofičnimi dialogi.

Poezija je v tej dobi zaradi sijajnega razvoja retorike nekoliko zaostala; vendar pa je bilo tudi sedaj še dosti povoda za poetiško delovanje. Pred vsem je zahtevalo atiško gledališče vsako leto novih dramatičnih del. A ne samo v Atenah, tudi po drugih grških mestih so prirejali dramske igre, povsod so gradili gledališča, obenem pa so tekmovali tudi knežji dvori v Peli (Pella) v Makedoniji in Ferah (Pherae, Pherai) v Tesaliji, v Halkarnasu in Sirakuzah glede gojitve umetnosti. — Tragedija 4. stoletja stoji povsem pod Evripidovim vplivom, vendar se novejši tragiki nikakor niso mogli kosati z vzori 5. stoletja. — Tembolj pa se je razvijala komedija, ki je zajemala svojo snov iz sedanjosti. Tudi na polju epa se je pričelo novo življenje, pred vsem pa v instrumentalni glasbi; opera („dithyrambos“) se je močno razvijala. Dočim so se Tebe odlikovale v avletiki, je dosegla v Atenah kitaristika visoko stopnjo. Veliki glasbeniki 5. in 4. stoletja so bili obenem tudi izvršujoči umetniki in baš virtuoznosti svojega igranja se imajo zahvaliti največ za svojo slavo.

Upodabljajoče umetnosti. Glede gojitve upodabljajočih umetnosti so v 4. stoletju Atene zaostale za Periklejevo dobo, a vzlic temu je bilo to mesto še vedno središče grškega umetništva, samo da so atenski umetniki delovali skoro izključno po nvanjih deželah.

V arhitekturi je zavzemala graditev svetišč še vedno prvo mesto. Tako so dokončali v Atenah med peloponeško vojno svetišče Atene Polias na gradu, pravo mojstrsko delo v jonskem slogu. Krasna svetišča so zgradili v tem času tudi drugod, zlasti pa v Joniji, kjer so obnovili od Perzijanov porušena svetišča. Svetišče „Artemision“ v Efezu, ki so ga zgradili na novo, je bilo največje grško svetišče in se je štel med sedmera čudesa sveta. Pri zgradbi svetišč so se držali večinoma predpodob prejšnjih časov, torej dorskega in jonskega sloga. Obenem pa se je razvijal polagoma tudi korintski slog, ki se razlikuje od prejšnjih dveh v tem, da predstavljajo glavice stebrov kelih ali torbico, obdano z vencem navzgor rastočih akantovih listov. — Vsako grško mesto je v tej dobi hotelo imeti tudi svoje gledišče. Najlepše poslopje te vrste je bilo ono, ki ga je zgradil Poliklejt v svetem okraju v Epidavru (Epidaurus) v Argolidi. Atene seveda niso hotele zaostajati, zato so nadaljevali zgradbo gledišča na vznožju Akropole, a dogradili so ga šele v poznejši dobi. V gledališčih, ki so bila še vedno nepokrita, so se tudi vršile večinoma narodne skupščine. — Tudi palače in nagrobni spomeniki so prihajali bolj in bolj v modo, ne samo pri vladarjih, temveč tudi pri bogatinih sploh. Najznamenitejši je bil nagrobni spomenik, ki ga je dal zgraditi Mavsolos (Mausolus, Mausolos) v Halikarnasu zase in za svojo sestro. Prvi umetniki so tekmovali med seboj, da so okrasili to stavbo s svojimi umotvori. Ni čuda, da so tudi to delo prištevali med svetovna čudesa.

Plastika te dobe je samostojnejša od arhitekture prejšnje dobe. Sofistično gibanje, ki je omajalo staro vero na bogove, je končalo tudi versko umetnost. Pač so izdelovali umetniki še vedno kipe bogov iz marmorja in kovine, a to, kar so ustvarili, niso bili več bogovi, temveč le ljudje v idealni proslavi, tako Praksitelova (Praxiteles) Afrodita v Knidu, morebiti najbolj proslavljeno skulpturno delo te dobe, ki pa ni bila nič drugega nego idealno lepa žena. Druga odlična umotvora tega umetnika sta njegov „Hermes“ v Olimpiji in „Apolo, ubijalec gaščerice“ („Apollo Sauroktonos“). Plastika sicer zaostaja v svoji

veličastnosti za umetnostjo Fidiija in njegovih sodobnikov, a prekaša jo v izražanju čuvstev. Dela, kakršno je bila „skupina Niobid“ (najbrže jo je izvršil Skopas), bi 5. stoletje ne bilo moglo ustvariti.

Posebno se je povzdignilo kiparstvo s tem, da so postavljali slovitim možem kipe; tako se je razvilo portretno kiparstvo do izredne finosti karakteristike. Med kiparji te vrste zavzema prvo mesto Skopas, rojen na marmornatem otoku Paru. Med atenskimi kiparji je bil že omenjeni Praksitel, ki ga smemo poleg Fidiija, Poliklejta in Lizipa (Lysippus, Lysippos) prištevati med najiminitnejše grške kiparje (okoli 350). Večino svojih del je izvršil iz marmorja. Sicer pa je živel tedaj v Atenah še dosti drugih več ali manj slovečih kiparjev, tako da smemo po vsej pravici govoriti o atiški šoli. A nadaljnji razvoj plastike je izhajal iz Peloponeza. Tu je deloval v prvi vrsti Lizip iz Sikiona. Sprva preprost rokodelec je postal po svojem geniju umetnik. Njegova dela se odlikujejo po lahkoti in eleganci. Posebno znamenit je bil njegov takozvani „Apoxomenes“, mlad atlet, ki si odstrgava prah palestre. Lizipovi kipi so bili večinoma iz kovine. Aleksandra Velikega je izklesal le Lizip.

Izmed vseh umetnosti pa je v opisani dobi najbolj napredovalo slikarstvo. Umetniki te vrste so posebno vpoštevali koloristiko; uporabljali so voščene barve, oljnatih barv še niso poznali. Tabelsko slikarstvo je polagoma izpodrinjalo slike na presno; v svetiščih so nastajale galerije, a tudi privatniki so izbirali slike. Med velikimi mojstri je baje Aristid iz Teb (približno 380—340) prvi dosegel živ izraz v obrazih svojih slik. Poglavitni sedež slikarstva se je nahajal v industrijskem mestu Sikionu. Vse sodobnike pa je prekašal Apel (Apelles) iz Kolofona (Kolophon, severozahodno od Efeza), najslovitejši slikar starega veka. Tudi ta je nekaj časa deloval v Sikionu, pozneje ga je zlasti častil Aleksander Veliki. Apel se je dvignil nad vse druge slikarje z neprimerno milino vseh svojih slik; največ pa je dosegel kot portretni slikar.

Umetno slikarstvo je vplivalo tudi na slikarstvo na vazah. V tej dobi so zlasti izdelovali takozvane „lekythe“, vitke posode z ozkim vratom, iz belega ila in z večbarvnimi slikami; bile so najlepše vaze, kar so jih izdelali Grki. Večinoma so dajali te posode mrtvecem v grob. Tudi v Južni Italiji so v tem času že izdelovali vaze.

Razen že navedenih umetnosti je cvelo v tej dobi tudi umetno rokodelstvo in mala umetnost, n. pr. graviranje na kovine, zlastninarstvo, kamenorezba (game in kameje), novčarstvo i. dr.

Grška znanost. V peloponeški vojni je bila grška veda v kritičnem položaju, kajti i Sokrat i veliki sofisti so bili napram možnosti pravega spoznanja narave skrajno skeptični. Zato je grška filozofija sprva tudi zapostavljala raziskovanje narave za etiko. Celo Demokrit (Demokritos), največji prirodoslovec starega veka, se ni mogel tej smeri odtegniti.

Sokratski šoli je tvorila etika glavno stvar. Toda npravnostni nauki, kakršne je postavil Sokrat in kakor jih je nadaljeval Platon, niso zadovoljevali znanstveno mislečih učencev. Zato so se nekateri najbolj nadarjeni Sokratovi učenci obrnili od mojstrovega nauka in so izkušali ustanoviti avtonomno etiko, ki se ni naslanjala na teologično podlago. Med temi zavzema prvo mesto Aristip (Aristippus, Aristippos) iz Kiren na Teri; ta je smatral prijetne občutke za najvišjo dobroto; zato je pri njem telesna naslada nad duševno. A kdor hoče pravilno uživati, mora biti razsoden; vedno mora biti pripravljen, da se odpove užitku in da obvladuje svoje strasti. Aristip je baje izjavil nekdam: „Jaz obvladujem radost, ne pa ona mene.“ Prav v tem pa tiči krepost modrijana.

Diametralno nasprotno pot pa je nastopil Antisten (Antisthenes) iz Aten, tudi Sokratov učenec. Po njegovem nazoru slonita sreča in nesreča na subjektivnih občutkih; potemtakem se osrečimo lahko sami, če postanemo neodvisni od vseh vnanjih stvari. Čast in slava sta ničevi, vsa konvencionalna prisiljenost je smešna. Kdor tako misli in živi, temu bodo tudi najskromnejši užitki prirejali radost. Sploh pa duševna radost daleko nadkriljuje telesno; zato se bavi najbolj z vedo oni, ki malo potrebuje za življenje. Po gimnaziju „Kynosarges“, kjer je Antisten učil, so dobili on in njegovi učenci ime „kiniki“. Najodličnejši izmed njih je bil Diogen (Diogenes) v Sinopi (Sinopa, Sinope), ki je prekobil celo svojega mojstra v skromnosti.

Vsem ekstremom kirenejske in kinične šole pa se je odpoval Aristotel (384—322), Platonov učenec. Sicer je bil tudi ta prepričan, da obstoji najvišje dobro v sreči, a to srečo si človek pridobiva le s pametnim delom, ki vedno snuje človeku neko notranjo zadovoljnost. Največjo srečo pa nam donša znanstveno delo; veda povzdigne človeka nad človeške razmere v višje sfere

in mu da okusiti delež one sreče, ki jo uživajo bogovi. Naša duša pa sestoji iz intelekta in iz volje; prvi nas uči, kaj je pravo, druga pa nas dovaja do tega, da se pokorimo razumu. Le na ta način moremo torej doseči „krepost“, to je takšno dušo, ki nam omogočuje pravo delovanje. Pri svojem delovanju pa se moramo držati prave srede. Vse to pa še ne zadostuje za srečno življenje; srečo izpopolnjuje še le prijateljstvo. Tako prehaja Aristotel od etike na razpravo o državnem življenju, ki je z etiko v najožji zvezi.

Aristotelovi politični ideali bistveno niso nič drugega nego Platonovi nauki. Tudi po njegovem nazoru so le omikani možje zmožni voditi državo; država naj vzgaja državljanke, ki naj bodo po političnih pravicah vsi enaki, a državne posle naj vodijo le starejši. V poznejših letih je Aristotel izprevidel, da se ustava ne da umetnim potom udejestviti, temveč, da je državna oblika odvisna od danih razmer. Aristotelovo državoznanstvo temelji na obsežnem induktivnem materijalu, ki ga je deloma nabral sam ali pa njegovi učenci. Vso to zbirko je objavil; vsebovala je nad 150 ustav. Aristotelov učenec Teofrast (Theophrastus, Theophrastos) je sestavil podobno zbirko zakonov, ki so tvorili za pravoznanstvo enako empirično podlago.

Zgodovino pisje je v tej dobi zelo napredovalo. Pravo pot na tem polju je pokazal Tukidid, zlasti v prekrasnem uvodu k svoji zgodovini peloponeške vojne. Žal pa v zgodovino pisju samem zaostaja sam za svojim idealom, ker se omejuje večinoma na opis vojnih dogodkov. — Še bolj pa je zaostajal za omenjenim idealom Ksenofon, ki je nadaljeval Tukididovo delo do bitke pri Mantineji. Spretnejša pa je njegova „Anabasis“, v kateri opisuje vojno mlajšega Kira in povratek desetisočernih. — Dober opazovalec je bil tudi Ktesias v svoji asirsko-perzijski zgodovini. Poleg tega dela, ki nam riše barbarstvo v vsej njegovi strahoti, lahko postavimo kot idealizirajoče delo Ksenofontovo „Kiro-pajdejo“.

Opisovalno zemljepisje je hodilo od nekdanj z zgodovino pisjem roko v roki. Tako je sestavil že Hekataj (Hekataios) poleg grške prazgodovine tudi opis zemlje. Tudi Herodot podaja v svojem zgodovinskem delu bogat zemljepisni in etnografski materijal. Enako tudi drugi. Vnanji obseg zemljepisnih znanosti se od Hekataja pa do te dobe tudi ni znatno povečal. Tem važnejše pa je bilo, da so v 4. stoletju splošno sprejeli pitagorejski nauk, da ima zemlja obliko oble. S tem je bila dana

podlaga znanstvenemu zemljepisju. Pričeli so določevati zemljepisno širino danih točk na zemlji in tudi obseg zemlje; seveda so bili rezultati pri obstoječih sredstvih napačni.

Astronomični nauki Pitagorejcev so se tudi bolj in bolj izpopolnjevali; določili so, da se zemlja suče okoli svoje osi, a obenem tvori po njih mnenju zemlja tudi središče sveta. — Evdoks (Eudoxos) je razdelil nebo v ozvezdja, kakor jih poznamo večinoma še zdaj.

Največ je pripomogel k napredku astronomije študij matematike; le-ta je bila edina veda, ki je odbijala vse napade skepse. Ravno tako pa se je branila tudi medicina tedanje dobe z uspehom proti predsodkom spekulativne filozofije, ki je zanikavala vsako možnost pravega spoznavanja narave.

Mnogo sta napredovali zoologija in botanika. Z obema tema vedama se je bavil tudi Aristotel, ki je bil iz stare zdravniške rodbine na halkidiškem polotoku. Tudi Aristotel je bil določen za zdravniški poklic, a ker ga ta ni zadovoljil, je odšel v Atene, da bi tam študiral retoriko in filozofijo. Pozneje je hodil mnogo po svetu, nekaj časa je bil tudi na dvoru Filipa, kralja makedonskega, kjer je vzgajal njegovega sina Aleksandra. Nato je otvoril v Atenah lastno šolo, dokler se zaradi političnih dogodkov ni umaknil na Halkidiko. V svojih predavanjih je obdeloval Aristotel skoro vso vedo tedanjega časa, logiko, retoriko, metafiziko, prirodoslovje, etiko, politiko in estetiko. O vsaki teh znanosti je spisal učne knjige, a marsikaj, kar je nastalo pod njegovim imenom, je delo njegovih učencev, kajti čas mu ni pripuščal, da bi bil vsako delo osebno dovršil; v vseh delih pa vidimo mojstrov duh.

Vsa veda izvira po Aristotelovem nazoru iz izkušnje, iz katere moramo posnemati splošne principe; naloga vede obstoji v tem, da iz teh principov izvaja potom pravih sklepov posameznost. Ta nauk o sklepih tvori večinoma vsebino Aristotelove logike. — Aristotel pa se je bavil tudi s fizikalnimi in kemičnimi pojavi; pri tem je izhajal iz načela, da nobena stvar v absolutnem pomenu ne nastane in ne izgine, temveč da je vse le izprememba, vsaka izprememba pa je povzročena po gibanju.

VI. Makedonska doba.

1. Filip Makedonski.

Makedonija. Dežele onstran Pinda in Olimpa so tvorile do 4. stoletja svoj svet. Pokrivali so jih velikanski gozdi, med gozdnatimi gorami pa je bilo naseljeno redko prebivalstvo po razstresenih vaseh. Jezik in šege prebivalcev so ohranile svoj starodavni značaj tudi do časov, do katerih smo dospeli v grški zgodovini. Tudi ustava države je bila bistveno še ona iz dobe herojev; zlasti v Makedoniji, ki se je morala vedno bojevati s Trakijo in Ilirijo, je ohranilo kraljestvo veliko oblast. Kralj je bil neomejen poveljnik v vojni ter je samostojno vodil vnanjo politiko. Glede notranje politike pa je bil v gotovih stvareh navezan na odločbe skupščine bojevnikov. V Makedoniji se je namreč ohranilo mnogo svobodnih kmetov, ki so tvorili v vojni jedro pešcev. Poleg teh je uživalo mnogo svoboščin tudi plemstvo z velikimi posestvi.

V dobi peloponeške vojne se je jela širiti po teh pokrajinah helenska kultura. Mnogo je storil v tem oziru zlasti makedonski kralj Arhelaj (Archelaos, 413—399), ki je tudi ustanovil vojsko, s katero sta mogla v poznejšem času Filip in Aleksander dovesti svoje kraljestvo do tolike oblasti. Arhelaj je gradil tudi mesta in ceste, na njegovem dvoru v Peli pa so se zbirali najodličnejši pesniki, kakor n. pr. Evripid (Euripides).

Cilj, ki so si ga stavili makedonski kralji, je bil, da si osvoje obalo ter da razširijo svoj vpliv v Tesalijo. Osvojitvi obale so se protivile Atene in olintska zaveza; Pidna (Pydna), ki je bila od nekdanj del države, se je pridružila Atenam. Tudi razširjenje vpliva na Tesalijo se ni posrečilo.

Filip II. (Philippos, 358—336). Malo po bitki pri Mantineji je zasedel makedonski prestol Filip II., mož, ki so ga prištevali med največje državnike. Pred vsem si je znal izbirati prave može za voljno orodje; vsakega je postavil na mesto, za katero je bil najbolj pripraven. Kralj sam je imel imponujočo zunanost, bil je velenoobražen in odličen govornik, zlasti pa se je odlikoval kot diplomat. Helene je poznal skozinsko, vedno jih je znal prijeti na pravem mestu; s polnimi rokami je razsiral denar, s čimer je vedno mnogo dosegel. Pri vsem tem pa je bil Filip II. tudi z dušo in telesom vojak, v vojnah pa ga je podpirala v prvi vrsti

njegova vojska, najboljša do tistih časov, potem pa njegovi izvrstni poveljniki, kakor n. pr. Antipater (Antipatros) in Parmenion (Parmenion). Večji del makedonskih pešcev je bil oborožen s po 5 m dolgimi „sarisami“, tako da je imel sovražnik cel gozd sulic pred seboj. Če je prišlo do boja na prostem polju, se tej zaključeni masi (phalanx) ni mogel zoperstaviti noben sovražnik.

Ko je Filip II. zavladal, je najprej udušil anarhijo, ki je nastala po smrti njegovega prednika v Makedoniji. Spretno je uporabil političen položaj v to, da je mogel premagati Ilire in Pajone, ki so vpadli v njegovo državo. Kakor hitro pa so bili pobiti barbari, tedaj pa je jel misliti na osvojitve Amfipole same. Mesto se je obrnilo do Atencev za pomoč, a le-ti so prav tedaj morali odposlati ladje v Helespont. Filip pa je priznal pravice Atencev do Amfipole in je obljubil, da bo mesto za nje osvojil. Spričo tega so Atenci odrekli prošnji in Filip je vzel mesto. Zdaj pa kralj ni več mislil na to, da bi izpolnil svojo obljubo. Kmalu na to se je polastil Pidne, na kar je sklenil s Halkidičani zvezo zoper Atene. Obljubil jim je zopetno osvojitve Potideje, ki jo je tudi kmalu dobil in razdejal; osvojeno pokrajino je oddal Olintičanom, atenske kleruhe pa je poslal domov (leta 356).

Vojna z zavezniki. Atenci si niso upali pričeti s Filipom vojne, ker so bili ravno zapleteni v vojno s svojimi zavezniki. Le-ti so bili namreč skrajno nezadovoljni, ker so morali še vedno plačevati davek, dasi smotra pomorske zaveze že davno ni bilo več. K temu so se pridružile še nasilnosti atiških poveljnikov in mezdnikov ter pomorskih roparjev. Mavsolos (Maussollos), knez v Kariji, je pregovoril spričo teh razmer Hios, Rhodos, Kos in Bizancij, da so odpadli od Aten (357). Atenci so se brezuspešno bojevali z njimi; v miru so morali priznati vstaškemu zaveznikom izstop iz pomorske zaveze (355).

Med tem se je polastil Filip II. vsega traškega ozemlja med Strimonom in Nestom ter je prekrstil mesto Krenides v „Philippoi“, iz ondotnih rudnikov pa je dobival svoje dohodke.

„Sveta vojna“. Bitka pri Mantineji je hudo izpodkopala ugled Tebancev pri njihovih zaveznikih. Fokida (Phokis), ki je le prisiljena pristopila k zavezi, je že pred bitko pri Mantineji odrekla svojo pomoč. Po bitki so jeli misliti Tebanci na to, kako bi to deželo zaradi nepokornosti kaznovali. Brez vzroka so obdolžili več odličnih Fočanov verskega zločinstva, češ, da so ob-

delovali sveto zemljo, in amfiktionije so jih obsodile na visoko denarno globo; če ne vplačajo te globe v določenem času, pripadejo njihova zemljišča Apolonovemu zakladu. Zoper to nasilje so organizirali Fočani živahen odpor, ki so ga podpirali tudi Spartanci in Atenci. Nastala je takozvana „sveta vojna“; Fočani so se polastili zakladov delfiškega svetišča in so nabrali vojsko mezdnikov. Vneli so se strašni boji v Tesaliji, kjer je poveljnik Fočanov s pomočjo denarja pridobil nekatere tirane za se. Tedaj so se obrnili nekateri Tesalci do Filipa II. za pomoč. Le-ta si je bil ravno prilastil Metono (Methone), zadnje mesto ob obali svoje dežele, ki je bilo še v atenski oblasti. Z veseljem je pograbil zdaj priliko, da poseže v grške razmere, a prvi poizkus se je ponesrečil. A Filip je bil mož, ki započetega podjetja ni opustil; porabil je zimo v to, da je reorganiziral svojo vojsko, potem pa je vnovič udaril v Tesalijo (352). Zdaj je pobil Fočane in postal je gospodar Tesalije.

S tem pa vojna še ni bila končana. To, kar je dosegel, je hotel zagotoviti, v to svrhu pa je bilo treba Fočane popolnoma ukloniti. Zato je odrinil proti Termopilam, tu pa ga je ustavila velika zavezniška (zlasti atenska) vojska. Spričo tega se je vrnil domov, dobro vedoč, da pride čas, ko bo dovršil svoj namen.

Atene in Filip. Nesrečna vojna Atencev zoper zaveznike je najbolj pretresla finance atenske države. Bolj in bolj so spoznavali omikani in premožnejši sloji, da je treba opustiti politiko velesile. Zato so prišli polagoma miroljubni možje na krmilo; njih voditelj je bil Evbul (Eubulos), ki je neumorno deloval za izboljšanje atenskih financ, kar se mu je tudi posrečilo. Težavnejše so postale razmere za Evbula, ko se je zapletel v politiki s Filipom. Po odhodu od Termopil je namreč odšel makedonski kralj v Trakijo; nezdržema je prodiral do Propontide (Propontis) in le, ker je težko obolel, se ni polastil tudi Herzona. Od Helesponta do Termopil se je raztezala njegova oblast; bila je gmotno in vojaško izbornore urejena, v vsakem oziru je nadkriljevala vsako helensko državo.

Nikjer se niso bali te oblasti tako kakor na Halkidiki, dasiravno so bili s Filipom v zvezi. Mesto Olint, ki je vodilo halkidiško zavezo, je stopilo v zvezo z Atenami. Vsled tega je pričel Filip z Olintom vojno. Ogroženo mesto je prosilo Atence pomoči. Z vso vnemo se je zavzel tedaj sloveči govornik Demosten v svojih treh „olintških govorih“ za to, da naj Atenci ne odrečejo naprošene pomoči. Res so jo tudi poslali, a predno je dospela

pred Olint, je mesto padlo vsled izdaje (348). Odslej je bila Halkidika makedonska posest. Med tem je odpadla po Filipovem posredovanju tudi Evbeja od Aten.

Filokratov mir. Vojni neuspehi na Evbeji in v Halkidiki so omajali stališče mož-voditeljev; opozicija je porabila to priliko, da jih je klicala na odgovor. Mnogo jih je bilo obsojenih, le Evbul je imel še vedno toliko zaupanja pri narodu, da se je vzdržal. Najodličnejši voditelj opozicije je bil Demosten. Od nekdanj je deloval z vso silo na to, da je treba z vso energijo nastopiti zoper Filipa, češ, da je le-ta najnevarnejši sovražnik Aten. A sedaj je tudi Demosten izprevidel, da je treba Atenam miru, kajti finančijelni viri države so bili izčrpani in tudi od zunaj ni bilo pričakovati nobene pomoči. Tudi Fočanom, ki so med tem nadaljevali „sveto vojno“, so poslali zakladi svetišča. Vse to je pripomoglo k temu, da je javno mnenje zahtevalo sporazumljenja s Filipom. A tudi ta je bil za mir, kajti od Atencev se mu ni bilo bati navala, nasprotno pa tudi sam ni mogel misliti na napad na Atene. Zato je še celo sam ponudil roko k spravi. V začetku leta 346. je odšlo atensko odposlanstvo v Makedonijo; v njem so bili Demosten, Filokrat (Philokrates), Eshin i. dr. Filip jih je sprejel z velikimi častmi, a nikakor ni hotel izročiti Amfipole. Pri posvetovanju o podlagi miru atenski poslanci sami niso bili edini; Eshin je zastopal Makedoncem prijazno stališče, vsled česar so ga dolžili, da je od Filipa podkupljen. — Po kratkem času so odpoštovali poslanci v Atene, kamor so kmalu prišli tudi zastopniki Filipovi. Tu je sestavil Filokrat besedilo mirovne pogodbe; obe stranki sta priznali tedanje posestno stanje, a Fokido so od pogodbe izključili; s tem je bila ta dežela Filipu izročena (346). Še v istem letu so se predali Fočani Filipu in s tem je bila „sveta vojna“ končana. Nato je prepustil kralj svetu amfiktionij novo uredbo v Fokidi. Ta svet je vzel Fočanom oba glasova, ki so ju imeli v amfiktioniji ter ju je oddal Filipu. Atenci so morali to priznati.

Tako je dosegel Filip vse, za kar se je bojeval: Termopile, vhod v Srednjo Grecijo, so bile v njegovih rokah, fočanska roparska država je bila uničena, Atene so bile ponižane, v amfiktionijskem svetu je razpolagal kralj kot gospodar Makedonije in Tesalije nad večino glasov; tako je bil Filip že sedaj najveljavnejši mož v Heladi.

Makedonija po miru. Po sklenjenem miru je Filip ukrotil barbarske srednje narode, Ilire in Dardane. V obmejnih pokrajinah

je ustanovil kolonije; obenem je izpopolnjeval svoje ladjevje. Tako se je Makedonija v gospodarskem oziru jako povzdignila in dohodki kraljevega zaklada so se dvignili kakor nikoli poprej. Nato je uredil Filip Tesalijo, kjer je izročil upravo štirim „tetarhom“. Dasi so Tesalci ohranili še dalje svobodo, ki jim jo je zajamčila ustava, je bil pravi gospodar Tesalije vendar le Filip. Obenem je razširjal svoj vpliv tudi južno od Termopil, celo v Peloponez, kjer so gledale skoro vse države nanj kot na zaščitnika proti Sparti; le ene stvari ni mogel Filip doseči, namreč dobrih odnosov med seboj in Atenami.

V Atenah so izbruhnili po sklepu Filokratovega miru hudi strankarski boji. Demosten je dvignil tožbo zoper Eshina, češ, da je bil od Filipa podkupljen in da je Atene izdal. Eshin bi bil gotovo obsojen, a Demostenov udarec je zavrnil z odgovorom, da se je tožitelj združil z nekim zloglasnim Timarhom, ki vsled svojega nenravnega življenja nima nikakih političnih pravic. Vse je vrelo k sodni razpravi; Eshinov govor je bil sijajen, Demosten sam si ni upal zagovarjati Timarha.

Vsled tega se je Eshin začasno rešil iz zagate, a pozneje je Demosten obnovil tožbo zoper „goljufivo odposlanstvo“; Filokrat je odšel prostovoljno v prognanstvo, na kar so ga po kontumačnem postopanju obsodili na smrt, Eshina pa so z majhno večino oprostili.

V času, ko so se vršili ti procesi v Atenah, se je posrečilo Filipu, da je pridobil velik del Evbeje pod svoj vpliv, v Epiru pa je posadil novega kralja na prestol. Spričo tega so se jele sosednje države bati za svojo samostojnost; zato so sklenili Korint, Mesene, Argos, Arkadija, Ahaja in Akarnanija z Atenami helensko zvezo zoper Filipa. A dasi vse te države v vojaškem oziru niso bile posebno nevarne Makedoniji, je vendar Filip nekoliko odnehal od razširjevanja svoje oblasti, da je na ta način pomiril javno mnenje v Greciji.

S tem večjo vnemo pa se je vrgel zdaj Filip nad Trakijo, ki jo je hotel na vsak način podjarmiti. Prodiral je do morskih ožin in do Črnega morja. V Atenah so s strahom opazovali dogodke v Trakiji; Demosten je z vso strastjo govoril za vojno zoper Filipa, osobito v tretjem filipiškem govoru (Philippica III.). Zahteval je obsežno oborožitev na kopnem in na morju; sam je odšel v Helespont in je dosegel zvezo med Bizancijem in Atenami.

Obenem se je posrečilo atenski vojski, da je pridobila zopet Evbejo zase.

Leta 340. je jel oblegati Filip obrežno mesto Perint (Perinthos), ki je bilo tudi z Atenami v zvezi. Ko pa je krenil Filip tudi proti Bizanciju, da bi s tem odrezal Atene od Ponta, tedaj Atenci niso mogli več ostati mirni. Na Demostenov predlog je izjavilo ljudstvo, da je Filip prelomil mir; zato so odposlali svojo mornarico v Helespont in s tem rešili Bizancij. Kralj je ostal čez zimo še v Trakiji, leta 339. pa je prodiral preko Hema (Haemos, gorovje Balkan) proti narodom na desnem bregu Donave, ki so v zadnjem času vpadali v Trakijo. Pobil je Skite, potem pa se je vrnil preko današnje Bolgarije v Makedonijo.

Podjarmljenje Grecije. Med vojno na severu je Demosten z vso silo deloval na vojno s Filipom. Reformiral je trierarhijo, s katero je razbremenil srednji stan, dočim so bogatejši morali prispevati več; obpravil je dalje tudi za čas vojne slavnostne denarne prispevke in uporabil te vsote za vojne priprave; tako je polagoma izboljšal finance Aten. Vzlic temu pa Atene še vedno niso mogle pričeti uspešne ofenzive zoper Makedonijo, kajti male države, s katerimi so bile Atene zvezane, niso dosti pomenile v vojaškem oziru. Vse je bilo odvisno od Beotije; če ostane ta nevtralna, tedaj ni bilo mogoče prodreti v Atiko, če se pa pridruži Atencem, tedaj bi se upale Atene napasti Filipa ne samo na morju, temveč tudi na kopnem. Z ozirom na te razloge se je trudil Demosten na vso moč, da bi pridobil Tebance za Atence. A tudi Filip in njegovi pristaši niso mirovali; izkušali so doseči med Atenami in Tebami položaj, ki naj bi razdvojil Beotijo in Atene. Komaj so napovedali Atenci Filipu vojno, je bil povod že tu. Lokriško mesto Amfisa (Amphissa) je namreč predlagalo pri amfiktionijah, da morajo Atene plačati zaradi verskega zločina globo 50 talentov. Eshin, zastopnik Atencev, je odgovoril s protipredlogom, da se mora naložiti Amfisi globo, ki je obdelovala in si osvojila nekaj svete pokrajine. S svojim sijajnim govorom je dosegel, da so sklenile amfiktionije „sveto vojno“ zoper Amfiso. Tako Tebe kakor tudi Atene so ostale v tej vojni nevtralne, amfiktionjska vojska pa je napadla Amfiso; ker pa je ni mogla ukloniti, je izročila vrhovno poveljništvo Filipu, ki se je pravkar vrnil iz skitske vojne.

Filip je takoj prevzel to naročilo; del makedonske vojske je krenil proti Amfisi, kralj sam pa je udaril v Fokido in zavzel

tam trdnjavo Elatejo. Novica o zadnjem dogodku je zadela Atence kakor blisk iz jasnega neba. V duhu so videli, kako se že približuje Filip Atenam. Demosten je odšel v Tebe, da bi pridobil to mesto za Atence, obenem pa je odkorakala atenska vojska v Elevzino na atiško mejo. V resnici se je posrečilo Demostenu, da so se združile Tebe z Atenci, pristopile pa so tudi Evbeja in severopeloponeške države, dočim so drugi Peloponežani ostali nevtralni. Zavezniki so sprva dosegli nekaj uspehov, a pozneje je Filip razdejal Amfiso. Dne 2. avg. 338. leta je prišlo do bitke med njim in med zavezniki pri Hajroneji (Chaeronea, Chaironeia); naskok zoper Tebance je prepustil kralj svojemu sinu Aleksandru, sam pa je udaril na levo krilo, kjer so stali Atenci. Grki so bili popolnoma premagani; tebanska „sveta četa“ je obležala do zadnjega moža na bojišču. Premagancem ni ostalo drugo, nego da so sprejeli vse od kralja stavljenе pogoje; makedonska posadka je zasedla Kadmejo, Tebe so izgubile svojo samostojnost.

Tudi v Atenah je zavladal velik strah, a voditelji niso izgubili poguma. Sklenili so, da se bodo vojevali do zadnjega. Filip pa je poslal Demada (Demádes), odličnega atenskega državnika, ki se je nahajal med njegovimi ujetniki, da bi se pogajal z Atenci. Mirovna stranka, v kateri se je nahajal tudi Eshin, je zmagala. Atene so obdržale svojo samostojnost in integriteto svojega ozemlja kakor tudi vnanjih posestev, pač pa so morali razpustiti pomorsko zavezo. Nasprotno pa je obljubil kralj, da bo vrnil ujetnike; obenem so se morale Atene zavezati, da pristopijo k splošni helenski zavezi, ki jo bo ustanovil Filip.

Helenska zaveza. Malim državam ni ostalo zdaj drugega, kakor da so sklenile mir s Filipom. Le Spartanci so se branili pristopiti k helenski zavezi, zato je krenil kralj s svojo vojsko v Lakonijo. Starodavnega mesta sicer ni hotel porušiti, a odvezel mu je vse sosednje okraje, potem pa je povabil odposlance vseh držav h kongresu v Korint. Tu so sklenili najpoprej splošen mir, po katerem naj bi bile vse helenske države svobodne in nezavisne ter naj bi obdržale obstoječe ustave. Kot najvišje sodišče v vseh zavezniških stvareh so ustanovili „splošno helensko zavezo“ s sedežem v Korintu. V slučaju vojne prevzame Filip vrhovno poveljništvo na morju in na kopnem. Dalje so določili število čet in ladij, ki jih mora dati vsaka občina v vojni.

Tako se je slednjič doseglo to, česar niso mogli doseči najboljši možje v Heladi: še nikdar ni bila Grecija združena v tolikem obsegu kakor sedaj, a države Sparta, Atene in Tebe, ki so dozdej imele največ vpliva v Greciji, so se napram tako močni državi ponižale med sile drugega reda.

Po združitvi evropske Grecije je napočil trenotek, ko je Filip lahko pričel misliti na svoje velike načrte proti Perziji. Na zborovanju v Korintu so sklenili helenski zavezniki narodno vojno v svrhu osvoboditve azijskih bratov (337). Že spomladi prihodnjega leta sta krenila Parmenion in Atal (Attalos) z 10.000 možmi v Malo Azijo, da bi pridobila najprvo grška mesta za odpad; kakor hitro bo oboroževanje izvršeno, se vzdigne kralj sam z glavno silo na pot. A tedaj se je zgodilo v Makedoniji nekaj, kar je ves položaj popolnoma izpremenilo. Ko so namreč obhajali v starem kraljevem mestu Ajgah (Aigai) sijajno svatbo Filipove hčere Kleopatre z epirskim kraljem, tedaj je umoril Filipa njegov telesni čuvaj Pavzania (336).

2. Aleksander Veliki.

Aleksander Veliki. Med vsemi Filipovimi sinovi se je najbolj odlikoval Aleksander. V bitki pri Hajroneji je že pokazal svojo poveljniško nadarjenost; le pod njegovim vodstvom bi mogla torej Makedonija prestati krizo, ki jo je bilo pričakovati v kraljestvu po nagli Filipovi smrti. Potemtakem so tudi Filipovi poveljniki, pred vsemi Antipater, takoj priznali Aleksandra za naslednika. Prestolne pretendente so pomorili pod pretvezo, da so bili z morilcem v zvezi, in tako je postal torej Aleksander vladar Makedonije; bil je tedaj še le 20 let star.

Vstaje. Zdaj so se dvignili povsod podjarmljeni narodi, ki jih je poprej držal Filip z železno pestjo, tako v Ambrakiji, v Tebah, v Etoliji in v Peloponezu. Središče vseh teh prizadevanj so bile Atene. Tu se je veselje nad mirom kmalu poglelo; pristasi makedonske zveze so brezuspešno poizkušali vreči Demostena. Ko je prišlo poročilo o Filipovi smrti, se je oddahnil Demosten; slavnostno oblečen in z vencem na glavi je prišel v sve-tovalstvo in je žrtvoval bogovom.

Toda Aleksander je kaj kmalu ukrotil odpadnike. Predno so si mislili, je bil že s svojo vojsko v Tesaliji, kjer mu je zavezniški zbor izročil vodstvo dežele, kakršno je zavzemal njegov oče. Tudi amfiktionije so ga priznale za zaščitnika delfiškega svetišča.

Naenkrat je stal pred Tebami; že to je zadostovalo, da je ponehalo vsako revolucionarno gibanje; Atenci so poslali odposlanca v pozdrav. Med tem se je zbral zavezniški zbor v Korintu, kjer so obnovili Filipovo pogodbo in izvolili Aleksandra za vrhovnega poveljnika. Nato se je vrnil kralj v Makedonijo, kajti sosednji barbarski narodi so se dvignili zoper njega.

Atal, poveljnik makedonske vojske v Aziji, je stopil po Filipovi smrti v zvezo z Demostenom. Izkušal je tudi uprizoriti zaroto v Makedoniji, da bi dvignil drugega kralja na prestol. Zdaj pa, ko se je vsa Grecija uklonila, se je hotel z Aleksandrom sprijazniti, a le-ta ga je dal umoriti, obenem pa tudi vse njegove sorodnike. Odslej nihče več ni motil Aleksandrove vlade v Makedoniji.

L. 335. je odrinil Aleksander s svojo vojsko proti Hemu, kjer so se bili dvignili prebivalci zoper makedonsko vlado. Odbil je vstaše, prekoračil gorovje in Donavo ter podjarmil prebivalce na levem in desnem bregu te reke.

Med tem pa se je dvignila Ilirija. Aleksander je takoj krenil proti novemu sovražniku in ga tudi srečno pobil. A že so delovali tudi Perzijani zoper Aleksandra; hujskali so Grke ter jih pozivali k vstaji, obetajoč jim bogate podpore. Toda le Spartanci so bili za vstajo pripravljeni, Atene in ostala Grecija pa so iz strahu pred odločnim kraljem odklonile prispevke. Le Demosten je sprejel večjo vsoto z naročilom, da naj jo po svojem preudarku uporabi v korist perzijskega kralja.

Tedaj pa se je raznesla po Greciji novica, da je Aleksander padel v Iliriji, njegova vojska pa da je uničena. Takoj je buknila v Tebah vstaja; izgnanci so se vrnili iz Aten, makedonsko posadko v Kadmeji so oblegli ter obnovili demokratsko ustavo. Demosten je poslal vstašem orožje. Povsod v Greciji je vrelo in vse se je pripravljalo na vojno. Nepričakovano pa se je prikazal Aleksander v Beotiji in kmalu so bile Tebe v njegovih rokah. Zavezniki — pred vsem Fočani — so sklenili na zborovanju, da naj se Tebe porušijo; tako se je tudi zgodilo. Nad 30.000 prebivalcev so odvedli v Makedonijo ter jih prodali v sužnjost; pokrajino so razdelili med sosednje občine, le v Kadmeji je ostala makedonska posadka.

Ta katastrofa je bila tolika, kakršna še ni zadela Grecije; vse je bilo od strahu omamljeno in nihče več ni mislil na odpor. V Atenah so zvedeli o padcu Teb, prav ko so obhajali slovesnost

velikih misterij v Elevzini. Vsi so bili prepričani, da pride zdaj Aleksander v Atiko. Prestrašeni so takoj prekinili slavnost, vse prebivalstvo je bežalo za atensko obzidje in se pripravljalo na boj, a obenem so odposlali poslanca k Aleksandru s čestitkami k zmagam nad Iliri in vstaškimi Tebami.

Dasi je Aleksander dobro vedel, da so prav Atenci povzročili tebansko vstajo, je bil vendar za to, da se sklene mir, toda zahteval je, da mu izroče one može, ki so netili sovražnost zoper Aleksandra, med temi tudi Demostena. Atenci so odklonili večino Aleksandrovih zahtev, a tudi Aleksander ni vzdržal stavljenih zahtev. Atene so ostale torej nepoškodovane.

Osvojitve Perzije. Zdaj še le je mogel Aleksander misliti na vojno s Perzijo. Za osvojitve Perzije, kakor jo je nameraval že Filip, je bil sredi 4. stoletja razmeroma ugoden čas. Že dve stoletji so gospodovali Perzijani v Aziji, a svojim podložnikom so bili še ravno tako tuji kakor prvi dan. Velikanske mešanice narodov niso znali združiti v eno državo in le s surovo silo so tiščali v pokorščini ogromno državo. Vladajoči narod sam je ostal tak, kakršen je bil za Kira; na zunaj se je kazala babilonska kultura, na znotraj pa je razgrajalo še vedno staro barbarstvo. Nihče ni bil varen svojega življenja in imetja; vse je bilo odvisno le od volje kralja in velikašev na dvoru, v provincijah pa od namestnikov.

Osrednja vlada je spoznala, da orientalski pešci ne ustrezajo vojaškim zahtevam; zato je jela polagoma najemati grške mezd-nike, a poveljništvo so obdržali še vedno nesposobni perzijski velikaši. Le notranjim sporom podjarmljenih narodov se je imela v teh razmerah perzijska država zahvaliti, da se ni že porušila. Samo Egipt se je proti koncu 5. stoletja osvobodil tuje vlade. S tem je trpel perzijski ugled tudi v sosednjih pokrajinah; dvignila se je Fenicija, pred vsem bogato mesto Sidon; njemu se je pridružil tudi Kiper.

Leta 359. je zavladal Perziji kralj Artakserks III. Ochos (Artaxerxes Ochus). Udušil je vstajo na Kipru, potem pa je udaril na Fenicijo. Tudi tu se mu je posrečilo, da se mu je dežela uklonila. Zdaj mu je bila tudi v Egipt odprta pot. Po hudih bojih je s pomočjo grških čet zavzel Memfido. S tem je bila stara država faraonov uničena; perzijski kralji so ji vladali nemo-teno, obenem pa je postala Perzija vnovič velika pomorska oblast.

Zato je Filip tedaj tudi opustil misel na osvojitve Perzije, pač pa je izkušal preprečiti vsako vmešavanje te države v helenske stvari.

Približno v času, ko je Filip v Korintu oznanil narodno vojno zoper Perzijo, je umrl kralj Artakserks III. Govorili so, da ga je dal zastrepiti njegov vsemogočni minister Bagoas. Le-ta je bil odslej pravi gospodar v Perziji. Na prestol je posadil najmlajšega sina prejšnjega kralja, Arza (Arses), ko pa se je ta hotel otresti vpliva svojega ministra, je odstranil Bagoas tudi njega. Odslej je vladal Perziji Kodoman (Kodomannos), princ iz stranske vrste Ahajmenidov, ki je pri nastopu vlade sprejel ime Darij (336). Komaj je zavladal, je že odstranil tistega, ki ga je posadil na prestol.

Pri teh razmerah se osrednja vlada ni mogla brigati za razmere v Mali Aziji, kamor je poslal Filip vojsko 10.000 mož pod Parmenionovim in Atalovim vodstvom. Večina grških mest je z navdušenjem pozdravila makedonske čete kot osvoboditelje.

Med tem je Aleksander Veliki utrdil svojo vlado v Evropi, leta 334. pa je krenil proti Helespontu. Njegova vojska je štela približno 35.000 mož. Kot vojni svetovalec je pomagal mlademu kralju Parmenion, najboljši poveljnik makedonske vojske. Upravo Makedonije in Grecije je prepustil Aleksander pred svojim odhodom Antipatru. Brez zadržka je prekoračil Aleksander helespontsko morsko ožino, nakar je odšel na sveti kraj, kjer je stala nekdanja Troja in grob Ahilov. Odtod je odrinila potem vojska proti vzhodu.

Perzijski satrapi so zbrali znatno vojsko ob Propontidi; tu so se združili s četami Memnona, Grka, ki je bil v perzijski službi. Le-ta je bil sicer mnenja, da naj bi se perzijske čete umaknile v notranje dežele, perzijsko brodovje pa naj bi zaneslo vojno v Helado, a njegov predlog je propal. Tako sta trčili vojski ob reki Graniku (Granikos) prvič druga ob drugo (334). Aleksander sam se je hrabro bojeval in tudi zmagal. Posledice te zmage so kaj kmalu pokazale, da je bila velikanska perzijska država le velikan na lončenih nogah. Sarde, Efez, a tudi druga mesta Jonije in Eolije so se pridružila Aleksandru. Povsod so uvedli demokratske ustave, samo Milet se je branil, ker je upal na podporo perzijskega ladjevja. Aleksandrovo brodovje pa je prišlo poprej in mesto je padlo v roke zmagovalca. Na počoben način se je uklonil tudi Halikarnas, na to pa tudi skoro vsa Karija.

Po teh dogodkih je Aleksander razdelil svojo vojsko. Parmenion je prezimil z enim oddelkom v Lidiji, kralj sam pa je odšel v Likijo in Pamfilijo, ki sta se mu skoro brez odpora uklonili. V starem glavnem mestu Frigije, v Gordionu, sta se združila zopet oba poveljnika (333). Odtod je prodiral kralj z vso vojsko preko Kapadokije in Tavra (Taurus, Tauros). Kmalu je bila vsa Mala Azija podjarmljena, na kar je sledila odločitev v Aziji. Po bitki ob Graniku je zbral Darij državno vojsko. Poleti je odrinil iz Babilona in došel jeseni v severno Sirijo, Aleksander pa je vsled hude bolezní še vedno bival v Tarzu (Tarsos) v Kilikiji. Po ozdravljenju je prodiral dalje. L. 333. se je vnela strašna bitka pri Isu (Issus, Issós). Dasi je imela Aleksandrova vojska neugodno stališče, so bili vendar Perzijani popolnoma poraženi. Le neznamen del svoje vojske je rešil Darij, zmagovalec pa se je polastil vsega perzijskega tabora, v katerem se je nahajala tudi Darijeva mati in druge odlične žene. S tem si je pridobil Aleksander talce neprecenljive vrednosti. Ukazal je, da naj se ravna z njimi, kakor pristoji njihovemu dostojanstvu.

Na Grškem so nestrpno pričakovali izida odločilne bitke. Vsi, pred vsemi pa Demosten, so mislili, da bo Aleksandrova vojska brezdvomno pogubljena; vse je bilo pripravljeno, da se v tem slučaju priklopi Perzijanom. A njih upi so bili prazni, vse naklepe je preprečila Aleksandrova zmaga. Pri prihodnjih istmiških slovesnostih so poslale države helenske zaveze Aleksandru zlat venec v zahvalo, da jih je rešil perzijske nadvlade.

Perzijski admirali niso sedaj več mogli misliti na ofenzivo proti Greciji; svoje brodovje so zbrali zopet ob azijskih obalah. Tudi Darij sprva ni mislil na nadaljevanje vojne; pred vsem je želel, da bi dobil ujeta mater, ženo in otroke nazaj. Pričel se je pogajati z Aleksandrom. Ponujal je Azijo tostran Evfrata in 10.000 talentov za izročitev ujetih kraljevih žená, eno izmed hčera pa celo Aleksandru za ženo; še nikdar se ni noben perzijski kralj toliko ponižal. A med tem se je položaj za Aleksandra ugodno izpremenil. Kralj je namreč stal tedaj pred Tirom (Tyrus, Tyros), feničanska obala in Kiper sta se uklonila, perzijsko ladjevje je izginilo iz Egejskega morja, na uspešno vstajo Grecije ni bilo misliti, v kratkem je morala torej pasti vsa Perzija. Spričo teh razmer je Aleksander odklonil Darijeve ponudbe in zahteval brez-pogojno uklonitev.

Dariju ni ostalo drugo, kakor da je zbiral svoje zadnje sile; posrečilo se mu je tudi, da je zbral velike mase, s katerimi je hotel čakati na Aleksandrov prihod v veliki asirski planjavi; tu bi se njegova konjenica popolnoma razvila.

Med tem pa je sklenil Aleksander popolnoma podjarmiti obrežne provincije; s tem si je hotel deloma zagotoviti zvezo z domovino, deloma pa odrezati nasprotno stranko v Greciji od vsake podpore iz Azije. Ni torej sledil Dariju, ampak obrnil se je v Siriji proti jugu. Mesto za mestom je palo v njegove roke, le otoška trdnjava Tir je zaprla pred Aleksandrom vrata in izjavila, da hoče ostati nevtralna. Aleksander je dal napraviti od celine do mesta v morju nasip in po sedemmesečnem obleganju je pal tudi Tir; 30.000 ujetnikov je baje odšlo v sužnost. Južna Sirija se je vdala brez odpora, samo utrjena Gaza s perzijsko posadko se je ustavljala dva meseca (332).

Zdaj je bila Aleksandru odprta tudi pot v Egipt. Tu so bila grozodejstva Ohova še vedno v spominu; zato je prebivalstvo pozdravilo Aleksandra kot osvoboditelja. Čez zimo je ostal kralj v deželi in je ustanovil ob severni obali na jako ugodnem kraju mesto, ki nosi še danes njegovo ime, namreč Aleksandrijo, ki je v teku nekaterih desetletij postalo ne samo središče svetovne trgovine, temveč tudi središče grške vede. — Za svojega bivanja v Egiptu je posetil Aleksander tudi Amonovo proročišče v oazi, kjer so ga pozdravili duhovniki kot Amonovega sina.

Med tem je imel Darij dosti časa, da je zbral novo vojsko. Spomladi leta 331. je odrinil Aleksander iz Egipta, poleti je prekorlačil Evfrat in Tigris. Po štiridnevnem počitku sta trčili obe vojski druga ob drugo pri asirski vasi Gavgamelih (Gaugá-mela), ne daleč od razdejanega mesta Ninive. Dasi v premoči, je bil Darij popolnoma pobit (leta 331); na begu ga je zasledoval Aleksander, dočim je zasedel Parmenion sovražnikov tabor. Drugi dan je došel zmagovalec v Arbelo (Arbela), kjer se je polastil perzijskih skladišč in vojne blagajne. Darij sam je že zbežal v Medijo, vsled česar je Aleksander opustil nadaljnje zasledovanje. Odšel je v Babilon, ki se mu je uklonil brez boja, ravno tako Susa s 50.000 talenti, ki so bili last kralja.

V istem času, ko je padla odločitev v Aziji, je padel tudi še zadnji del Grecije pod makedonsko vlado. Znano nam je, da Spartanci edini niso priznali te vlade; čakali so na ugodno priliko, da bi pridobili svojo nekdanjo oblast nazaj. Zato so takoj

po Aleksandrovem odhodu v Azijo stopili v zvezo s Perzijani, a perzijska pomoč je izostala.

Makedonski poveljniki pa tudi niso počivali; kmalu se je vnela vojna med njimi in Spartanci. L. 331. je zmagal Antipater v bitki pri Megalopolu. Odločitev o usodi Sparte je izročil zmagovalec v roke helenske zaveze, ta pa je prepustila vso stvar Aleksandru, ki je milo ravnal s premaganci. Odslej se do Aleksandrove smrti nihče več ni upal dvigniti v Greciji zoper makedonsko nadoblast.

Aleksander je med tem neprenehoma prodiral dalje, hoteč pred vsem podjarmiti Persido (Persis), jedro perzijskega kraljestva. Kmalu se mu je moralo ukloniti glavno mesto Persepolis; neizmerni zakladi so prišli tam v njegove roke.

Skoro povsod so doslej pozdravljali Aleksandra kot osvoboditelja iz neznosnega jarma, saj pa je tudi makedonska vojska ščitila življenje in imetje prebivalcev. Drugače je bilo to v deželi Persidi. To je bila sovražna dežela in vsled tega je prepustil Aleksander svojim vojakom oplenitev Persepola, kraljevi grad Ahajmenidov pa je dal požgati, vsem v vidni znak, da je perzijska vlada pri kraju.

Naslednje leto je prodiral Aleksander s svojo vojsko v Medijo, kjer je brezuspešno poizkušal Darij zbrati novo vojsko. Ko se mu je bližal Aleksander, se je umaknil v Baktrijo; tako je zavzel makedonski kralj Ekbatane (Ecbatana, Ekbátana) brez boja. S tem mestom je padlo zadnje glavno mesto, Perzija je kot država preminula. Sanje vseh helenskih patriotov so se uresničile, dedni sovražnik je ležal na tleh. Seveda, obenem so prenehale tudi grške državnice, nad razvalinami starih držav pa se je dvignila svetovna vlada pod makedonskim vodstvom zedinjene Grecije.

Nesrečnega Darija je ujel izdajalski satrap Bes (Bessos) v Baktriji. Ko je Aleksander o tem zvedel, je hitel za vstašem, le-ta in njegovi pristaši pa so na begu umorili Darija (330). S tem je izgubil upor tudi svojo legitimno glavo. Hirkanija in Partija sta se uklonili Aleksandru, tako da je bil le-ta orientalcem odslej edini dedič vlade Ahajmenidov.

Svetovna država Aleksandra Velikega. Iz Partije je prodiral Aleksander dalje; zvedel je, da si je Bes nadel kraljevski naslov. L. 329. je prekoračil gorovje Paropamisos, današnji Hindukush. Na daljnem prodiranju se mu je posrečilo, da je

dospel do najsevernejše meje perzijske države, do Jaksarta. V tem času je ujel tudi Besa; po perzijskem pravu so ga pozneje v Ekbatanih na barbarski način usmrtili. Vendar je bila osvojitvev teh dežel, ki jih je branilo bojevito ljudstvo v trdnjavah, zelo težavna. Šele leta 327. so bile te dežele pomirjene; Aleksander jih je zaščitil z ustanovitvijo mnogoštevilnih mest v Baktriji in Sogdijani.

Zdaj je Aleksander lahko mislil na nadaljevanje svojih osvojitvev. Nameraval je pridobiti v svojo oblast Indijo, ne iz vojaških in političnih vzrokov, pač pa zaradi časa, ki je vplival na njegove ljudi, ki so to deželo čudes poznali le iz pravljic, dalje pa tudi iz poželjenja po velikih delih, ki naj bi pokazala narodom Aleksandra kot heroja, kot nekakega drugega Herakleja, kakor so ga že slavili dvorni priliznjenci. Lahko pa tudi trdimo, da je Aleksander z osvojitvijo Indije hotel tudi udejestviti gigantsko idejo svetovne vlade; njegova univerzalna monarhija naj bi združila najvažnejše kulturne narode na podlagi kosmopolitične kulture.

Podjarmiti Indijo ni bilo posebno težavno, ker je razpadala v več malih držav, ki so bile med seboj v prepiru; nekatere izmed teh so se še celo pridružile Aleksandru. Z njihovo pomočjo je uklonil najmočnejšega nasprotnika, kralja Pora (Poros), v bitki ob Hidaspu (Hydaspes, 326). Tedaj so se bojevali Aleksandrovi vojaki prvikrat s sloni. — Nevarnejše od vojne pa so bile za Evropce prirodne sile v Indiji. Sedemdeset dni trajajoče tropično deževje, povodnji veletokov, podnebje, slaba pota in druge težave: vse to je povzročilo v Aleksandrovi vojski toliko zla, da je prevzel celo najbolj utrjene veterane obup, da so snovali celo upor. Spričo teh razmer se je odpeljal Aleksander po reki Hidaspu navzdol v Ind, dočim so druge čete korakale ob bregovih reke, vojujoč se spotoma z narodi, ki so jih ščuvali bramani k najhujšemu odporu. Slednjič so dospeli do oceana, koncem poletja l. 325. pa so krenili proti zapadu. Ladjevje je vodil Nearh (Nearchos) ob morski obali proti Evfratu, kralj sam pa je korakal z drugim delom svoje vojske preko puščave Gedrosije (današnji Belučistan), kjer je izgubil zopet mnogo vojakov. Slednjič je dospel v Karmenijo, odtod pa se je vrnil v Suze (324).

Doslej je prepustil Aleksander velikansko državo popolnoma sebi; to je bila politična napaka, ki je imela za posledico marsikatero nepriliko. Makedonsko-helenski in azijski satrapi — Ale-

ksander je obdržal ta sistem — so se zanašali na dolgotrajno odsotnost kralja, računali so že s tem, da se ne bo več vrnil, in pričeli so neusmiljeno pritiskati na svoje podložnike. Celotno kraljevega zaklada so se polastili, vstajali so pretendenti in tudi maso je navdajal vstaški duh. V novih mestih proti njihovi volji naseljeni Heleni so jeli misliti na vrnitev v domovino, skratka bil je zadnji čas, da se je vrnil Aleksander v Persido.

Aleksandrov načrt glede organizacije svoje vlade v Aziji je bil, da združi v miru helenski in azijski kulturni svet v celoto; zato so na njegovem dvoru poslovali Azijci v upravi in v vojski. Še celo Aleksander sam se je polagoma bolj in bolj bližal orientalskemu, in ne helenskemu značaju. Avtoriteta dediča ahajmenidske in faraonske države je zahtevala priznanje božjega značaja njegove vlade, da, celo božji izvor njegove osebe. Poizkusi, ki naj bi uveljavili to avtoriteto tudi napram Makedoncem in Helenom, so povzročili že zgodaj opozicijo v plemstvu in v vojski. Že pred odhodom v Indijo so nastali hudi spori med Aleksandrom in makedonskimi plemiči ter helenskim vojaštvom. Filota (Philotas), Parmenionovega sina in poveljnika konjenice, so usmrtili, ker je baje stregel kralju po življenju, a tudi Parmenion je bil na kraljevo povelje umorjen. Malo pozneje je umoril Aleksander pri pojedini zaslužnega generala Klejta (Clitus, Kleitos), ki mu je bil nekdanji rešil življenje. Leta 327. so odkrili zaroto kraljevskih pažev, ki se je je udeležil tudi historiograf in filozof Kallisten (Kallisthenes), nečak in učenec Aristotelov.

Po povratku Aleksandra iz Indije se je nasprotstvo med njim in makedonskim elementom še povečalo. Pred vsem je hotel kralj popolnoma razdreti nacionalni značaj svoje vojske; hotel je popolnoma stopiti Makedonce z makedonski izobraženimi Azijci. Enako stopitev je hotel doseči tudi med podložnimi narodi; v to svrhu se je poročilo mnogo (nad 10.000) Makedoncev s Perzijankami. Kralj sam se je poročil že prej z Azijko Roksanom (Roxane), pozneje pa s Statejro (Stateira), najstarejšo hčerjo kralja Darija, in s hčerjo Oho, Parizatido (Parysatis). Da bi dosegel svoj namen popolnoma, je nameraval tudi odposlati veterane domov in jih nadomestiti z mladimi četami. To pa je povzročilo veliko vojaško vstajo, ki jo je mogel Aleksander le z avtoriteto svoje lastne osebe udušiti. Nato je prostrl pravi orientalski sijaj, zase je zahteval božje čiščenje. To čast so mu priznale celo grške države. Kmalu na to pa ga je ugrabila sredi priprav za velika

podjetja v Babilonu mrzlica (323). Bil je šele 33 let star. Z njim je umrl eden najgenialnejših ljudi; ves tedanji svet je dvignil iz stežajev in mu začrtal nova pota za prihodnja stoletja. Z razširjativjo grške kulture po orientu je položil temelj za poznejši razvoj starega veka.

VII. Helenistični državni sistem za Aleksandrovih naslednikov.

1. Diadohi in helenistične države.

Boj za enotnost države. Aleksander Veliki ni ostavil nobenega dediča svojemu prestolu; takoj po njegovi smrti so se vneli prepiri za nasledstvo, vzlic temu pa se je monarhija sprva še vzdržala. Eden izmed makedonskih velikašev je postal upravitelj države, drugi velikaši pa so prevzeli upravo raznih pokrajin; v Makedoniji in Heladi je ostal Antipater še nadalje vrhovni poveljnik.

Po Aleksandrovi smrti so vzklike Grkom nove nade na osvoboditev. V Atenah so razveljavili sklep o apoteozi Aleksandra Velikega, obenem pa so prevzeli Atenci tudi vodstvo nacionalnega gibanja vseh Helenov ter so stopili v zvezo s poveljnikom mezdnikov Leostenom (Leosthenes). Temu se je posrečilo, da je obkolil Antipatra v Lamiji (Lamia v Tesaliji) vsled česar imenujemo to vojno „Lamijsko vojno.“ Zdaj so se pridružili še do sedaj mirni Grki vstašem. Z veliko častjo in slavo se je vrnil v Atene Demosten, ki je bil l. 324. vsled neke obsodbe bežal iz Aten; zdaj je doživel morebiti najlepše slavlje v svojem življenju.

Kmalu pa se je obrnilo kolo sreče. Vojna se je zavlekla, Leosten je umrl, Antipater pa je pomnožil svojo vojsko z makedonskimi veterani. Čeravno na suhem ni odločilno zmagal, je vendar nastopila med Heleni tolika demoralizacija, da se je morala država za državo ukloniti Antipatru, zlasti odkar je njegovo brodovje premagalo atensko in uničilo za vedno njihovo vlado na morju. Antipater je zahteval, da mu izročé voditelja antimakedonske stranke, Demostena. Ta je zbežal na otok Kalavrejo (Kalaura, Kalaureia) ter se je tam zastrupil l. 322. Athene so izgu-

bile svojo politično samostojnost, kot vodilna oblast v Greciji so prenehale za vedno. Z lahkoto je Antipater uredil potem tudi druge grške države po svoji volji.

Že v prihodnjem letu pa so se pričeli diadohi (nasledniki Aleksandra) prepirati med seboj. Državno upraviteljstvo je sicer prevzel zdaj Antipater (321), a prav s tem je bil izročен ves Aleksandrov orientalski-egiptovski svet tamošnjim oblastnikom in ti so se jeli gnati za ustanovitvijo dinastij. Ko je (l. 319.) Antipater umrl, so ustanovili koalicijo, ki ji makedonsko državno upraviteljstvo nikakor ni bilo kos. Med diadohi so se vneli divji boji; vsi člani kraljeve rodovine so končali svoje življenje nenaravne smrti. Do najvišje stopnje se je povzpел Antigon (Antigonos), satrap Prednje Azije. Že si je nadel kraljevski naslov, tedaj pa so se združili ostali veliki satrapi proti njemu. Odločitev je padla v bitki pri Ipsu (Ipsos) v Frigiji (301); Antigon je bil premagan in ubit; z njim je legel zadnji zastopnik državne enotnosti v grob.

Ustanovitev helenističnih dinastij. Po bitki pri Ipsu so nastale iz nekdanje Aleksandrove države delne države, ki so se ohranile toliko časa, dokler jih ni pogoltnila rimska država. Antigonove dežele so si razdelili ti-le zmagovalci: Selevk (Séleukos) je dobil Sirijo, Lizimah (Lysímachos) zapadni del Male Azije, Plejstarh (Pleistarchos) pa maloazijsko južno obalo od Karije do Kilikije; Ptolemaj (Ptolemaeus, Ptolemaios), satrap v Egiptu, ki se sicer ni udeležil odločilne boja, je obdržal južno Sirijo, ki si jo je bil že prej osvojil.

Umljivo je, da so ti dogodki vplivali tudi na Grecijo. Od l. 317.—307. je upravljal Atene Demetri j (Demetrios) iz Falera. Ta je bil jako duhovit mož in posrečilo se mu je, da je v teku desetih let vzdržal notranji in zunanji mir. Trgovina in obrt sta cveli kakor nikdar poprej, finance so se nahajale v najboljšem stanju, reformiral je vse panoge države, skratka, Atene niso imele nikdar tako dobre vlade kakor v tem času. Ko pa se je pojavil leta 307. Antigon in Demetri j pred Pirejem, je zgrmela vlada falerskega Demetrija na kup. Ta je ostavil mesto, zmagovalec pa je nadomestil oligarhiško vlado z demokrasko; makedonska posadka se je morala umakniti. Atene so bile zdaj sicer imenoma samostojne, a Antigonu so morale dajati čete. Ko so se po bitki pri Ipsu poizkušale otresti te odvisnosti, jih je Demetri j z orožjem prisilil k pokorščini. (293). Tedaj se je posrečilo Demetriju tudi,

da si je prisvojil makedonski kraljevski prestol; po njegovi smrti mu je čez nekaj let sledil sin Antigon.

Tako je bila torej Aleksandrova država raztrgana v tri dele, ki so odgovarjali zemljepisnim razmeram: Makedonijo in Grecijo so imeli Antigonidi, Azijo Selevkidi, Egipt pa Ptolomajci. Nihče več ni poizkušal obnoviti državne enotnosti. Dinastije so se vsaka v svojem ozemlju ukoreninile in so dobile polagoma značaj zakonitosti.

Država Selevkidov je bila izmed vseh najobsežnejša, najbolj obljudena in tudi glede financijelnih virov najboljša. Bolehala pa je na velikih razdaljah, ki so jo primorale k temu, da so imeli provincijalni namestniki veliko samostojnost. Selevk I. in njegov sin Antioh (Antiochos) sta si prizadevala, da bi naselila mnogo helenskih naselnikov v svojih deželah. Vendar pa se je izvršila parva helenizacija le na zapadu Male Azije, dočim je bilo helenstvo sicer omejeno le na mesta. Prav velika obsežnost države Selevkidov je najbolj pripomogla k temu, da je začela propadati. Že Selevk ni mogel več vzdrževati indijskih provincij; njegov sin Antioh je le s trudom obdržal dežele, ki mu jih je bil ostavil oče. Za njegovega naslednika pa je začela država razpadati. Baktrija se je odtrgala; postala je samostojna država, ki se je vzdržala nad 100 let. Parti so kmalu sledili temu zgledu. Medija in Armenija sta pripadali pravzaprav le po imenu k državi Selevkidov. Podjarmiti Kapadokijo ob Pontu in Bitinijo se ni nikdar popolnoma posrečilo. Na frigiški visoki planoti v središču polotoka pa so se po smrti Selevka I. naselile galatske čete, ki so bile poprej poplavile severno Grecijo, potem pa prihrumele preko Trakije v Azijo (Galatia); s svojimi plenitvami so postale prava šiba za vse sosednje dežele. Na vzhodu Male Azije se je povzdignil poveljnik utrjenega Pergama za vladarja mesta, sprva sicer še pod vrhovno oblastjo Selevkidov, a njegov sin je postal že neodvisen in je svojo državico še celo znatno razširil.

Država Ptolomajcev je bila preveč centralistična. Jedro ji je tvoril Egipt s svojo sicer majhno obsežnostjo, ki pa je bil zaradi rodovitnosti zelo gosto obljuden. Poleg tega so pripadale k državi tudi gosto obljudene postranske dežele: Kirene, Kiper, Kikladi in južna Sirija. Financijalne razmere so bile izvrstne; vojsko so tvorili večinoma le vojaški kolonisti, o vojni pa so si pomagali Ptolomajci tudi z mezdniki. Glavno vojno nalogo je

imelo brodovje; država Ptolomajcev je postala prva pomorska država sveta skoro za celo 3. stoletje pr. Kr.

Makedonija se sicer ni odlikovala po velikosti in bogastvu, pač pa po izbranem vojaštvu. Grecija ji je napravljala s svojimi partikularističnimi stremljenji mnogo neprilik; voditelji opozicionalcev so bili Spartanci, podpirali pa so jih Egipčani. Prvotno so bili Antigonidi še zmagoviti, a kmalu se je pričelo nazadovanje. Republikanske stranke v Greciji so namreč izprevidele, da se morejo upreti monarhični organizaciji Makedonije le z enakomerno organizacijo; v to svrhu so sklenili zavezno državo (*κοινόν*) z močno centralno oblastjo. Na čelu zaveze je stal po navadi vsako leto voljeni zavezni poglavar (strateg), temu so bili podrejeni še drugi uradniki; v važnih zadevah je odločevala narodna skupščina, v kateri so vse občine imele enako pravico, v svojih notranjih zadevah pa popolno avtonomijo.

V večji meri se je taka organizacija izvršila prvikrat v Etoliji (Aetolia, Aitolía); posnemala jo je tudi Ahaja, polagoma pa je postala zavezna država vladajoča državna oblika v Greciji. Tako je bilo videti, kakor bi se bila po stoletni makedonski hegemoniji zopet obnovila stara svoboda.

2. Helenistična kultura.

Helenizem. Vsled osvojitve Azije po Aleksandru Velikem se je grška kultura zelo razširila v orientu. Ker pa so nekatere dežele na vzhodu imele že poprej visoko kulturo, se le-ta ni kratkomalo umaknila, temveč se je pomešala z grško prosveto; to mešano kulturo imenujemo helenizem. Grški jezik je postal zdaj občevalni jezik na vzhodu; postal je tudi jezik nove književnosti, ki je bila večinoma znanstvena in je imela glavni sedež v Aleksandriji; vsled tega imenujemo helenistično kulturo tudi aleksandrijsko.

Gospodarski razvoj. Mnogoštevilni boji po smrti Aleksandra Velikega niso zatrli gospodarskega razvoja. Provincije nekdanje perzijske države so se po grški osvojitvi neizmerno povzdignile. Nova glavna mesta Aleksandrija (Alexandria, Alexandria), Selevkija (Seleúkeia) ob Tigridu in Antiohija (Antiochia, Antiócheia) ob Orontu so postala središča industrije in svetovnega prometa. V Mali Aziji je zacvel Efez, poleg njega pa tudi Rod. Sicer sta ostala Korint in Pirej še vedno važni tržišči, a z novimi svetovnimi mesti nista mogla več tekmovati. Mnogoštevilni boji,

ki so se večinoma bojevali na grškem ozemlju, so imeli za posledico, da so se veleposestniki zadolžili, mali posestniki pa so sploh propadli.

Znanosti. Znanstveno delovanje helenistične dobe se je izredno pomnožilo, obenem pa tudi razdelilo v raznovrstne panoge (specijaliziralo). V Aleksandriji so ustanovili Ptolemajci takozvani „museion“. Ta zavod je vseboval svetišče muz, knjižnico, delavnice, stanovanja in jedilnice za učenjake in pesnike, ki so delovali na stroške kraljev. Zlasti znamenita je bila knjižnica; sredi 3. stoletja je vsebovala nad pol milijona rokopisov; knjižničarji so imeli nalogo, da so katalogizirali te zaklade in določevali prava besedila; s tem so ustanovili filološko in estetiško kritiko.

Zemljepisje je posebno mnogo pridobilo vsled mnogih odkritij, ki so se izvršila tako na vzhodu kakor tudi na zapadu. Grški brodar Pitea (Pytheas) iz Masilije (Massilia, Massalia) je posnemal Kartazane in prodiral proti severu v Atlantskem oceanu; obiskal je današnje Britiške otoke in severno obalo današnje Nemčije (okoli leta 330). Na podlagi novih pridobitev je določil približno sto let pozneje v Aleksandriji živeči Eratosten (Erathosthenes) obseg zemlje s precejšnjo natančnostjo, astronom Hiparh (Hipparchos, okoli 150) pa je izumil način, kako je določevati zemljepisno lego. Aristarh (Aristarchos) iz Samotrake je učil okoli leta 260. pr. Kr., da se suče zemlja okoli solnca (heliocentrični sistem).

Tudi matematika se je gojila najbolj v Aleksandriji, kjer se je razvila prava visoka šola te znanosti. Eden glavnih njenih zastopnikov je bil Evklid (Eukleides), ki je živel okoli l. 300. v Aleksandriji; spisal je učno knjigo, ki je še dandanes podlaga matematičnim študijam.

Zoologija in botanika sta močno napredovali. Že Aristotel je pisal o temeljnih naukih živalske psihologije, njegov učenec Teofrast (Theophrastos) pa je sestavil enako delo za botaniko. Medicino je pospeševala zdaj že tudi raztelesba mrličev.

Zgodovino opisje je jelo sedaj vpoštovati poleg vojnih in državnih dogodkov tudi bolj in bolj notranje razmere. Znamenit historik je bil zlasti Kalisten (Kallisthenes) iz Olinta, ki je spremljal Aleksandra Velikega v Azijo in bil sam priča velikih dogodkov.

Uspehi na polju prirodoznanstva so vplivali seveda tudi na razvoj filozofije. Iz kirenajske šole je izšel Epikur (Epicurus,

Epikouros) iz Sama (341—270), ki je trdil, da obstoji sreča v modri zmernosti, krepost in modrost sta najboljši sredstvi za dosego sreče; bogovi po njegovem mnenju nimajo nikakega vpliva na svet in človeštvo. — Šola kinikov je dobila najodličnejšega zastopnika v Zenonu iz Kipra (okoli 330), ki je učil v lopi „Stoa pojkkile“ v Atenah; vsled tega se imenuje njegova šola tudi „stoa“. Tudi Zenon je bil mnenja, da je smoter življenja sreča, ki sloni na modri zmernosti. Čim bolj smo podobni bogovom, tem srečnejši smo; to pa dosežemo, če spoznamo božje in človeške stvari, če spoznamo dobro in slabo in če živimo, kakor to zahteva narava. Vse, kar nas doleti v življenju, je posledica naravnih zakonov, niti bogovi ne morejo v tem oziru kaj izpremeniti. Tudi država je stoikom le postranska stvar, ravno tako pa tudi vera, ki sloni na državi; na ta način je ustanovila stoa kozmopolitizem teoretično.

Poezija. Kakor v prejšnji dobi, tako je tudi zdaj poezija stala po važnosti za retoriko. Vzlic temu pa je masa zahtevala še vedno pesniške zabave, vsled česar produktivnost na pesniškem polju nikakor ni ponehala. Posebno živahno se je razvijala komedija, ki ji je bila sedaj glavna snov ljubezen. Višek na tem polju je dosegel Atenec Menander (Menandros, okoli 310). Oblika njegovih pesniških proizvodov je postala merodajna za razvoj veseligrice v starem in novem veku.

Tudi epika in lirika sta nastopili nova pota. V tej dobi je nastala takozvana „bukolska“ poezija. Najodličnejši njen zastopnik je bil Teokrit (Theokritos), ki je pesnil poleg drugih pesmi osobito idile, male pevne pesmi, v katerih je opeval krasoto in preprostost narave, življenje skromnih pastirjev.

Umetnosti. Vpliv orienta se kaže posebno v umetnosti helenistične dobe. Na arhitektonskem polju se je zlasti odlikovala Mala Azija. Tu so nastala nova mesta s širokimi glavnimi cestami in pravokotnimi stranskimi ulicami; trg so obdajala državna poslopja, svetišča ter lope s stebrišči, privatne hiše, vile, knjižnice, mestne hiše, prodajalne, gledišča, gimnazije, kopališča in bazilike (kraljevske lope, večinoma z dvema ladjama, eno in dvonadstropne). Vse te helenistične stavbe so postale vzori za arhitekturo Rimljanov. — Posebno krasno je bilo kraljevsko mesto Pergam (Pergamon) na 310 m visoki gori, ki jo je krasil grad; v tem mestu so gradili poslopja z lopami po enotnem in umetniškem načrtu, kar je prav posebno učinkovalo.

Grško kiparstvo je v helenistični dobi cvelo zlasti v Egiptu. Upodabljali so raznovrstno tvarino, kakor kipe bogov, ljudi na cesti, klicarje, poulične pevce, prodajalce, beduine, slike iz življenja („Oče Nil s 16 otroki“) i. dr. Tudi glede kiparstva je zavzemal Pergam odlično mesto, ker so ondotni vladarji podpirali zelo izdatno umetnosti. Umetniki so slavili zmage nad Galatci in izvrševali razna kiparska dela. V 3. stoletju je nastalo tu polno kipov in skupin, ravno tako pa tudi na Akropoli v Atenah. Iz te dobe se je ohranil še takozvani „Umirajoči Galatec“. — Okoli leta 180. pr. Kr. je dal napraviti v Pergamu kralj Evmen (Eumenes) velikanski oltar v spomin zmage; okoli njegovega podstavka je upodobljen boj gigantov z bogovi, ki se odlikuje po izredno polnem življenju in iznajdljivosti. — V 2. in 1. stoletju je prevzel Rod nekako dediščino v umetniškem in znanstvenem oziru. Tedaj so nastala orjaška dela; „Farneški bik“ in „Laokoontova skupina“. — Tudi na Grškem še ni zamrla umetnost; to nam izpričuje „Belvederski Apolo“; tudi „Venus iz Mila“ (Melos) je najbrže iz te dobe.

V slikarstvu je nadkriljeval vse sodobnike Apel (Apelles), čigar umotvori so se odlikovali po izredni milini in po izboljšani tehniki barv (tempera). Najiminitnejše njegovo delo je bila Afrodita. Apel je tudi proslavljaj in idealiziral kralja Filipa in Aleksandra ter njune vojskovodje. V zadnjih desetletjih so odkrili v Fajumu v Egiptu tanke deščice nad mumijami, ki so imele namen, da s sliko ovekovečijo obraze mrtvecev.

V helenistični dobi se je razvil tudi mozaik, t. j. umetnost, pri kateri so sestavljali slike iz raznobarnih klinčkov in kamenčkov. Z mozaiki so krasili tla, a izkušali so z njimi tudi predstavljati zgodovinske dogodke ter pokrajine, živali, cvetice i. dr. Posebno krasen je mozaik, predstavljač „Aleksandrovo bitko pri Ipsu“; njegova kopija se nahaja zdaj v „Museo Nazionale“ v Neapolju.

Slednjič je treba omeniti, da so umeli v helenistični dobi tudi zlatinarstvo in kamnarezbo. Na kraljevskih dvorih so rabili prekrasne srebrne posode.

3. Konec grške zgodovine.

Približno sto let so cvele helenistične države. Med tem pa se je povzpел na zapadu Rim na višino velevlasti. Grška mesta v Južni Italiji in na Siciliji so morala zgodaj priznati njegovo vr-

hovno oblast, ilirski pirati pa so bili potem prvi povod, da so jeli posegati Rimljani tudi po grški zemlji na vzhodu Jadranskega morja, dokler je niso podvrgli popolnoma pod svojo oblast.

Politični razkroj grškega sveta je imel za posledico tudi gospodarsko propast, ta pa je zopet vplivala na duševni razvoj. Z onim trenutkom, ko je zavladala rimska država nad kako grško deželo, je ponehala tudi njena duševna produktivnost. Zavest, da je vsah poizkus zopetne pridobitve svobode nemogoč, je pritiskala kakor svinec na duhove; obnemogla je energija državnikov in vojskovodjev, ginil je pogum vojakov v bitki. Posledica tega je bilo ono klečeplastvo napram Rimljanom, ki je tako žalosten konec slavne zgodovine grške. Narod, ki je bil nekaj najbolj ponosen na svojo svobodo, je postal zdaj narod služabnikov, Heleni so postali „Graeculi“, iz teh pa pozneje Bizantinci. Politično je bilo grštvo mrtvo,

4. Rimljani.

Italija in njeni najstarejši prebivalci.

Italija pravimo srednjemu polotoku južne Evrope. Delimo jo v Padovo nižino (Padus, Po) na severu in v Apeninski polotok južno od te. Na severu meji Italija na Alpe, na zapadu na Ligurski zaliv (sinus Ligusticus) in Tirensko morje (Mare Tyrrhenum), na jugu na Jonsko morje (Mare Jonium), na vzhodu pa na Jadransko morje (M. Adriaticum).

Z imenom „Italia“ so zaznamovali stari le majhno deželo na jugu Apeninskega polotoka, približno med Tarentom in Regijem (Rhegium); polagoma se je razširilo ime na ves polotok in v 1. stoletju pr. Kr. so prištevali k Italiji tudi že Padovo nižino.

Nižina Pada je aluvijalna, zelo rodovitna dežela. Nekdaj je tvorila zaliv Jadranskega morja, polagoma pa so jo zasule naplavine onih rek, ki prihajajo iz Alp in Apeninov. Med temi rekami je največja Pad (Padus); izmed njegovih alpskih pritokov je zgodovinsko važen le Ticin (Ticinus, sedaj Ticino), iz apeninskih pa mala Trebija (Trebbsia). Izmed ostalih rek Padove nižine je največja Adiča (stari Athesis), ki se izliva severno od Pada tudi v Jadransko morje.

Rimljani so prištevali Padovo nižino k Severni Italiji; od Srednje Italije sta jo delili majhni rečici Makra (Macra) in Ru-

biko (Rubico). Razpadala je v pokrajine Venecijo (Venetia), Galijo cisalpino (Gallia cisalpina, t. j. Galija tostran Alp) in v Ligurijo (Liguria). Pad je delil Galijo cisalpino v pokrajini „Gallia cis- in transpadana“.

Apeninski polotok. Po ostalem delu Italije se raztezajo Apenini (Apenninus) in sicer od severa najpoprej v jugovzhodni smeri med Tirenskim in Jadranskim morjem ter se bližajo bolj in bolj zadnjemu. V Abruzzih se vzpenjajo nad 2900 m (Gran Sasso d'Italia), nakar se nadaljujejo v južni smeri, prvotno v eni gorski vrsti, pozneje pa se razcepi v več delov. V Apeninih nahajamo več višavij in dolin, ki jih združujejo ne previsoki prelazi in v katerih naselitev ni bila težavna. Na vzhodni obali sta se imenovali severni pokrajini Umbrija (Umbria) in Picen (Picenum). Na zapadni obali, kjer se gorovje bolj in bolj oddaljuje od morja, tekó vsled obilnih gozdov večje reke po pokrajinah, ki so bile radi rodovitnosti za naselitev kaj pripravne. Najvažnejše izmed teh rek so Arnus (Arno), Tiberis, Liris (Garigliano) in Volturnus (Volturmo). Pokrajine Etrurija (Etruria), Lacija (Latium) in Kampanija (Campania) so tvorile jedro Italije.

Pokrajina Lacija z mestom Rimom je precejšnja subapeninska ravnina vulkaničnega izvora. Na vzhodu jo obroblyajo gorovja Sabinecev in Ekvov (Aequi); na zapadu tvori mejo morje, ki pa se ne odlikuje po pripravnih pristaniščih; proti severu se razprostira do etruščanskega gričevja ravnina, ki jo namakata Tibera (Tiberis), prihajajoča iz umbrijskega gorovja, in Anio, ki mu je povirje v sabinskih gorah. Kakor otoki se vzdigujejo iz ravnine deloma strme apnenske gore, kakor n. pr. Sorakte (Soracte) in Janikul (Janiculus) pri Rimu, deloma pa vulkanične vzpetosti z globokimi žreli, kakor n. pr. Albansko gorovje, ki tvori naravno trdnjavo med volščanskim gorovjem in med reko Tiberu. Narava sama je vabila ljudstvo v te kraje, kajti preperela vulkanska tla so tvorila izvrstno zemljo za pridelovanje žita in vina, dočim je nasprotno trdo kamenje omogočevalo zgraditev mest in gradov.

Spričo teh razmer ni čudno, da je bila dežela Lacija že v najstarejših časih precej gosto obljudena. Vse naselbine pa je nadkriljeval Rim ob bregovih Tibere, največje reke Srednje Italije, dasi je poplavila čestokrat okolico in je razsajala tam tudi že tedaj malarija. Tibera je dovažala mestu iz notranjščine stavbeni les, zidivo (zlasti zlatorumeni travertin) in živila. Po sicer kratkem

dolenjem teku so vozile trgovinske in vojne ladje, rimske utrdbe so jih ščitile pred morskimi roparji.

Poleg navedenih pokrajin je pripadala k Srednji Italiji tudi dežela Samnij (Samnium).

K pokrajinam Južne Italije prištevamo Apulijo (Apulia), enolično ravnino s slabo razvitim obrežjem, dalje Lukanijo (Lucania); Kalabrijo (Calabria) in deželo Brutijev (ager Bruttius).

V zemljepisnem in zgodovinskem oziru pripada k Italiji tudi otok Sicilija (Sicilia), ali — kakor so jo zaradi njene oblike imenovali Grki — Trinakria. Njeno gorato in pusto notranjščino obrobja zlasti na jugu in vzhodu širok pas prekrasnega, večinoma vulkanskega obrežja.

Podnebje, rastlinstvo in živalstvo Italije. Italija se razteza približno od 46° pa do priplizno 36° s. š.; njen severni, kontinentalni del leži torej še v pravem zmernotoplem pasu, Apeninski polotok pa je že podtropski. Ker nižino Pada obdajajo večinoma gorovja in jo tako ločijo od morja, ima še kontinentalno podnebje, podnebje polotoka in otokov pa je pomorsko; a tudi tu je razlika med zapadno in vzhodno obalo. V Severni Italiji se kažejo velike razlike v temperaturi (januar 2°, julij 25°), nasprotno pa je na polotoku temperatura precej izenačena in to tembolj, čim južneje leži. Mile zime so največja dobrota italijanskega podnebja in v tem oziru se zlasti odlikujejo proti severnim vetrovom zavarovane obali ob Tirenskem morju (riviera).

Važnost Italije. Italija ima Grški podobno zmerno podnebje in zdrav zrak na višinah, po padavini pa jo precej presega. Obrežje Italije sicer ni tako razvito kakor grško, ponaša pa se Italija z rodovitnimi ravninami ter gorskimi pobočji, ki služijo zlasti poljedelstvu in živinoreji. Morja, ki oblivajo Italijo, vabijo njene prebivalce v daljnji svet, zlasti proti zapadu, enotni sestav te dežele pa je pospeševal razvoj enotne države in centralna lega Italije jo je povzdignila v teku časa za vladarico nad vsemi deželami Sredozemskega morja.

Severna in Srednja Italija imata dež v vseh letnih časih, v Južni Italiji, zlasti na Siciliji pa je poletje popolnoma suho.

Tudi rastlinstvo Italije ni povsod enako. V južnih alpskih dolinah, ki so po gorovju zavarovane pred severnimi vetrovi, uspeva oljka in druge južne rastline. V nižini Pada pa teh rastlin zopet ni; pozimi tu vegetacija počiva, poleti pa zaradi visoke

temperature izredno uspeva. Onstran Apeninov pa se prične pravo južnoevropsko rastlinstvo z zimzelenimi rastlinami, pred vsemi z oljko. V starih časih je najbrže pokrival velik del polotoka zimzeleni gozd; zdaj je skoro izginil, nadomestilo ga je zimzeleno grmičevje. Oranže in citrone rastejo ob rivieri, v Srednji Italiji zopet izginejo, v okolici Neapolja pa se zopet prikažejo. V krajih, kjer ni dovolj gorkote, a je dosti padavine, raste kostanj, bukovje, bor in jelka, ali pa se razprostirajo pašniki.

Živalstvo Italije tvorijo konji in goved, prašiči (zlasti na severu), osli in mezgi, ovce in koze.

Prebivalci Italije. Na italjskih tleh so stanovali v teku časa raznovrstni narodi, vendar pa se je iz vseh razvil še precej enoten narod, ker v notranjščini ni bilo toliko zaprek in so se posamezne pokrajine lažje združile med seboj, nego je bilo to na grškem polotoku mogoče.

Na jugu, zlasti na kalabrijskem polotoku, so prebivalci ilirski Japigi in iz Grecije došli Mesapi. Oba ta naroda sta se zgodaj stopila z Grki, ki so vedno v večjem številu prihajali sem.

Ostali del Južne in skoro vso Srednjo Italijo so zavzemali Italiki, narod, ki je polagoma prevzel vlado. K njim so pripadali tudi Latinci, ki so prekoračili Apenine, Umbrijci in sabelska plemena (Samniti) pa so prodirali na vzhodu od gorovja.

Na severozapadu so posedli Etruski (tudi Tuski, odtod Toskana) zemljo; prišli so preko Alp. Tibera jih je ločila od Latincev in Sabinecev, na severu pa so se raztezali celo preko nižine Pada do alpskih dolin. Pozneje so udarili keltski Galci v Severno Italijo in so ji dali ime. Ločili so se v več plemen.

Vzhodni in zapadni del Severne Italije sta zavzemala naroda, kojih imena sta se v pokrajinah ohranili še dandanes, namreč Veneti in Liguri.

Važnejši od vseh navedenih narodov pa so bili Grki in Punijci (Kartaginci), ki jih je privabilo bogastvo Italije kot naselnike. Zadnji so imeli tu večinoma le faktorije, na Siciliji pa so ustanovili tudi stalne kolonije. Grki pa so postali posebno važni; le-ti so ustanovili v 8. stoletju Tarent (Tarentum), Sibaris, Turije, Kroton (Croton), Regij (Regium) in Kume (Cumae, Kyme); zadnje mesto je ustanovilo zopet Neapolis in je prineslo v Italijo abecedo. Grška kultura se je toliko razširila, da so imenovali Južno Italijo „Veliko Grecijo“ (Magna Graecia).

I. Doba kraljev.

Viri za najstarejšo zgodovino Rimljanov so jako nedostatni. Ustno poročilo za najstarejše čase je večinoma zelo mlado in tedaj malo verodostojno; kratki zapiski poročajo o najvažnejših dogodkih, kakor o vsakoletnih uradnikih, o letinah i. dr., a tudi ti anali so že v najstarejšem času pripovednega in etiologičnega značaja. Pravo zgodovino pisje so uvedli pri Rimcih šele Grki, a tudi v tem zakrivajo nesporazumki, retorična in tendenciozna popačenja čestokrat zgodovinsko jedro. V začetku dobe cesarjev je spisal retor Tit Livij (Titus Livius) veliko delo, ki je v njem zbral vso rimsko zgodovino od začetka dalje. Delo je obsegalo 142 knjig in je segalo do leta 9. pr. Kr. Najboljšo snov je vzel od svojih grških prednikov, kjer pa je sledil rimskim pisateljem, zlasti glede najstarejše dobe, tam je njegova zgodovinska vrednost mala. Livijevim podobne tendence je zasledoval Dioniz (Dionysios) iz Halikarnasa, ki je pisal okoli l. 7. pred Krist. rimsko arheologijo, t. j. zgodovino do pričetka prve punske vojne.

Pripovedka o ustanovitvi Rima. Po pripovedki sta ustanovila Rim (Roma) dvojčka Romul (Romulus) in Rem (Remus), sinova kraljevske hčere iz Albe Longe; njun oče je bog Mars. Na povelje kralja Amulija, ki je bil izpodrinil svojega brata Numitorja s prestola, so vrgli dvojčka v Tiber, a na čudovit način sta se rešila; volkulja ju je baje dojila in pastirji so ju vzgojili. — Vse to je bajka, ki je podobna že prej obstoječim grškim bajkam. Romul je „eponymos“, imenodajalec mesta Rima, on je stvaritelj rimske občine (populus); Rim je po pripovedki ustanovitev grških in trojanskih junakov, ki jih je zanesla usoda po razdejanju Troje v Italijo (Enej, Aeneas). — Poleg omenjene bajke pa so bile še druge, a vse so nastale z namenom, da bi spravile ustanovitev Rima v zvezo z Grecijo in njeno poezijo. Enejevo zgodovino so izkoristili pozneje v to, da so iz nje razlagali postanek svetišč in drugih svetih naredeb.

Najstarejši znak o tej pripovedki je apulski denar, ki so ga izkopal na italjskih tleh; na njem vidimo volkuljo z dvojčkoma. Znak te pripovedke je dalje tudi volkulja, ki sta jo baje postavila brata Ogulnija (Ogulnii) l. 296. pr. Kr. v Rimu in ki se zdaj nahaja v Rimu na Kapitolu.

Rimski kralji po pripovedki. Po poročilu je vladalo v Rimu 7 kraljev: Romulus, Numa Pompilius, Tulus Hostilius, Ancus Marcius, Lucius Tarquinius Priscus, Servius Tullius in Lucius Tarquinius Superbus. Zgodovina teh kraljev prav za prav ni bajna, temveč etiologična, ne poljudnega, temveč učenega izvora. Tudi zgodovina teh kraljev je nastala pod vplivom grške literature z namenom, da bi razlagali na ta način postanek rimske občine in njenih institucij. Tako so pripisali one naprave, ki so jih smatrali za prvotne in ki o njih pričetku niso imeli poročil, v kraljevsko dobo, tako ustanovitev občine in njeno ustavo, razdelitev državljanov, ustanovitev rimskega ozemlja (*ager Romanus*), priklopitev sosednjih krajev, postanek mestnega obzidja in najstarejših javnih poslopij, podjarmljenje Latincev i. dr.

Imena kraljev so starinska, ne vemo pa, zaznamujejo li zgodovinske osebe ali ne; gotovo je le, da so rodovi, iz katerih so izhajali posamezni kralji, živeli v Rimu še v poznejšem času.

O Romulu pripoveduje pripovedka, da je ustanovil na palatinskem griču mesto (*Roma quadrata*), ustvaril senat in pozval vanj 100 *patres*, državljane (*populus*) ter določil stanovsko razliko med njimi (*patriciji* in *plebs*). Njemu se pripisuje tudi delitev patricijev v trideset kurij, ki so se zbirale v kurijatnih komicijih; vsaka kurija je razpadala v deset rodov (*gentes*), v vojaškem oziru pa v tri viteške centurije, v *Ramne*, *Ticije* in *Lucere*. Romul je postavil vse vodstvo države pod vodstvo bogov; vsled tega je postal po pripovedki tudi Romul sam bog z imenom *Kviritus*; *Kviriti* so se imenovali prvotno tudi Rimljani sami.

Numa Pompilij (*Numa Pompilius*), rodom Sabinec, je po pripovedki pravi vladar miru; ves čas svoje vlade je uporabil za ureditev rimskega verstva in v zaščito notranjega redu. Postavil je duhovniške kolegije in cehe in kar pripada k tem.

Tul Hostilij (*Tulus Hostilius*), rodom Latinec, je razrušil po pripovedki *Albo Longo* in priklopil *Albance* k rimskemu narodu. Tako so posedovali Rimljani materino mesto, Rim je postal poglavar „latinske mestne zveze“.

Ank Marcij (*Ancus Marcius*), tudi Sabinec, je uklonil Latince ter si prisvojil staro rimsko ozemlje na desnem bregu *Ti-*

bere. Nato je premostil reko in utrdil grič Janikul. Njemu pripisuje pripovedka tudi ustanovitev pristanišča Ostija ter utrditev mesta.

Lucij Tarkvinij Prisk (Lucius Tarquinius Priscus), po pripovedki peti rimski kralj, je bil doma v Etruriji. Iz tega sklepamo, da so v bojih s severnimi sosedi Rimljani tudi včasih podlegli ter postali od njih odvisni. Vladi Tarkvinija Priska pripisuje pripovedka posebno važna dela, tako zgraditev velike kloake (cloaca maxima), s čimer je osušil močvirje med Palatinom, Kapitolom in Kvirinalom. Na tem prostoru je postal potem forum Romanum. Cloaca maxima, ki odvaja vodo v Tiberu, je ohranjena še dandanes. Delo Tarkvinija Priska je po pripovedki tudi circus maximus med Palatinom in Aventinom, ravno tako pa tudi temelj kapitolskemu svetišču, posvečenemu Jupitru. Ta kralj se je tudi uspešno bojeval z Latinci in Etruski. V notranji upravi je podvojil senat s prikloplitvijo novih rodov in pomnožil viteze z novimi centurijami.

Njegov naslednik Servij Tulij (Servius Tullius) predstavlja personifikacijo jako važne notranje politične naredbe, takozvane servijanske ustave. Razdelil je namreč državljane v razrede in centurije na podlagi cenza (census); s tem je obenem utemeljil razdelitev vojske. V resnici pa je ta ustava iz mnogo poznejšega časa, ko je denarno gospodarstvo jelo že izpodrivati naturalno. Serviju Tuliju pripisujejo dalje tudi dograditev mestnega obzidja ter razdelitev rimskega ozemlja v takozvane „tribus“.

Tarkvinij Superb (Tarquinius Superbus) je bil tiran in je vsled tega povzročil padec kraljestva. Na njegovo mesto stopita dva konzula, ki ju volijo vsako leto.

Pričetek Rima. V Italiji se je mestno življenje razvilo najprej v obrežnih deželah, ki so bile odprte vnanjemu vplivu, zlasti grškemu, torej v Japigiji, Kampaniji in Etruriji. Isto se je zgodilo tudi v Laciji. Latinci so prebivali v več mestih, kojih mitična poglavarica je bila Alba Longa, največje izmed teh mest pa je bila Roma, od morja oddaljena približno 25 km. Tam se vzdigujejo zmerno visoki griči mons Aventinus, Palatinus in Capitolinus, za temi pa še drugi. Tibera je v Rimu že plovna. Ta del Italije je bil gotovo že v prastarih časih obljuden, o tem nam pričajo izkopani grobovi. Kdaj in kako pa je nastal Rim, nam ni znano. Letnica 753, ki so jo izračunali učenjaki, je brez vsake podlage.

Najstarejši Rim, *Roma quadrata*, je bil na Palatinu; ostanki njegovega obzidja so še ohranjeni; vendar pa so stanovali ljudje tudi že v najstarejših časih izven Palatina. Grad „*Capitolium*“ je bil že od nekdanj zase utrjen. Tu je bilo najjimenitnejše svetišče, posvečeno kapitolinskemu Jupitru; njegova zgraditev in posvetitev (508/7 pr. Kr.) je najbrže prvi po času določen dogodek rimske zgodovine.

Mnenje, da je nastal Rim potom združitve treh plemen ali občin, najbrže ne odgovarja resnici; verjetneje je, da je tvorilo mesto od nekdanj nedeljeno enoto. Prebivalci so se imenovali *Kviriti*, a to ime se je pozneje moralo umakniti imenu *Romani*. Že zgodaj se je jelo mestno ozemlje razširjati s tem, da je priklopilo sebi sosednje latinske kraje. Prebivalci so si osvojili tudi ozemlje na obeh bregovih reke Tibere do morja, kjer so ustanovili pristanišče *Ostija*; tu so se nahajale soline, ki so tvorile najstarejše dohodke občine.

Od nekdanj je bil Rim v tesni zvezi z ostalimi Latinci, kajti vsi so imeli iste šege in običaje, isto nošo, kulturo in ustavo. Polagoma so se nekateri latinski kralji združili z Rimom ali pa z drugimi mesti. Latinci so tvorili rahlo zvezo s skupnim bogočastjem; mogoče je, da je bil tudi Rim sprva član te zveze, a to je moglo biti le v predzgodovinskem času, kajti pozneje zavzema Rim že vodilno mesto.

Vnanji vplivi. Že zgodaj je stopilo mesto Rim v dotiko z Grki, zlasti s Halkidičani, ki so se naselili v Kumah (*Kyme*). Čim bolj je rasel Rim, tem večji je postajal vpliv Grkov nanj. Prvi znak tega vpliva je latinska abeceda, ki so jo dobili Rimljani neposredno od Halkidičanov; gotovo je, da so jo uporabljali Rimljani in Latinci že v 6. stol. pr. Kr. Razen tega pa so se zanesla med Rimljane tudi dela grške umetnosti, dalje grška božanstva, kakor *Herkul* (Herkules), *Kastor*, *Poluks* i. dr. Nekateri Grki so stanovali tudi že v starih časih v Rimu, na foru so imeli poseben trg za grška poslaništva.

Od sicilijskih Dorcev so dobili Rimljani denarni in utežni sistem. Ni nam znano, ali so stali Rimljani z Atenami v najstarejšem času v dotiki, pač pa smelo trdimo, da se imajo Rimljani najbrže mnogo zahvaliti Grkom glede uprave in ureditve občine.

Poleg Grkov so vplivali na Rimljane tudi Etruski, ki so po svoji oblasti nadkriljevali celo Rimljane in Latince ter so se polastili grške kulture še pred temi. Verodostojna poročila poročajo, da

je Etruščan Porsena, kralj mesta Kluzija (Clusium), podjarmil Rim in Lacijo. Zgodilo se je to najbrže ob prehodu 6. stoletja v 5. stoletje. Vendar pa je bilo to podjarmljenje le začasno, pomenilo je le bolj vrhovno oblast nad Rimom, kajti Rim ni bil nikdar etruščanski, temveč je ostal vedno latinski. Vpliv Etruskov v Rimu je spoznati še tudi pozneje, ko so izgubili le-ti svojo moč; od njih so dobili Rimljani razne izdelke grškega izvora, imena, umetnine i. dr. Poleg tega pa so se razširile med Rimljani tudi razne etruščanske navade in običaji, kakor n. pr. insigniji magistratov, gladijatorske igre, etruščanska teologija i. dr.

V tesni zvezi so bili Rimljani in Latinci že zgodaj s sabelskimi narodi v soseščini, zlasti pa z na pol grškimi Kampanci, kakor tudi s Kartaginci.

Najstarejša ustava Rima. Po tradiciji so vladali v Rimu prvotno kralji.

Kralj (rex) je vladal do svoje smrti in je imel neomejeno oblast; on je skliceval vojsko in ji poveljeval v vojni. V mirnem času je bil kralj tudi najvišji sodnik, zato so sodniki sodili le v njegovem imenu. Dalje je upravljal kralj tudi državno imetje ter skrbel za varnost mesta in za redno trgovino in promet. Med bistvene dolžnosti kralja je spadalo dalje tudi negovanje bogočastja; kralj je bil najvišji svečenik. Vnanji znaki kraljevske časti so bili škrlatasta obleka ter dvanajsteri liktorji, ki so hodili pred kraljem in nosili butarice šibic in sekire. — Kadar je kralj umrl, so imenovali najstarejši izmed rodov „medvladarja“ (interrex) za dobo petih dni. Nato je imenoval ta drugega medvladarja za enako dobo, le-ta je končno, zaznavši voljo bogov, določil bodočega vladarja, ki pa so ga morali potrditi senat in v kurijah zbrani patriciji.

Z letom 510. ali 509. pr. Kr. (po starejšem računu z l. 508. ali 507.) se pričinja lista konzulov in ta čas smatramo po navadi za konec kraljestva, dasi pravzaprav kraljestvo ni bilo v resnici nikdar odpravljen, temveč so mu odvzeli le oblast; o tem nam izpričuje dejstvo, da se je rex sacrorum, dosmrtni duhovniški urad, vzdrževal vedno.

Narod se je delil v vladajoče patricije (patricii) in v ostale državljane, plebejce (plebs); poleg teh so bili še klientje (clientes).

Patriciji ali patres so tvorili prvotni senat, torej posvetovalne rodove; le ti so imeli v starih časih dostop v občinske

in duhovniške urade, s kraljem vred so v najstarejšem času najbrže vladali občini. — Patriciji so se delili v rodove (gens), ki so imeli od nekdanj svoje rodno bogočastje (kultus). Tudi najstarejša rimska vojska je bila najbrže razdeljena po rodovih. Rodovom podrejeni so bili klienti (clientes), izročeni njihovemu varstvu; vojska rodu štiti kliente, nasprotno pa so le-ti zavezani, da pomagajo rodu v nevarnosti. Med klienti in njihovimi patroni se je vzdržalo nekako pietetno razmerje do konca rimske republike.

Plebejci (plebs) so bili sicer osebno svobodni, a oni se niso udeleževali občinske uprave; večinoma so bili kmetje, a deloma tudi mestni trgovci in rokodelci. Ni nam znano, ali so plebejci nastali iz klientov ali iz podjarmljenih ali iz priseljenih narodov, le to vemo, da je bil med patriciji in plebejci velik razloček; niso se smeli med seboj niti ženiti (conubium).

Senat (senatus) je bil občinsko svetovalstvo; prvotno je štel baje 100 senatorjev (patres), pozneje pa so ga pomnožili na 300 članov. Po medvladarju je podeljeval senat kralju oblast; kadar ga je sklical kralj k zborovanju, mu je odgovarjal na njegova vprašanja. Sicer pa kralj ni bil primoran sklicati senat in se ravnati po njegovem nasvetu.

Rod (gens) je tvoril pri Italikih najbrže v najstarejših časih podlago ustave; vsak rod je imel svoje sodišče, svoje bogove in daritve. Polagoma se je izpremenila rodovna država v rodbinsko državo; hišni oče (pater familias) je sprejel sodna, verska in gospodarska opravila. — Rodne zaveze (curiae) so bile v starejših časih velike važnosti, kajti tvorile so zemljepisno razdelitev naroda.

Narodna skupščina je imela volilno pravico ter je potrjevala zakone in pogodbe, a njene sklepe in volitve so morali potrditi patres. Zborovanja narodne skupščine so se imenovala comitia; glasovanja v dobi kraljev in najbrže tudi pozneje so se vršila po kurijah. Še pozneje (baje od kralja Servija Tulija dalje) pa se je delil narod po premoženju, po starosti in po vojni dolžnosti v 5 razredov (classes) in ti v 193 centurij. Zadnje so se izbirale v centurijatnih komicijih (comitia centuriata), ki so izpodrinile v političnem oziru stare kurije. Podlago za pobiranje davkov in za pridelitev v posamezne razrede so tvorila upravna okrožja, imenovana tribus; bilo jih je 21 (štiri mestne in sedemnajst kmečkih). Ker so bili v 193 centurijah zbrani vsi vojnoobvezni državljani (patriciji in plebejci), so tvorili centuri-

jatni komiciji obenem zborovanje vse rimske vojske. Izmed 193 centurij jih je bilo prvotno 98 skoro izključno le patricijskih, ker so bili le-ti premožnejši in torej oddeljeni v prvi razred. Ker se je dalje glasovalo v centuriatnih komicijih po centurijah, so očitvidno pri glasovanju odločevali patriciji. Nikakor pa ni bilo izključeno, da vstopijo s povečanjem premoženja tudi plebejci v višje razrede.

Gospodarske razmere v najstarejšem času. Najstarejši nam znani Rim je bil večje okrožje z mestom v središču, kjer so se nahajali vladajoči in premožnejši sloji, glavni del prebivalstva pa je prebival zunaj; bil je kmetski, a tudi bojevit. Gospodarstvo je bilo preprosto, tudi trgovina in obrt sta bili že razširjeni. Namesto denarja so imeli živino kot plačilno in menjalno sredstvo, pozneje pa so že plačevali z bakrom, ki so ga tehtali. Sicer pa je bil razširjen med Rimljani že zgodaj tudi tuj denar. Dohodke občine so tvorili doneski iz javnih zemljišč in poslopj ter iz salin.

Verstvo starih Rimljanov. Kakor v vsem drugem duševnem življenju, tako je tudi v verstvu polagoma izpodrinil domače razmere Rimljanov grški vpliv ali pa je vsaj izpolnil preprosto staro obliko z novo vsebino. To izpodrivanje se je pričelo že za zadnjih treh rimskih kraljev; grške verske nazore so ali zanesli v Rim Etruski ali pa grške nasebine Južne Italije.

Stari Rimljani so bili globokega verskega mišljenja; po njih mnenju so vodili vsako delo bogovi. Poleg pravih božanstev pa nahajamo pri Rimljanih tudi bitja, ki se niso razvila v prave pojme in božanska bitja, prištevamo jih med duhove. Med temi so bile duše umrlih, ki so jih v poznejšem času imenovali navadno *manes*. Vsaka družina je častila mane svojih prednikov; nekatere dni v letu so ostavile te duše svoje grobove in so hodile kot strahovi po svetu. — Vsak Rimljan je imel v sebi *genija* (*genius*), vsaka Rimljanka pa svojo *Junono* (*Juno*). Pri rojstvu gredo ti v človeka, pri smrti ga zapuste in postanejo *manes*. — *Lares* so se imenovali duhovi - zaščitniki zemljišč in k tem pripadajočih poslopj. Častili so jih na domačem ognjišču ali pa na obmejnih oltarjih, in sicer s prirejanjem poedin. V najstarejših časih je imela vsaka rodbina svojega lara, ki se je imenoval *Lar familiaris*. Podobe larov so postavljali Rimljani v atriju nad ognjiščem. — *Dei penates* so bila božanstva, ki ko skrbela za domačo zalogo; tudi njih kipi so stali ob ognjiščih. — Duhovi,

ki so povzročali posamezna dela oseb, so se imenovali „Indigetes“, t. j. v notranjem delujoči. Vsak Indiges pa je povzročal le svoje delo; zato je moral Rimljan pri vsakem delu paziti na to, da je v pravem času pogodil pravega Indigeta ter ga poprosil pomoči.

Med rimskimi božanstvi vidimo dalje tudi sile, ki delujejo v vrelcih in rekah. Le-te so navezane na svoj kraj in so navadno ženskega spola; častili so jih v logih in so jim pripisovali moč prorokovanja. — Izmed bogov rek so častili zlasti v Rimu boga z imenom Volturnus pater Tiberinus. Poseben duhovniški kolegij, pontifices, je imel nalogo, da je skrbel za most, ki je držal čez reko. — Neptun (Neptunus), prvotno bog oblakov in dežja, je postal pozneje zastopnik vode sploh. Bog morja pa je postal šele pozneje, ko so ga primerjali s Pozejdom. — V najstarejšem času so častili v Rimu boga z imenom Janus, ki je predstavljal duha hišnih vrat. Janus se je razvil iz zaščitnika vrat v zastopnika vhodov sploh, v boga začetka. Njemu je bil posvečen pričetek dneva in meseca; njemu posvečeni mesec Januarius je postal pozneje tudi začetek leta. V začetku vseh dejanj, zlasti pa pri molitvah in daritvah so ga klicali na pomoč. Janovo svetišče je bilo na severni strani fora. Njegova vrata so bila odprta med vojno; pod oblok vrat so postavili pozneje kip boga z dvojnimi obrazom, z enim je gledal proti vходу, z drugim proti izhodu. Drug kraj Janovega kulta je bil na griču Janikulu.

Boginja Vesta, ki so jo Rimljani tudi že v starih časih častili, je predstavljala moč ognja v ognjišču ter je bila torej to, kar grška Hestija. Mesto Rim je imelo tudi svoje ognjišče v majhnem okroglem svetišču na južni strani fora. Tu je opravljalo službo boginje Veste šestero devic, ki jih je izvolil pontifex maximus že v otroški mladosti. Imenovale so se vestalke in se niso smele 30 let omožiti. Njih naloga je bila, čuvati večni ogenj; najstrožja kazen je zadela vestalko, ki je zakrivila, da je ugasnil Vestin ogenj.

Kakor je predstavljala Vesta dobrotnico človeštva, tako je bil bog Volcanus zastopnik razdirajoče sile ognja, torej bog požara. Vsled tega je stalo njegovo svetišče tudi daleč od hiš, zunaj na Martovem polju. Njemu posvečeni praznik so obhajali po žetvi, ko je bilo napolnjenim žitnicam najbolj treba njegove zaščite. Polagoma so spravili Volkana v zvezo z bliskom, ki tudi

povzroča požare. Bog kovaštva in ognjenikov pa je postal najbrže še le pod grškim vplivom (Hephaistos).

Bogovi Saturnus, Konsus in Ops so čuvali poljedelstvo. Saturnus je bil bog setve; njegovo staro svetišče je stalo tam, kjer je držala pot iz fora na Kapitol. — Konsus je bil bog žetve, njegova žena se je imenovala Ops.

Poleg omenjenih bogov so častili Rimljani še več božanstev, ki so jim pripisovali v gozdih in na polju delujoče moči. Tako je bil Faunus zaščitnik čred, Silvanus duh gozdov, Liber vinarstva, Vortumnus vrtnarstva, Ceres boginja rodovitnosti (imenovala se je tudi Dea, Dia). Tudi boginja Diano je najbrže prištevati med božanstva rodovitnosti; pozneje, ko so jo primerjali z grško Artemido, je postala tudi boginja lova in lune.

Pri vseh plemenih Srednje Italije je bil že od nekdaj v posebnih čisljih Mars, zastopnik v vojni delujoče sile. Njegovo sveto sulico in ščit, ki je padel iz neba, so hranili v stari kraljevski hiši, v regiji. Njegovi duhovniki so se imenovali salijci (skakalci), ker so v Martu posvečenem mesecu prirejali ples z orožjem. Martu je bil posvečen tudi takozvani ver sacrum (spomladnja darila), po katerem so mu obetali v dnevih nesreče daritev vseh poljskih pridelkov ter novorojenih ljudi in živinčet v prihodnji spomladi. Martova sveta žival je bil volk; zato je dojila volkulja Romula in Rema, Mars sam je bil njun oče.

Vse rimske bogove pa je presegal po svoji oblasti Jupiter, bog nevihte. Njegovo orožje je blisk; on daje znamenja v blisku in v letanju ptičev, ki so jih opazovali in razkladali posebni duhovniki, imenovani avguri. Jupiter pošilja dalje blagodejni dež in je torej tudi zaščitnik poljedelstva in živinoreje. — Od Jupitra se je ločilo najbrže drugo božanstvo, Vejovis, t. j. hudobni Jupiter, ki je povzročal s svojimi nevihtami ljudem propast; njegovo svetišče se je nahajalo med vrhovoma Kapitolskega griča. Jupiter Stator se imenuje Jupiter kot bog nevihte, ki podeljuje v vojni zmago. Jupitrovo službo so opravljali feciali (fetiales); le-ti so zahtevali od tujih narodov za razžalitve zadoščenje, napovedovali so vojne in so sklepali pogodbe. — Odkar si je priboril Rim nadvlado v Laciji, je postal Jupiter najiminenitnejši bog: kakor je namreč Rim predpisoval svetu postave, tako je vladal Jupiter Capitolinus ali Optimus Maximus nebo in zemljo.

Jupitrova žena se je imenovala Juno, njegova hči pa Minerva. Tudi ti dve so častili na Kapitolu, zato je imelo ondotno svetišče tri cele. Poleg tega pa je imela Juno tudi še svoje svetišče na Kapitolu. Kot Jupitrova žena se je imenovala Regina.

Smrt je povzročal po nazorih Rimljanov bog Orkus (Orcus); včasih je bil hud, včasih dober. Popolnoma se to božanstvo ni razvilo, kakor pri Rimljanih pojem o raju mrtvih sploh nikdar ni prodr.

Že zgodaj so dospeli Rimljani tudi do češčenja pravih personifikacij. Take so bile Fortuna, boginja dobrega uspeha, Fides, boginja zvestobe, Concordia, boginja sloge i. dr.

Proti koncu kraljevske dobe je prodrla v Rim etruščanska in po tej grška kultura. Zlasti takozvane Sibilinske knjige, zbirka izrekov grških proročišč, so imele za posledico uvedbo mnogih grških kultov. Pod tem vplivom so prenesli lastnosti tujih božanstev na domače ali pa so sprejeli s tujo predstavo tudi tuje ime. Tako je postala Minerva to, kar je bila Grkom Palas Atena. — Boginja Venus, ki jo v najstarejšem času niso posebno častili, je postala pozneje enaka grški Afroditi. — Merkur (Mercurius), prvotno le indigitalni bog trgovine, je postal po naliki grškega Herma popoln bog. — Tudi pri češčenju Herkula opazamo razloček med starejšim rimskim in mlajšim grškim načinom. — Čisto grški je dalje proti koncu kraljevske dobe iz mesta Kume v Rim prenešeni kult boga Apolona; v Rimu je bil od začetka pred vsem bog zdravilstva.

Bogočastje in svečeništvo je bilo pri Rimljanih od nekdanj v službi občine. Zlasti pontifici in avguri so bili vedno v dotiki z magistrati in s senatom in so skrbeli za to, da se je verstvo ujemalo vedno s političnimi zahtevami.

II. Doba republike.

1. Do združitve s Kampanci (338. pr. Kr).

Vnanji boji. V začetku zgodovinske dobe je bil Rim pod nadvlado Etruskov. Koliko časa je trajala ta nadvlada, nam ni znano, vendar pa lahko trdimo, da se je osvoboditev izvršila najzadnje v začetku 5. stoletja, in sicer po verjetnem poročilu s pomočjo Halkidičanov iz Kume. Zdaj šele se je mogla razvijati in razširjati rimska oblast samostojno; podlago tega razvoja pa je

tvorila zaveza, ki so jo sklenili Rimljani z latinsko zvezo in ki je jamčila za medsebojno zaščito glede tržnega in občevalnega prava (*commercium*) in najbrže tudi glede ženitev (*conubium*). Skupno naj bi se vojevali, poveljništvo naj bi se čredilo, plen pa naj bi po tej pogodbi delila Rim in Lacija. Morebiti je prav osvoboditev od Etruskov dala povod za to zavezo. Vendar pa ni bila naperjena samo proti Etruskom, temveč tudi proti drugim sovražnim sosedom, pred vsem pa proti Ekvom in Volskom, ki so šestokrat plenili po latinskem ozemlju in so se morali Latinci pod vodstvom Rimljanov več let z njimi bojevati.

Tudi s sosednjim severnim mestom Veji (Vei) so se morali Rimljani šestokrat vojevati; prigodilo se je tudi, da so bili poraženi, a slednjič so vendar zmagali in vedno dalje so prodirali v Etrurijo.

Spomini na dolgotrajne in hude boje z Ekvami in Volski so ohranjeni v pripovedkah o Cn. Marciju Koriolanu (Cn. Marcius Coriolanus), o L. Kvinkciju Cincinatu (L. Quinctius Cincinnatus) in o propasti rodu Fabijcev.

Ustava republike. Med tem, ko se je Rim razširjeval na zunaj, se je izpreminjal tudi v notranjem. Kraljestvo je izginilo, nadomestila ga je ljudovlada. Kako in zakaj se je to izvršilo, nam ni znano, smelo pa trdimo, da ni šlo za „revolucijo“, temveč le za to, da so odpravili vlado enega na korist patricijskih rodov.

Dva konzula (*consules*), prvotno pretorja (*praetores*) imenovana, sta prevzela predstojništvo države. Izvolili so ju vsi državljani v centuriatnih komicijah izmed patricijev za dobo enega leta, ki je dobilo po konzulih ime. Vsak izmed konzulov je imel popolno oblast in je smel uradovati brez svojega tovariša; da pa ni prišlo do nesporazumka, sta se konzula v uradovanju čredila; vsak konzul je uradoval po en mesec kot *consul maior*, dočim je drugi v tem času ukrepom svojega tovariša smel ugovarjati.

Pred vsem je obstala oblast konzulov v vojaškem imperiju. Na podlagi tega je bilo njima izročeno vrhovno poveljništvo v vojni; menjala sta ga vsak dan med seboj. Kot vrhovna poveljnika sta v najstarejšem času napovedovala vojne, sklicala vsako leto po 4 legije in imenovala štabne častnike, vojaške tribune in legate. Dalje sta imela pravico skleniti premirje in mir.

Kakor poprej kralj, tako sta bila zdaj konzula tudi najvišja sodnika, nasprotno pa so prevzeli sakralne dolžnosti kralja duhovniki, kojih poglavar je bil *pontifex maximus*. — V upravi sta opravljala konzula le kontrolo.

Zunanji znaki konzularske oblasti so bili dvanajsteri liktorji in s škarlatom obrobljena toga (toga praetexta), kadar sta uradovala, pa stol iz slonove kosti (sella curulis).

Ob veliki nevarnosti, ki je državi pretela, je stopil na mesto obeh konzulov diktator; s to odredbo so hoteli doseči Rimljani v nevarnih časih enotno in strogo vodstvo. Diktatorja sta imenovala na željo senata ali naroda, ali pa ga je imenoval samo eden izmed konzulov, nakar si je naročil diktator konjeniškega poveljnika (magister equitum). Diktator je smel obdržati svoje diktatorstvo kvečjemu šest mesecev. Navadno je postal diktator spreten konzular (bivši konzul).

Že v dobi kraljestva je bil urad kvestorjev (quaestores - zasledovalci); ohranil se je tudi v začetku republike in pozneje. V dobi republike so bili kvestorji prvotno poduradniki konzulov, ki sta jim izročila nadzorstvo državnega zaklada in arhiva, v katerem so hranili bojne znake, zakonske in prisežne listine in senatne sklepe. Proti koncu 5. stoletja so postali kvestorji samostojni uradniki, njih število se je pomnožilo na štiri, pozneje še na več.

V nadaljnjem razvoju republikanske ustave se je ločilo od konzulata vedno večje število uradov (magistratus), tako, da je nastalo strogo omejeno uradništvo (magistratura).

Magistrati, senat in narod so vodili javne zadeve, izvršilno pravico pa so imeli le prvi.

Uradnik je izdajal odredbe (edictum), ki se je moral po njih ravnati vsak državljan, dokler ni razveljavil takega edikta nov edikt ali senatni ali narodni sklep. Kadar pa je uradnik na koncu leta odstopil, tedaj so bile razveljavljene tudi vse njegove odredbe, če jih ni naslednik izrecno prevzel. V starejših časih so uradniki razglaševali svoje edikte ustno, pozneje pa pismeno. Kdor se ni ravnal po uradniških odredbah, tega je zadela kazen.

Vsak uradnik je moral pred važnim uradnim opravilom poprašati božja znamenja (auspicium). Blisk in ptičegledstvo sta v najstarejšem času razodevala voljo bogov. Pozneje so zlasti opazovali jedi kur; posebno srečen znak je bil, če je padlo kuram od krmila kaj iz kljuna. Kadar je bilo opazovanje dvomljivo, so opazovali drob živali.

Rimski uradniki niso dobivali plače, še celo stroške, ki so bili združeni z uradom, so jim redkokdaj povrnili. Pač pa so užili

vali rimski uradniki zunanje časti: državljani so vstajali pred njimi, jahač je stopil pred njimi s konja.

Diktator, konzula, magister equitum in pozneje še nekateri drugi uradniki so pripadali k plemstvu; lahko so prišli v senat. Kadar so umrli, so jih pokopali na javne stroške.

Stanovski boji. Državljani z vsemi pravicami so bili samo patriciji; samo ti so sedeli v senatu, le izmed njih so mogli postati najvišji uradniki. V centurijatnih komicijih so imeli patriciji absolutno večino.; le kdor je bil po rojstvu patricij, je pripadal k temu stanu, otroci mešanih zakonov so bili plebejci. Te razmere so postale sčasoma za plebejce nevzdržljive, zlasti ker so imeli sicer enake vojne in davčne dolžnosti kakor patriciji, a pravic niso imeli enakih. Zato so se vneli približno v istem času, ko je nastopila v Heladi demokratija, **stanovski boji** demokratskega značaja.

Demokratsko gibanje v Rimu so pospeševali — kakor drugod — zlasti vnanji sovražniki. Patriciji so bili primorani razširiti vojaško dolžnost na vse državljane, posledica tega pa je bila, da so plebejci zahtevali politične pravice in sodelovanje pri upravi države. A stanovski boji se niso vršili samo zaradi pravic, temveč tudi zaradi naravnega razvoja rastoče mestne občine. Mestno ozemlje se je povečalo, prebivalstvo je naraščalo, poleg poljedelstva se je razvila tudi trgovina in obrtnost; treba je bilo torej pomnožiti urade, vse politično življenje je postajalo živahneje.

Najprvo so ustvarili 21 krajevnih okrožij (tribus) kot temelj za določevanje vojnih in davčnih dolžnosti (baje 495. l. pr. Kr.) V teh okrožjih so dobili plebejci vprvič večino. — Takoj so jeli delovati na to, da so imeli zaščito pred zlorabo oblasti patricijskih uradov. Zahtevali so **provokacijo**, t. j. pravico vzklica v važnih primerih do narodne skupščine, če ni sodba magistrata odgovarjala pravici. Po tradiciji so imeli plebejci to pravico že v dobi kraljev ali pa so jo dobili kmalu po padcu kraljestva.

Največjega pomena pa je bilo to, da so si smeli plebejci postaviti lastne uradnike in zastopnike, takozvane **ljudske tribune** (ki so jih volili po poročilu prvokrat l. 417. pr. Kr.) in sicer po številu najprej 2, potem 4, še pozneje 10. Ljudski tribuni so bili postavni voditelji in organi plebejcev; volili so jih iz sebe v **tributnih komicijih**. Ljudski tribuni so šteli plebejce pred patricijskimi magistrati, njih oseba je bila sveta in nedotakljiva. V dosegu pokorščine so smeli tribuni uporabljati silo,

celo usmrteitev; celo konzula so smeli zapreti, če je ugovarjal. V senatu so lahko ljudski tribuni onemogočili vsak sklep, če so nastopili zoper vodilnega uradnika. Tudi senatne sklepe so morali tribuni potrjevati.

Drugi plebejski urad sta tvorila dva plebejska edila (*aediles plebis*), ki sta bila prvotno določena v podporo tribunov, pozneje pa sta opravljala zlasti policijo. Tudi edila sta bila sakrosanktna. Njih število se je pozneje, ko so se opravki pomnožili, tudi povečalo.

Važen korak v razvoju rimske občine je bil dalje sklep, da je treba napisati zakone, ker so doslej sodili le po navadi. L. 451. so izvolili 10 mož, ki naj bi napisali zakone (*decemviri legibus scribundis*); tedaj so odstopili konzuli in ljudski tribuni. Po Diodorovem poročilu so napisali decemviri zakone na desetih tablah. Njih nasledniki so jih izpopolnili v naslednjem letu še za dve tabli.

S tem pa še ni bila dosežena sprava med patriciji in plebejci. L. 445. je baje že dosegla *lex Canuleia* možnost ženitve plebejcev s patriciji. Nadalje pa so se trudili plebejci, da bi odstranili konzulat ali pa ga izpremenili tako, da bi sodelovali v njem. Nekaj let po decemviratu so res odpravili začasno konzulat in so ga nadomestili l. 444. prvikrat z vojnimi tribuni (*tribuni militum consulari potestate*), med katerimi so bili lahko tudi plebejci. Te vojne tribune lahko primerjamo grškim strategom. Prvotno so se s konzuli vrstili, pozneje pa so jih za dalje časa sploh izpodrinili. Število vojnih tribunov ni bilo vedno isto.

O bojih, ki so se vršili med patriciji in plebejci zaradi preustroja ustave, nimamo zanesljivih poročil. Najbrže so pospeševala gibanje plebejcev tudi nasprotja med patriciji samimi. Marsikateri patricijski rod je najbrže tudi prevzel vodstvo plebejcev. Čestokrat se je tudi zgodilo, da so posamezni veljaki poizkušali doseči monarhično oblast.

Ustanovitev kolonij. V drugi polovici 5. stoletja so se pričeli Rimljani v ozemlju sovražnih sosedov stalno naseljevati. V podjarmljena mesta so poslali večje število rimskih državljanov ter so primorali domačine, da so jim odstopili primerna zemljišča za naselitev. Tako so nastale prve rimske kolonije. Ena izmed najstarejših kolonij je bila Ardeja (*Ardea*), južnozapadno od albanskih gora, in prvotno latinske *Fidene* (*Fidena*). Tudi

dolgotrajni boji z Volski in Ekvi so imeli za posledico ustanovitev rimskih kolonij.

V boju z mestom Veji so uvedli Rimljani zaradi dolgotrajnosti boja, ko so morali prvikrat ostati čez zimo v vojni, mezdo.

Galska katastrofa. Sredi razširjevanja oblasti pa je zadela Rimljane strašna katastrofa. Kelti, ali — kakor so jih imenovali Rimljani — Galci so prebivali tedaj v velikem delu severne in zapadne Evrope. Severno od Alp so posedli podonavske pokrajine, v današnji Nemčiji pa so segali do Turinjskega lesa. Nato so prekoračili koncem 5. stoletja Alpe in udarili v nižino Pada. Galci niso izpodrinili samo Etruskov, temveč tudi Umbre, ki so se morali umakniti iz jadranskega obrežja. Nato so zasedli osvojeno deželo do Ankone in celo preko te ter so podjarmili sosede. Ob enem so pritiskali tudi na Ligure, tako da so Kelti zasedli večji del severoitalskih ravnin; samo Veneti so se vzdržali v svoji deželi. Najbolj so nadlegovali Galci Etruske, a plenili so tudi po ostali Italiji, celo po Apuliji.

Leta 387. so udarili Galci preko Apeninov v Etrurijo in so oblegali mesto Kluzij (Clusium), na kar so se obrnili proti Rimu. Rimljani in njih zavezniki so jim šli naproti, a Galci so jih premagali. Ostanke vojske so se rešili v Veje, Galci pa so zavzeli mesto Rim. Vse to kaže, da mesto ni bilo posebno utrjeno, kajti samo Kapitol se je vzdržal. Rim so Galci večinoma razdejali in opustošili. Polibij (Polybios) poroča, da so vsled napada Venetov odrinili Galci potem zopet v svoje dežele.

Galski napadi se pozneje dalje časa niso obnovili; tako so imeli Rimljani dosti časa, da so se zopet okrepili in oborožili. Dasi je bila galska katastrofa velikanska, vendar ni trajno oslabila rimske moči. Najprvo so torej Rimljani zgradili in utrdili mesto ter obnovili nadvlado nad Latinci; marsikateri sosedi so vsled galske nevarnosti najbrže sami stopili z Rimljani v zvezo.

A tudi stari sovražniki Rimljanov so se jeli zopet gibati, pred vsem Ekvi, Volski in Etruski, a Rimljani so jih premagali. Prisvojili so si popolnoma južnoetrusčansko zemljo ter ustanovili tam razne kolonije.

Tudi v Laciji so nastale zopet vojne zmede, a natančno nismo o njih poučeni. L. 360. pa so se prikazali zopet Galci pri Albi in mogoče je, da je prav ta nevarnost zopet uredila latinske zadeve, kajti l. 358. so baje obnovili latinsko zavezo.

Važen dogodek te dobe je tudi zaveza, ki so jo sklenili l. 354. Rimljani s Samniti, zavezo, ki je bila najbrže naperjena zoper Galce. Samniti so bili najkrepkejše pleme v Južni Italiji in tako sta dobila oba naroda odločilno premoč nad vsemi sosedi.

Nadaljevanje in konec stanovskih bojev. Ko je minila po galski katastrofi prva zmeda, je obnovila demokratija svoje zahteve. Boj med patriciji in plebejci je bil toliko strasten, da leta 377. nekaj časa sploh niso mogli voliti uradnikov. Dve leti pozneje pa je trajala anarhija celo leto; prepirali so se namreč zato, ali naj izvolijo konzularne tribune dalje ali pa naj obnove konzulat. Še-le leta 366. so se z njimi sporazumeli in končali prepir; obnovili so konzulat, a eden izmed konzulov je bil plebejec; tako so priznali in izvršili pristop plebejcev v najvišji urad. Po Livijevem poročilu sta izvojevala to pravico tribuna L. Licinij Stolo (L. Licinius Stolo) in Lucij Sekstij (Lucius Sextius). Obenem s to reformo so uvedli po poročilih tudi nov urad, namreč preturo. Pretor — v začetku le eden — je bil collega minor konzulov; vodil je civilno sodstvo, a po potrebi je deloval poleg konzulov tudi v vojni. V sodstvu je pretor določil večinoma le sporne točke, ostalo pa je prepustil porotnikom, ki jih je sam imenoval. Odloki in določila pretorjev, ki so jih nasledniki večinoma prevzeli, tvorijo važno podlago rimskega in po njem tudi današnjega civilnega prava.

V tistem času so ustanovili Rimljani poleg že obstoječih dveh edilov še dva druga, aediles curules, ki sta bila prvotno najbrže čisto patricijska. Imela sta isto opravilo kakor prva dva edila, a imela sta višje časti, ker sta nosila znake višjih uradnikov in sta imela pravice priti v senat. Pozneje so se čredili patriciji in plebejci med seboj kot aediles curules, še pozneje pa je vsak razloček izginil.

Po izročilih je nastal v tem času po prizadevanju zgoraj omenjenih tribunov tudi takozvani „poljski zakon“, ki je določeval, da ne sme noben državljan imeti več nego 500 oralov (126 ha) občinske zemlje; revnim slojem naj se zljajšajo dolgovi s tem, da smejo od glavnice odtegniti vplačane obresti, ostali dolg pa povrniti v prihodnjih letih. Ti takozvani „licinijski zakoni“ (leges Liciniae) so za to dobo nedvomno izmišljeni in spadajo v poznejše čase.

S temi reformami pa še ni ponehal boj med patriciji in plebejci, kajti zadnji še vedno niso postali popolnoma enakopravni.

Še vedno so volili včasih samo patricijske konzule, zgoraj omenjena postava se je izvrševala šele od leta 340. dalje. Tudi v teh notranjih bojih so pripomogli plebejcem vnanji boji in z njimi združeni razvoj vojaštva do uspehov.

Vojaštvo je tvorilo zdaj v državi jedro in središče vse občinske uprave. Vojne so zahtevale, da se državljani oborože in izvezbajo v kolikor mogoče velikem obsegu. Vojna dolžnost je temeljila na cenzu, ki je delil državljane v 5 razredov; po cenzu pa so se ravnale tudi politične pravice. Kdor ničesar ni imel, ta je bil od vojne oproščen in je imel le nominalno glasovalno pravico. V vojni je bil zbran ves narod; pešce se delili v *iuniores* in *seniores*, mejo je tvorilo 46. leto. Prvi morajo odriniti v boj, drugi (do 60. leta) branijo obzidje. Vsak razred je imel določeno število oddelkov (*centuriae*); po teh so v narodni skupščini tudi glasovali; vsaka centurija je imela en glas. Izven razredov je stalo konjenišтво, sprva s tremi, pozneje s šestimi in nazadnje s osemnajstimi centurijami. Kot vojska urejena skupščina vojnoobveznih državljanov (*comitia centuriata*) je imela najvišjo zakonodajno in sodno oblast in je volila obenem tudi najvišje državne uradnike, poveljnike.

Vsled teh naredb je dobilo opravilo cenza, cenitev premoženja in delitev državljanov v razrede, posebno važnost. Zato so uvedli kmalu po odstranitvi decemvirov posebno kolegijalno magistraturo, *censuro*. Po gotovih periodah, pozneje vsako peto leto (*lustrum*) so postavili dva cenzorja za dobo osemnajstih mesecev. Mogoče je, da se je delitev državljanov v razrede, ki jo pripisuje izročilo kralju Serviju Tuliju, izvršila sploh šele zdaj.

Cenitev premoženja je tvorila podlago direktnemu obdavčevanju. Zemljišča so cenili po neki normi, premičnine pa samovoljno. Direktni davek (*tributum*) je tvoril le izredno doklado, ki jo je bilo treba plačati le po potrebi.

Cenzorji so sestavljali tudi senat (*lectio senatus*), obenem pa so smeli dajati državljanom ukor (*nota*), če so se pregrešili zoper nrvnost. Tako so postali cenzorji nekaki nrvstveni sodniki, ki so nastopali z odloki zoper nenrvnost, razkošje, krivo filozofijo i. dr. V finančni upravi so dajali cenzorji v najem pobiranje davkov, prodajali so državna posestva, oskrbovali pa so tudi zgraditev cest, vodovodov in državnih poslopij.

V to svrho spada dalje najbrže tudi sestava poznejšega senata. Nastal je na ta način, da so se pridružili patricijem (*patres*)

tudi plebejski člani, *conscripti*. Po izročilih so sicer plebejci vstopili v senat že po padcu kraljev, a v resnici se je to zgodilo najbrže šele v dobi stanovskih bojev.

Senat so sestavljali po „Ovinijevem plebiscitu“ cenzorji. Vsak svobodnorodjen Rimljan je lahko prišel v senat, uradniki, ki so bili najmanj kurulski edili, pa so morali priti.

Senatorsko dostojanstvo je bilo dosmrtno, le nevedno vedenje je povzročilo izključitev. Senatorji so se ločili po činovnih razredih dostojanstev, ki so jih zastopali (*consulares*, praetorii, aedilicii, *questorii*). Poleg teh pa so bili še „imenovani“ senatorji (*adlecti*). Bivši kurulski uradniki so nosili široko vertikalno preprogo na tuniki in rdeč senatorski čevelj.

Senatne seje je lahko sklical vsak uradnik, ki je imel poprej uradniško mesto z imperijem, t. j. s pravico zapovedovanja in prepovedovanja ter vlade nad državljanji glede prava in vojaštva, torej diktator, konzul, medkralj (*interrex*), pretor, konjiški načelnik (*magister equitum*), cenzor, edil in kvestor. A tudi ljudski tribuni so smeli sklicati senatne seje, dasi so imeli le pravico prepovedovanja, ne pa zapovedovanja. Pred senatno sejo so morali poprašati znamenja in žrtvovati. Senatske seje so se vršile v mestni hiši (*curia Hostilia*) pri foru, a tudi v svetiščih. Pod milim nebom so zborovali senatorji le tedaj, če je prorokovanje izjavilo, da je govorilo govedo s človeškim glasom. — K senatnim sejам so imeli dostop le senatorji, magistrati in tribuni. Zborovali so ponavadi pri odprtih vratih. Razprava je razpadala v poročilo, razgovor in v glasovanje, debata je lahko tudi odpadla. Predsedoval je uradnik, ki je bil senatno sejo sklical. Uspeh glasovanja so napisali. Razločevali so obvezni sklep (*senatus consultum*) in posvetovalna mnenja (*senatus auctoritas*).

Kakor v kraljevski dobi je bil senat tudi v dobi republike le posvetovalni zbor. Magistrati so vprašali senat za svet v vseh važnih stvareh. Največ je deloval senat v vnanji politiki. Važno vlogo je igral pri napovedi vojne, dasi je bilo treba za to sklepa narodne skupščine. Centurije so tudi pritrjevale sklenjenim pogodbam, senat pa je določil pogoje. Poveljnik je sicer smel skleniti mir, a od senata poučeno svetovalstvo desetih mož mu je prisostvovalo. Senatorji so opravljali tudi diplomatske posle. — Senatu je bilo dalje poverjeno tudi vodstvo financ. Konzuli so sicer smeli zahtevati od kvestorjev za redne izdaje direktna izplačevanja, a vsa druga izplačevanja je moral privoliti senat; ravno tako je potrdil

pogodbe, ki so jih bili sklenili cenzorji z najemniki davkov. Senat je dalje določeval bremena podjarmljenih in zaveznih narodov. V redno upravo je posegal senat le pri vsakoletni razdelitvi poslovniških davkov. V notranji politiki so se obračali do senata za pritrditev, predno je stavil kdo predlog pred narodom. Zakonske predloge so se smele storiti tudi iz srede senata, če jih je hotel predložiti kak uradnik pred narodom. Senat je dalje skrbel za uvedbo ali tudi za zavrnitev novih kultov. Ob nevarnosti je odredil oblegovalno stanje s tem, da je naročal konzulom in drugim uradnikom, da skrbje za blaginjo občine (*videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*). S to formulo je poveril senat konzulu ali kakemu drugemu uradniku diktatorsko oblast. Pravosodstva senat kot korporacija sicer ni opravljal, a v izrednih primerljajih je preiskavala senatorska komisija težke zločine.

Nove osvojitve. L. 348. pr. Kr. so prihrumeli zopet Galci v Lacijo, a Rimljani so bili dobro oboroženi in izvežbani in so jih zapodili v beg. Odslej so Galci mirovali, l. 334. pa so sklenili z Rimljani mir in oba naroda sta pričela med seboj mirnim potom občevati. Rimljani so se celo od njih marsikaj naučili glede orožja in vojevanja. Legijo so delili v tri oddelke po starosti: *hastati*, *principes* in *triarii*. Vsak izmed teh oddelkov je obsegal 70 maniplov s po dvema centurijama. Centurija je sestala iz 60 mož *hastatov* ali *principov* ali iz 30 mož *triarjev*, poleg tega pa je imela še 20 mož lahko oboroženih (*velites*), tako da je normalna legija štela po 1200 *hastatov*, *principov* in *velitov* in 600 *triarjev*, v celem torej iz 4200 mož. Čestokrat se je to število povečalo na 6000 mož ali še čez. Orožje je bilo pri vseh starostnih oddelkih enako: usnjati oklep (*lorica*), pri premožnejših tudi verigasti oklepi, golenice (*ocreae*), štirioglati ščit (*scutum*), odprt šlem s peresi, kratek dvorezni meč in nad šest čevljev dolgo kopje (*pilum*). Lahko oboroženi so se krili z okroglim ščitom (*parma*) in z usnjatim šlemom (*galea*); poleg tega so imeli še meč in lažja kopja.

V bitki so stali *hastati* spredaj, za njimi *principes* in nazadnje *triarii*. *Velites* so nadlegovali sovražnika na krilih.

Rimljani in Samniti. Rimsko-samnitska zaveza je zdrabila male narodiče, stanujoče med tema narodoma. Volski so prišli popolnoma pod rimsko nadoblast, morebiti s pomočjo Samnitov. Le-ti so pričeli potem tudi pritiskati na Kampance, da, celo na Latince. Iz tega skupnega delovanja med Rimljani in Samniti je

naredilo izročilo pozneje, ko sta oba naroda trčila drug ob drugega, takozvano „prvo vojno s Samniti“, ki pa ne odgovarja resnici.

Vojna z Latinci. L. 340. so se dvignili Latinci zoper Rimljane; z njimi so se združili tudi Kampanci. Kakor poročajo mlajši anali, so pomagali Samniti Rimljanom. Konzul T. Manlij (T. Manlius) je zmagal, Latince so podjarmili in osvojili del njihove zemlje. Zdaj je prenehala zveza latinskih mest med seboj, pač pa je obstala zveza z Rimom še dalje. Večina upornih mest je izgubila svojo samostojnost in se je združila z Rimom. Isto se je zgodilo z Volski. Največje važnosti pa je bilo dejstvo, da so se Kapua (Capua) in Kampanci, ki so bili doslej v zvezi z Latinci, zdaj pridružili Rimu. Kapua in Rim sta imela odslej med seboj commercium in conubium, sicer pa je obdržala Kapua svojo notranjo avtoriteto, svoje uradnike in vojskovodje, a na zunaj je tvorila z Rimom enoto, ki je nosila ime Rima. Čete Kampancev so stale v rimski službi. Ta združitev se je izvršila l. 338. ali 334.

Tako se je povečala oblast Rimljanov; obenem je stopil Rim s kampanskimi Heleni v neposredno, teritorijalno dotiko. S tem pa se je povečalo tudi število državljanov. Zlasti se je pomnožilo število kmetov z izmerno velikim posestvom, torej najboljše moštvo za močno vojsko. Vlada starih rodov se ni mogla več vzdrževati, plebejci so morali dobiti enakopravnost. Njih rodbine so obogatele in so pridobile na ugledu. Zmaga demokratskih stremljenj je pospeševala čut za občino, kajti vsak državljan je videl odslej v občini svojo lastno institucijo.

2. Do podjarmljenja Italije (265. pr. Kr.).

Vojna s Samniti. Po sklepu zaveze s Kampanci so postali Rimljani neposredni sosedje Samnitov in tedaj je bilo tudi konec prijateljstva med obema narodoma. Kampanija je namreč tvorila zvezo Samnitov z morjem in te se nikakor niso hoteli odreči. Tako je izbruhnila prva (takozvana „druga“) vojna s Samniti (327—304). Boji so se večinoma vršili v Kampaniji; Rimljani so se odlikovali po enotni organizaciji, Samniti pa po izredni hrabrosti, a trdne organizacije niso poznali.

Povod vojni je dalo mesto Neapol, ki je po izročilu napadlo kampanske sosedje, ki so bili zavezniki Rimljanov. Ko so jeli Rimljani mesto oblegati, mu je prišla samnitska posadka na pomoč, a Rimljani so zavzeli Neapol. S tem pa se je vnela tudi

vojna s Samniti. Nekatera samnitska plemena so stala v tej vojni morebiti ob strani Rimljanov, druga pa so se jim pridružila med vojno. Prva leta niso dovedla do odločitve; le o veliki nesreči, ki je zadela Rimljane leta 321., poročajo nekateri viri: Samniti so namreč obkolili Rimljane v Kavdinskih prelazih. Po tem dogodku so morali Rimljani najbrže za nekaj časa odnehati od svojih zahtev, a kmalu se je vnela vojna znova. Zdaj so se pridružili Rimljanom Apulci in Lukanci kot zavezniki in vsled tega so lahko navalili na Samnite tudi od vzhoda sem. Vzlic temu pa jim tudi sedaj ni bila sreča vedno mila, a slednjič so odrezali Samnite od morja in po hudem naporu so končali vojno z zmago. Pogoji miru nam niso znani, najbrže pa so Samniti obdržali svojo samostojnost (304). Še v istem letu je udaril konzul Publij Sempronij (Publius Sempronius) v deželo Ekvov in jih podjarmil popolnoma. Njih ozemlje so zasedli deloma rimski državljani, deloma pa so ustanovili na njem nove kolonije. Zdaj so se pridružili Rimljanom nekatera samnitska plemena Srednje Italije kot zavezniki, poleg teh pa tudi še druga plemena, kakor n. pr. Picenti in Vestini; o Umbrih nismo poučeni, najbrže pa so se nagibali zaradi sovraštva do Etruskov bolj k Rimljanom.

Pomnožitev rimskih državljanov. Še med vojno ali pa kmalu po nji so pomnožili Rimljani število državljanov. Ustanovili so nove tribus ter naselili rimske koloniste na kampanskem in volščanskem ozemlju, obenem pa so ustanavljali sredi vojne nova latinska mesta na sovražnem ozemlju. Tako je obdajal rimsko ozemlje venec utrjenih mest, kar je pomnožilo obenem število državljanov. V veliki vojni so bili Latinci sobojevniki Rimljanov in verjetno je, da so Rimci vsled nevarnosti malo prej podjarmljene Latince stopili s seboj. Anali poročajo dalje tudi, da so ustanovili Rimljani med samnitsko vojno prvo svojo mornarico; v to svrhu so osnovali leta 311. nov urad, ki sta ga opravljala takozvana *duoviri navales*.

Novi boji s Samniti, Etruski in Galci. Kmalu po končani vojni s Samniti so se zapletli Rimljani kot zavezniki Lukancev v vojno s Tarentom; Lukanci so podlegli in vsled tega so se nagibali odslej bolj k Samnitom kakor pa k Rimljanom. Zato je izbruhnila druga (takozvana „tretja“) vojna s Samniti (298—290). Morebiti ni bil slučaj, da so v istem času udrli na rimsko ozemlje Galci in Etruski ter odvedli precejšnji plen. L. 295. pa so se vsi trije omenjeni narodi združili proti Rimljanom,

vsled česar je postala vojna za te opasna; vendar pa so Rimljani zmagali v veliki bitki pri Sentinu (Sentinum, 295) ter s tem odvrnili najhujšo nevarnost. Vojna se je vlekla še nekaj let, dokler je nista dokončala konzula Publij Kornelij (Publius Cornelius Rufinus) in Manij Kurij (Manius Curius Dentatus, 290). Zdaj je bila vlada v Srednji Italiji odločena; na osvojenem ozemlju so nastale tedaj in pozneje zopet nove kolonije, deželo Sabinov, ki so se bojevali s Samniti proti Rimljanom, so latinizirali, nekaj pa je je ostalo kot ager publicus.

Po dolgotrajnih bojih so se morali ukloniti tudi Etruski. Odločitev je padla leta 285. pr. Kr. Mogoče je, da so poklicali Etruski Galce, kajti viri poročajo, da so vnovič prekoračili Apenine in udarili proti Rimljanom. Le z najhujšim naporom so zmagali po dolgotrajnih bojih Rimljani. Posamezna mesta so sklenila mir z njimi.

Tarentinska vojna (282—272). V Južni Italiji so nadlegovali Lukanci in Brutiji (Bruttii) že delj časa grška mesta. Med temi je bilo najmogočnejše Tarent (Tarentum), veliko in bogato trgovinsko mesto, ki je zahtevalo nekako hegemonijo nad sosednjimi mesti. V vojnah, ki jih je vojevalo to mesto z Lukanci in drugimi, je poklicalo čestokrat grške mezdnike na pomoč. S strahom so opazovali Tarenčani tudi, kako je rastla moč Rimljanov. Ko so poslali le-ti grškemu mestu Turijem (Thurii) ob Tarentinskem zalivu posadko, ker so pritiskali Lukanci nanj, tedaj je izbruhnila takozvana tarentinska vojna med Tarentom in Rimom.

Moč Tarenčanov nikakor ni bila neznatna. Imeli so 30.000 mož pešcev in 3000 konjenikov, poleg tega pa so se združili z njimi sosednji Italiki, in sicer Lukanci, Samniti in morebiti tudi Brutiji. Vzlic temu pa niso bili kos Rimljanom in njihovim zaveznikom, kajti Tarenčani in njih zavezniki so bili že v prvem letu (381) poraženi. Zato so prosili zdaj vnanje pomoči pri Piru (Pyrrhos), ki je vladal od leta 295. dalje v Epiru. Kralj Pir, ki je bil eden najmenitnejših vojskovodjev tedanjega časa, je sprejel ponudbo, ker se je nadejal, da si bo pridobil v Italiji večjo oblast. Jedro njegove vojske je tvorilo 20.000 falangitov in 3000 tesalskih konjenikov; privedel pa je s seboj tudi slone, ki so bili prvi na italjskih tleh. Leta 280. je premagal Rimljane v bitki na ravnini med Heraklejo in Pandosijo, a tudi Pir sam je imel znatne izgube; bitko so odločili v prvi vrsti tesalski konjeniki in sloni. Vsled tega poraza so se morali Rimljani iz Južne Italije popol-

noma umakniti, mnogo njih zaveznikov se je pridružilo Piru, ki je krenil zdaj preko Samnija in Kampanije v Lacijo ter se bližal Rimu samemu. A do tja ni došel, kajti Rimljani so zbrali veliko vojsko, moral se je vrniti v Tarent, ne da bi si bil v Srednji Italiji kaj osvojil.

V naslednjem letu (279) je vdrl Pir v Apulijo, kjer se je vnela pri Avskulu (Ausculum) dvadnevna bitka. Zopet so bili Rimljani poraženi; konzul Publij Decij (Publius Decius Mus) sam je padel, a Pir je zopet izgubil mnogo ljudi („Pirova zmaga“). Zdaj bi bil že prav rad sklenil mir, kajti v Makedonijo so bili vpadli tedaj Kelti, na drugi strani pa so ga klicali v Sicilijo. Med tem so poslali Kartaginci, ki so se bali za svojo oblast na Siciliji, svoje brodovje pred Ostijo in so ponudili Rimljanom svojo pomoč. S tem so hoteli prisiliti Pira, da bi bil ostal v Italiji, kajti nekatera sicilska mesta so bila poklicala Pira na pomoč zoper tirane in mezdnike in ta je bil sprejel ponudbo. Tako je prišlo, da so se Rimljani združili s Kartaginci.

Leta 278. je odjadral Pir v Sicilijo, ne da bi mu bili mogli Kartaginci s svojim mnogoštevilnim brodovjem to zabraniti; ostal je več let tam. Med tem je vojna v Italiji sprva najbrže mirovala, ko pa je Pir odpoklical nekaj svojih posadk v Sicilijo, so lahko Rimljani uspešno napadli južnoitalska mesta ter spravili tarentske zaveznike v zadrego.

Tedaj se je vrnil Pir iz Sicilije (okoli leta 275.). Srečno je došel v Italijo, dasi so mu Kartaginci uničili v pomorski bitki skoro vse njegovo brodovje. Ko je Pir nato v kratkem podjarmil v Italiji nekatera mesta, je odrinil iz Tarenta proti konzulu Maniju Kuriju (Manius Curius), ki je stal v Samniju ali v Lukaniji. Prišlo je do bitke (po Plutarhu pri Beneventu, ki se je baje tedaj imenoval Maleventum). Pir sicer najbrže ni bil poražen, a vendar je bila bitka odločilna (275). Odšel je domov; leta 272. je padel v nekem boju na Grškem. Njegovi italški zavezniki so nadaljevali še nekaj časa vojno, a kmalu so morali skleniti z Rimljani mir in se jim podvreči. Natančnejšega o tem ne vemo. Lukanci in Samniti so izgubili dele svoje zemlje, Rimljani so naselili v nekaterih krajih rimske državljanje, grška mesta Južne Italije pa so sklenila z Rimljani zavezništvo, a so obdržala svojo avtonomijo; med temi mesti sta bila tudi Tarent in Herakleja. Kmalu so sledili tudi sosedje; po daljšem obleganju se je uklonilo tudi mesto Region (Rhegion, baje l. 270.). Tako je bila sedaj vsa Južna

Italija v rimski oblasti, ne dosti pozneje pa tudi vsa ostala Italija izvzemši Galijo. Ves apeninski polotok je bil politično združen pod vodstvom Rimljanov. Ime „Italia“, ki so z njim zaznamovali Grki le Južno Italijo, se je zdaj razširil na celoto in Rimljani so ga sprejeli.

Organizacija rimskih osvojitvev. Med zavezniki so bili po glavah Rimljani najštevilnejši, kajti naseljeni so bili po vsej Srednji Italiji do Jadranskega morja. V oddaljenih krajih rimskega mesta so prevzeli pravosodstvo prefekti (praefecti iuri dicundo), ki jih je imenoval deloma rimski pretor, deloma pa jih volil narod; kraji, kjer so stanovali prefekti, so se imenovali prefekture. Razen tega so združili z mestnim ozemljem več poprej samostojnih občin, ki so bile odslej Rimcem podložne. Prebivalci niso dobili državljanstva in ne političnih pravic, vendar pa so imeli vse dolžnosti in bremena rimskih državljanov (cives sine suffragio); taki kraji so se imenovali municipiji v starejšem smislu. Ti podložniki niso imeli več svoje občine, temveč so tvorili del rimskega mesta; pozneje pa so jih sprejeli tudi med državljane.

Ostali Italiki so bili zavezniki Rimljanov. Pogoji, pod katerimi so dosegli to zavezništvo, so bili različni, a polagoma so se izenačili. V gotovem oziru so bili zavezniki samostojni; Rimljanom so morali le za časa vojne dajati čete, a tributa niso plačevali. Rimljanom najbližji sorodniki so bili Latinci, ki so z Rimljani imeli conubium in commercium. Po razrušitvi stare latinske zaveze so razširjali Latinci v mnogoštevilnih kolonijah po velikem delu Italije svojo narodnost. Kolonisti so izhajali gotovo večinoma iz rimskih državljanov, a mesta so bila vsako zase samostojno in so tvorila močno oporo rimske vlade.

Ostali zavezniki so morali odstopiti nekaj svojega ozemlja rimskim in latinskim kolonistom. — Z vnanjimi državami niso smeli Italiki sklepati zavez; Rimljani so skrbeli za enotno oboroženje in izvežbanje.

Ustavne izpremembe. Demokratizacija rimske ustave je napredovala tudi v tej dobi, kar je čisto naravno, ker se je s sprejemom novih državljanov pomnožilo število plebejcev. Tako se je mogla vzdržati enakopravnost, dasi so jo izkušali izpodriniti patriciji. Le-ti so pri vsem tem vendar še obdržali marsikatero predpravo, zlasti one, ki jim jih je dajalo verstvo. Stare duhovniške službe so opravljali zgolj le patriciji, a kolegija pontifikov in avgurov sta postala l. 300. po zakonu bratov Ogul-

nijev dostopna tudi plebejcem, število članov kolegijev pa so podvojili.

Lex Hortensia je določila, da so sklepi plebejcev (*plebiscita*), ki so glasovali v tributnih komicijih, enako obvezni kakor sklepi centuriatnih komicijev, s čimer so pridobili zlasti ljudski tribuni dosti na ugledu. Tributni komiciji so dobili s tem večji del zakonodajstva v oblast, obenem pa tudi volitve. Le najvišje magistrature, konzule, pretorje in cenzorje so volile še vedno centurije.

Med cenzorji te dobe je najbolj slovel *Apij Klavdij* (*Appius Claudius*) med veliko vojno s Samniti (310). Zgradil je velik vodovod (*aqua Appia*) in veliko vojaško cesto (*via Appia*) iz Rima v Kapuo (*Capua*). Pri izpopolnjevanju senata je sprejemal vanj tudi sinove osvobojenecv.

Narodne volitve so spravile čestihlepne in spretnne može na krmilo, ljudski tribuni pa so vplivali tudi na vnanjo politiko. A tudi ves narod se je udeleževal dobičkov, ki so jih donasale zmage, to pa posebno na ta način, da so osvojeno zemljo razdelili med državljane, zlasti med vojake; tako je v tem času nastalo 6 novih okrajev (*tribus*).

Vzlic uspehom plebejcev pa se vendar ni uvedla v Rimu demokratija v grškem smislu. Patriciji so ostali še vedno odlični del prebivalcev, polagoma pa so se stopili z uglednimi plebejskimi rodbinami v novo plemstvo, v *nobiliteto*, ki sicer ni imela postavnih privilegijev, a se je odlikovala po bogastvu in ugledu. Organ te nobilitete je bil senat, ki je z dosmrtnimi člani dobil popolnoma aristokratski značaj.

Vstop med velesile. Z zmago nad Pirom je postala rimska država velesila. Heleni, ki so sicer že dalje časa poznali Rimljane, so posvečali odslej rastoči oblasti večjo pozornost, saj je postal Rim z vstopom Italiotov v rimsko zavezo skoro napol grška oblast. Z zavezništvom je prevzel Rim obenem tudi trgovinske zveze Italiotov in je pričel sam s svetovno trgovino. Okoli l. 268. so izpremenili Rimljani dosedanji bakreni denar v drobiž in so začeli kovati lastni srebrni denar; *denarius* je dobil veljavo grške drahme, četrtna tega pa se je imenoval *sestertius*.

Notranja dotika z grškim svetom je imela posledico, da se je jela razširati v rimski državi grška kultura vedno bolj. Razširjal se je grški jezik, obenem pa tudi grška umetnost in književnost. Poseben kolegij duhovnikov, *decemviri sacris faciundis* je opravljal kult grških bogov.

V dobo podjarmljenja Italije spadajo tudi prvi latinski nagrobni napisi, prvi poizkusi rimske literature.

3. Do pridobitve svetovne vlade (133 pr. Kr.).

Prva punska vojna (264—241). Nekaj let po pridobitvi hegemonije v Italiji je posegla rimska država na sosednjo Sicilijo in se je zapletla vsled tega v vojno s Kartaginci.

Kartaginci so bili po narodnosti Feničani, zato so jih imenovali Rimljani **Punce** (Poeni). Mesto **Kartagino** (Kartago) so ustanovili Tirijci okoli l. 800. pr. Kr.; od pričetka 5. stoletja dalje se je povzdignila kartaginska država do velevlasti, ki je bila pozneje v marsičem podobna rimski državi. Kartaginci so namreč podjarmili sosednja libijska plemena, ki so se pečala deloma s poljedelstvom, deloma pa so bili nomadi (Numidi). Dalje si je prisvojila kartaginska država vlado nad vsemi Feničani, ki so stanovali na zapadu severne Afrike, nad južno Španijo, nad Sicilijo in nad drugimi otoki. Svoje podložnike in zaveznike je kartaginska trgovinska država neusmiljeno izsesavala. Ustava mesta Kartagine je bila aristokratska ali timokratska. Vsa oblast je bila v rokah bogatih rodbin, ki so se že dalje časa delile v dve stranki. Ker Kartaginci niso po načinu Rimljanov z razširjanjem svoje vlade razširjali tudi obsega svojega mesta in števila državljanov, je obstala njih vojska večinoma iz afrikanskih podložnikov, poleg teh pa tudi iz tujih mezdnikov, Ibercev, Ligurecev, Galcev, Italikov in tudi iz Grkov. Posebno pozornost so posvečali Kartaginci pomorski oblasti; v času, ko se pričenjamo baviti z njimi, je obvladovala njih mornarica vsa zapadna morja.

Z Rimljani in drugimi italskimi narodi so bili Kartaginci že od nekdanj priateljski zvezi. Polibij nam poroča o treh pogodbah, ki so jih sklenili Kartaginci z Rimljani.

Na Siciliji so se Kartaginci čestokrat bojevali z Grki, ker so le-ti tekmovali z njimi v trgovini. Izmed sicilskih mest so bile posebno važne Sirakuze, kjer se je povzdignil proti koncu peloponeške vojne **Dioniz Starejši** na tiranski prestol. Njegova zasluga je bila, da je s pomočjo svoje vojaške monarhije odvrnil od Sicilije oblast Kartaginecev.

Dionizijev sin in naslednik istega imena se je odpovedal svoji oblasti, nakar so nastale na otoku velike zmede, ki so dajale Kartagincem priložnost, da so posegali v sicilske zadeve. Slednjič pa se je posrečilo proti koncu 4. stoletja spretnemu in boje-

vitemu možu z imenom Agatoklej (Agathokles), da se je polastil tiranstva; dosegel je, da so sploh priznavali hegemonijo Sirakuz nad vso Sicilijo.

Po Agatoklejevi smrti (289) so zasedli mezdniki, ki jih je leta poklical poprej iz Kampanije, Mesano (Messina); imenovali so se Mamertinci (Martovi sinovi). Tudi Kartaginci so pridobivali zopet vedno bolj na svojem vplivu. Tedaj so se obrnila sicilska mesta do kralja Pira za pomoč. Sirakuze in druga važna mesta Sicilije so se mu priklopila, postal je poglavar sicilske zaveze. Slednjič pa je prepustil Sicilijo svoji usodi in se je vrnil v Italijo. Po njegovem odhodu je zasnoval v Sirakuzah spretni in pošteni Hieron monarhično vlado ter je nato pobil Mamertince (269). Sirakužani in z njimi združeni Sikelioti so ga oklicali za kralja.

Mamertinci so v stiski sprejeli najpoprej kartaginske pomožne čete, pozneje pa je večina izmed njih prosila sorodne Rimljane pomoči. Rimski senat se sprva ni mogel odločiti, a na pritisk bojaželjne mase je sprejel prošnjo Mamertincev. S hrabrostjo so zasedli Rimljani Mesano, ki je bila že v rokah Kartagincev. Nato so jim napovedali Kartaginci vojno (264).

Vojna. Po nadaljnjih uspehih Rimljanov se jim je pridružil kot zaveznik tudi Hieron, ki je bil prvotno združen s Kartaginci. Po šestmesečnem obleganju so se polastili Rimljani trdnjave Akragas (Agrigentum, Girgenti), ki je tvorila operacijsko podlago Kartagincev zoper Sirakuze in Mesano. Nato so sklenili Rimljani, da preženo Kartagince popolnoma iz Sicilije. Toda ta naloga je bila skrajno težavna, kajti Kartaginci so imeli morje v v svoji oblasti, opustošali so italsko obrežje in več pomorskih mest na Siciliji se jim je pridružilo. Le z močnim ladjevjem je bilo mogoče doseči cilj; vsled tega so Rimljani sklenili stesati si brodovje.

Zgradili so 120 velikih bojnih ladij in z njimi je zmagal G. Duilij (C. Duilius) pri Milah (Mylae) nad Kartaginci (260). Največ so pripomogli k zmagi mostovi s kopikami, ki so zabranjevali Kartagincem gibanje. Že v naslednjem letu so si osvojili Korziko, Sardinija pa je ostala še v rokah Kartagincev.

Medtem se je nadaljevala vojna na Siciliji. Rimljani so sicer večinoma zmagovali, a odločitve vendar niso mogli doseči. Zato so sklenili, da napadejo sovražnika v Afriki. Z zmago v velikanski pomorski bitki pri nekem rtiču ob južni obali Sicilije so si izvo-

jevali prevoz do Afrike. V omenjeni bitki se je bojevalo približno 700 vojnih ladij in 300.000 mož; moč nasprotnikov je bila na obeh straneh približno enaka.

Konzul M. Atilij Regul (M. Atilius Regulus) je pristal v Afriki in je zmagal; Kartaginci so ga morali prositi miru, a vsled hudih pogojev se je vojna nadaljevala. Prav tedaj so dospeli v Kartagino grški mezdniki pod vodstvom spretnega Ksantipa (Xanthippos); ta je z izvrstno konjenico in s sloni popolnoma pobil Rimljane in ujel konzula M. Atilija Regula (255).

Vojna se je zanesla zdaj zopet na Sicilijo. Rimljani so si osvojili Panormus (Palermo), a novi spretni kartaginski poveljnik Hamilkar Barkas jih je zadrževal pri vseh podjetjih, zlasti odkar je bil zavzel Heirkte. Leta in leta so se vršili boji dalje; bolj in bolj so ginevale moči obeh bojujočih se strank. Rimski senat ni mogel več staviti novih ladij, viharji in porazi so uničili že štiri brodovja. Slednjič so sklenili najuglednejši meščani, da zgrade na svoje stroške novo brodovje. S tem so večinoma uničili l. 241. pri Egatskih otokih kartaginsko ladjevje.

Zdaj se tudi Hamilkar ni mogel več držati, zato so sklenili Kartaginci s konzulom (C. Lutatius) mir. Odstopili so Rimljanom Sicilijo, izročili so ujetnike in se zavezali, da plačajo v teku 20 let 2200 atiških talentov. Rimski narod pa s temi pogoji ni bil zadovoljen. Kartaginci so morali obljubiti še 1000 talentov in otoke med Italijo in Sicilijo (241). Južnovzhodni del Sicilije, Hieronovo ozemlje, je ostalo neodvisno.

Tako je končala največja vojna, ki jo je vojevala Italija sama. Strašne so bile žrtve, zlasti za obrežje in mesta Južne Italije. Kmalu po vojni so pomnožili zopet število rimskih državljanov na 35 tribus; s tem je bila politična razdelitev državljanskega ozemlja zaključena.

Kmalu po končani vojni je izbruhnila v Kartagini vstaja mezdnikov, ki jih mesto ni moglo plačati. Njim so se pridružili še Libijci in Feničani; videti je bilo, da bo Kartagina izginila. Po več nego treh letih se je slednjič vendar posrečilo Hamilkarju, da je udušil upor. Ne dolgo na to pa so zasedli Rimljani še Sardinijo ter naložili Kartagincem novo vojno odškodnino v znesku 1200 talentov.

Organizacija rimskih provincij. Sicilija, Korzika in Sardinija so prva izvenitalska posestva Rimljanov. Razmere v teh deželah so bile drugačne kakor v Italiji, zato prebivalce teh otokov tudi

niso pridružili Rimljani med državljane. Iz narodne vevlasti so postali zdaj Rimljani mednarodna svetovna oblast. V prvih letih so vladali Sicilijo najbrže neposredno iz Rima, potem pa so uvedli novo *u p r a v o*, katero so izročili posebnemu uradniku, ki je vstopil med redne magistrature; imenoval se je pretor (praetor), njegov uradni delokrog pa „provincia“; odtod so dobila pozneje izvenitalska posestva sploh ime „provincije“. Prva rimska provinca je bila Sicilija. Njen pretor je imel v svojih rokah pred vsem vrhovno sodno, dalje pa tudi politično in vojaško oblast. Pretorju so pomagali kvestorji kot davčni in blagajniški uradniki. Mesta Sicilije so obdržala svojo ustavo, sprva tudi svoja zemljišča in niso bila vojnoobvezna, pač pa so morala plačevati desetino poljskih pridelkov ter pet odstotni tribut dovoza in izvoza. Pozneje pa so predpisovali Rimljani provincijam davke (stipendium) in izročali njih pobiranje davčnim najemnikom, ki so neusmiljeno izžemali provincijonalce.

Približno ob istem času kakor Sicilija je dobila tudi Sardinija svojega pretorja.

Ilirske in galske vojne. Ob ilirski obali se je izcimila polagoma precejšnja država, na jugu segajoča do Epira, na severu pa je najbrže obsegala tudi še Dalmate. Ilirski pomorski roparji niso nadlegovali samo grških obrežij, temveč tudi italske trgovce. Zato je sklenil rimski senat, da napade ilirsko kraljico Tevto (Teuta) z vojsko. Zmaga Rimljanov je bila popolna (229). Tevta je prosila miru; zavezala se je v plačevanje tributa. Korkira, Apolonija, Epidamnus in Isa (Vis) so vstopili v rimsko zavezništvo. V tem času so stopili Rimljani tudi prvokrat v diplomatsko dotiko s Heleni, ki so jim dovolili dostop k istmiškim igram in jih s tem takorekoč pripoznali kot Helene.

Med tem so jeli vznemirjati Rimljane tudi Galci v severni Italiji, ki so se tam stalno naselili in postali bogato in mnogoštevilno ljudstvo. Nemire so povzročili transalpinski Galci, ki so vpadali preko Alp v Severno Italijo. Prišlo je do ljutih bojov s Cisalpinci. Vsled tega so Rimljani na predlog popularnega ljudskega tribuna G. Flaminija naselili ob meji galskega ozemlja rimske državljane. To pa je povzročilo vojno med Galci in Rimljani. V veliki dvojni bitki so zmagali Rimljani (225), nakar so vpadli v deželo Galcev samih. Po dolgih in težkih bojih so zavzeli utrjeno glavno mesto Insubrov, Mediolanum (Milan). Konzul M. Klavdij Marcel (M. Claudius Marcellus) je ubil

v tem boju galskega poveljnika in mu odvezel njegovo bojno opremo (*spolia opima*). Po sklenjenem miru so ustanovili Rimljani kolonijo Mutino, a tudi okoli nje so naselili rimske državljane; dve drugi koloniji, Placentia in Cremona sta branili reko Pad. Da bi pa odprli prometno zvezo z Rimom, so zgradili veliko vojaško cesto iz Rima v Ariminum (via Flaminia), odkoder so jo potem nadaljevali do Mediolona.

Nekaj let pozneje pa je nastala nevarnost, da izgube Rimljani vsa svoja posestva v Galiji. Ilirski dinast Demetriji (Demetrios) na otoku Faru (Pharos, dandanes Hvar), ki je doslej držal z Rimljani, se je združil z Makedonijo, ki je dobila tedaj hegemonijo skoro nad vsem Peloponezom, zlasti pa nad ahajsko zavezo. Demetriji je napadel ilirsko obalo, l. 220. pa se je pokazal s svojimi roparskimi ladjami v helenskih vodah. Tedaj so pričeli Rimljani z njim vojsko. Konzul L. Emilij Pavel (L. Aemilius Paulus) je porazil z veliko premočjo Demetrija. Rimljani so osvojili njegovo državo in podpirali povsod antimakedonsko stranko v Iliriji ter s tem utrjevali rimski vpliv. Tako se je končala tudi takozvana „druga ilirska vojna“ z zmago Rimljanov.

Druga punska (Hanibalova) vojna (218—201). Po končani vojni z mezdniki je odšel Hamilkar Barkas v Španijo, kjer je utrdil kartaginsko vlado. Tudi Numide v Afriki je udržal v odvisnosti. Imel je skoro kraljevsko oblast; več iverskih narodov se mu je moralo ukloniti, dokler ni padel v nekem boju (229).

Zdaj je izvolila kartaginska vojska Hamilkarjevega zeta Hasdrubala za poveljnika. Tudi njemu se je posrečilo, da je še bolj povečal moč Kartaginecev. Ob obrežju Sredozemskega morja je ustanovil orožišče Novo Kartagino, danes Cartagena (Καρινή πόλις). Zdaj šele so opazili Rimljani s strahom napredek Kartaginecev, a Galci so jih pridržavali v Italiji. L. 226. so sklenili s Hasdrubalom pogodbo, v kateri se je ta zavezal, da ne prekorači reke Ebra. Ko je bil pa l. 221. Hasdrubal umorjen, je izvolila vojska na njegovo mesto njegovega svaka Hanibala (Hannibal), Hamilkarjevega sina.

Hanibal je imel tedaj šele 26 let. Rimljane je sovražil smrtno. Kmalu je podjarmil več mest v Španiji, le Sagunt (Σάκωνθα) je imel še svojo neodvisnost, a Hanibal se je že pripravljaval tudi na napad nanj. Pred kratkim so sklenili Rimljani s Saguntom zvezo, kakor hitro pa so dokončali galsko vojno. tedaj so sklenili, da ustavijo nadaljnje razširjevanje kartaginske

oblasti. L. 220. so poslali poslance, ki so zahtevali, da preneha Hanibal s sovražnostimi zoper Sagunt. Hanibal pa je odklanjal vsako vmešavanje Rimljanov na jugu od reke Ebra; leta 219. je jel oblegati Sagunt, ki je po osemmesečnem obleganju padel. Tedaj so zahtevali Rimljani od Kartaginecev, da jim izroče Hanibala in njegove svetovalce; ker so ti odklonili to zahtevo, je izbruhnila druga punska vojna (218).

Prvi del vojne. Rimljani so sklenili, da napadejo Kartagine v Afriki in v Španiji. V Španijo so poslali konzula P. Kornelija Scipijona (P. Cornelius Scipio), ki naj bi se opiral na Rimljanom prijateljsko mesto Masilijo (Massilia). Za napad v Afriki je bil določen konzul Tiberij Sempronij (Tiberius Sempronius); odšel je na Sicilijo in se pripravljal s Hieronovo pomočjo na prevoz.

Nasprotno pa je sklenil Hanibal, da prehiti Rimljane in jih napade v Italiji. V to svrhu je stopil že l. 219. v zvezo z ravno poraženimi Kelti v Italiji. V resnici je buknila že leta 218. vstaja keltskih Bojev v Severni Italiji, ki je zadržavala Scipijonov odhod v Španijo. Med tem je prepustil Hanibal obrambo Španije svojemu bratu Hasdrubalu, sam pa je odrinil spomladi leta 218. z veliko vojsko proti severu. Naglo je podjarmil deželo med Ebrom in Pireneji, prekoračil gorovje ter došel do vznožja Alp. Po srečnih bojih z alpskimi narodi je prispel 5 mesecev po odhodu iz Nove Kartagine preko Alp z 20.000 pešci in 6000 konjeniki v Severno Italijo. Vprašanje, preko katerega prelaza je šel Hanibal, danes še ni odločeno, o težavah tega prehoda pa priča dejstvo, da je izgubil na poti več nego polovico svoje vojske.

P. Kornelij Scipio je izvedel o Hanibalovem prihodu ob izlivu reke Rone; prišel je prepozno, da bi mu zabranil prehod preko reke. Zato se je vrnil v Italijo, svojega brata Gneja pa je poslal z vojsko in brodovjem v Španijo. Tudi drugega konzula Tiberija Sempronija so poklicali Rimljani iz Sicilije domov.

Med tem je dal Hanibal svojim četam nekoliko odpočitka, nato jih je pomnožil z galskimi zavezniki. Prvič sta trčili obe vojski ob reki Ticinu druga ob drugo. Hanibal je premagal Scipijona, tako da se je moral umakniti v Placencijo (Placentia). Zdaj se je združil s četami Sempronija, ki je došel v Severno Italijo iz Sicilije, a meseca decembra leta 218. ju je pobil Hanibal v bitki ob Trebiji. S to bitko si je prisvojil Hanibal vsa Severno Italijo, le trdnjavi Placencija in Kremona sta bili še v

rimski oblasti. Rimljani so morali biti torej pripravljeni na to, da vpade sovražnik v Srednjo Italijo. V obrambo so postavili dve vojski; eno je vodil konzul Gaj Flaminij (C. Flaminius), ki se je postavil pri Arciju (Arretium) v Etruriji, drugo pa Gn. Servilij (Cn. Servilius) pri Ariminu (Ariminum). Tudi Hieron iz Sirakuz je poslal pomožne čete.

Nepričakovano pa je udaril Hanibal spomladi leta 217. po sicer težavnejši, a krajši poti preko močvirja v Etrurijo; predno je dospela druga rimska vojska, je uničil Hanibal ob Trazimenskem jezeru med Kortono in Peruzijo vojsko G. Flaminija. Nekaj dni potem je ujel vso konjenico druge vojske, ki je hitela na pomoč. Takoj na to je krenil Hanibal po opustošenju rimskega ozemlja v Južno Italijo v Apulijo. Nadejal se je, da se mu pridružijo rimski zavezniki, ki jim je bil šestokrat vrnil ujetnike brez odkupnine.

V tej strašni stiski je izvolilo rimsko ljudstvo diktatorja. Ta diktator je bil Kvint Fabij Maksim (Quintus Fabius Maximus), ki je s pomnoženo vojsko oprezno sledil Hanibalu, ne da bi se spustil v boj. V Rimu pa niso bili zadovoljni z diktatorjevo opreznostjo; silili so ga na odločitev, in ko je nekega dne konjeniški poveljnik Mark Minucij (Marcus Minucius) v diktatorjevi odsotnosti priboril nekaj uspehov, so ga izvolili proti vsaki navadi za drugega diktatorja. A le-ta je kmalu potem ušel pogubi le s tem, da mu je v boju s Hanibalom prihitel na pomoč Fabij („Cunctator“).

Leta 216. so pomnožili Rimljani svojo vojsko na 8 legij. Spomladi je ostavil Hanibal svoje zimišče v Apuliji, kjer je s pomočjo uplenjenega orožja organiziral svojo vojsko po rimskem načinu. Poveljništvo rimske vojske sta prevzela zdaj konzula L. Emilij Pavel (L. Aemilius Paulus) in G. Terencij Varo (C. Terentius Varro); odrinila sta v Apulijo, ker so zavezniki prosili pomoči. Pri Kanah (Cannae) ob Avfidu (Aufidus) se je vnela strašna bitka, ki je bila ena izmed največjih in najbolj krvavih v rimski zgodovini. Rimljani in zavezniki (približno 80.000) so bili skoro popolnoma uničeni, zlasti vsled boljše konjenice Kartaginev.

Zdaj so jeli odpadati zavezniki od Rimljanov; izmed njih so se nekateri celo združili s Hanibalom. Le-ta je odšel v Kampanijo, kjer se mu je pridružila pred vsem Kapua in njena soseščina; nasprotno pa je ostala Nola z mnogimi pomorskimi

mesti trdovratno pri Rimljanih, ravno tako pa tudi jedro srednjeitalskih zaveznikov in prav to je bilo v prvi vrsti vzrok, da Hanibal ni napadel Rima samega.

Drugi del vojne. Dasi so bili Rimljani strašno poraženi, vendar niso obupali, temveč so podvojili svoj napor, da bi slednjič zmagali. A tudi Kartaginci niso odnehali. Vojna se je zanesla zdaj tudi v Španijo, obenem pa so posegle vmes tudi helenske države, skratka, nastal je pravi svetovni požar.

V Italiji so ostali Rimljani pred vsem v defenzivi, a obenem so izkušali pridobiti izgubljeno ozemlje nazaj ter odrezati Hanibalu vsako ojačenje. Nasprotno pa so bili Rimljani v Španiji vedno v ofenzivi. — Neugodno je bilo za Rimljane, ko je v Sirakuzah l. 215. umrl Hieron ter se je njegov vnuk in naslednik Hieronim (Hieronymus) pridružil Hanibalu. Zato so Rimljani odposlali na Sicilijo konzula M. Klavdija Marcela (M. Claudius Marcellus), ki o njem trdijo poročila, da se je že prej pri Noli posebno odlikoval. Ta je pobil del sirakužanske vojske — Hieronim je bil po 13 mesečni vladi umorjen — nakar je pričel oblegati Sirakuze same (213). Vendar pa se je mesto držalo izredno trdovratno; obrambo je vodil Arhimed (Archimedes). Po osmih mesecih so morali Rimljani obleganje opustiti, toda kartaginsko ladjevje je pristalo na Siciliji. Vendar pa so padle l. 212. Sirakuze vsled izdaje v rimske roke. Ko je rimski poveljnik dovolil vojakom oplenitev mesta, bil je ob splošnem progonu ubit tudi Arhimed. Marcel je odvedel mnogo helenskih umetnin v Rim. Sirakužani so sicer obdržali svojo osebno svobodo, a mesto je postalo odvisno in je moralo plačevati davek. Nato so sklenili tudi ostali Sikelioti mir z Rimljani, vendar pa so nekateri še vedno ostali na strani Kartaginecev.

Med tem je vstopila tudi Makedonija v vojno. Filip Makedonski je takoj po bitki ob Trazimenskem jezeru jel napadati Ilirijo; hotel je odtod pregnati Rimljane, ker je vedel, da v tem tiči vprašanje za njegov obstoj. Po bitki pri Kanah je sklenil s Hanibalom zvezo, s katero sta si drug drugemu obljubila pomoč proti Rimljanom in sta sklenila, da morajo Rimljani izgubiti svoja posestva v Iliriji.

V Italiji so jeli Rimljani polagoma napredovati, dasi so imeli tudi čestokrat občutne izgube in so bili večkrat poraženi. L. 212. so obkolili Kapuo; spomladi drugega leta ji je prišel sicer Hanibal na pomoč, a mesta ni mogel osvoboditi. Tedaj je

odkorakal proti Rimu. Dasi je zavladal v Rimu velik strah, vendar ni bilo velike nevarnosti, ker je bilo mesto dobro zabranjeno. Med tem je rimska vojska oblegala Kapuo dalje, dokler ni padla vsled gladu. Strašna kazen je zadela meščane, obenem pa je imel padeč tega mesta za posledico, da so Hanibalovi zavezniki iskali prilike, se zopet združiti z Rimljani.

V Španiji so zasedli Rimljani pod vodstvom G. Scipijona že l. 218. dežele severno od Ebra. Naslednje leto so prekoračili reko in se izkušali združiti s španskimi podložniki Kartaginec. Sprva so imeli nekaj uspehov, a slednjič je premagal Hanibalov brat Hasdrubal oba brata Scipijona; oba brata sta tudi padla v boju, najprej Publij, potem Gnej (211). S tem porazom so izgubili Rimljani vse ozemlje južno od Ebra. — Po padcu Kapue so vrgli Rimljani nove čete v Španijo; vrhovno poveljništvo so izročili Publiju Korneliju Scipijonu, sinu padlega Publija, in M. Juniju Silanu (M. Junius Silanus). Prvi je bil še mlad, a izredno spreten, moder in omikan mož; lahko ga imenujemo najimenitnejšega Rimljana njegove dobe. Leta 209. si je osvojil Novo Kartagino, glavno orožišče sovražnikov, kmalu potem pa se mu je pridružilo več iberskih in keltiberskih narodov; s tem so dobili Rimljani v Španiji trdno podlago.

V istem letu je padlo vsled izdaje tudi mesto Tarent v Italiji v roke Kvintu Fabiju Maksimu; zadela ga je ista usoda kakor poprej Sirakuze. — Hanibal je dobival sicer čestokrat ojačbe iz Kartagine, a treba mu je bilo cele vojske. Vsled tega je ostavil njegov brat Hasdrubal l. 208. Španijo in je odrinil s svojo vojsko v Italijo. Kakor nekdanj Hanibal je prekoračil tudi on Alpe, v Italiji pa so se mu pridružile galske pomožne čete. Zopet je prevzel Rimljane velik strah; od vseh strani, iz Španije in iz Grecije so poklicali kolikor mogoče veliko čet v Italijo; pod vodstvom konzula M. Livija (M. Livius) so jih odposlali Hasdrubalu naproti. Z vsemi močmi so delali Rimljani na to, da bi se brata ne mogla združiti. V resnici se je Hasdrubal tudi umikal bitki, a ob rečici Metavru (Metaurus) so ga prisilili Rimljani k boju; porazili so ga popolnoma vsled velike premoči, Hasdrubal sam je padel. Ta zmaga je odločila vojno v Italiji in Španiji, kajti tudi tu se Kartaginci niso mogli vzdržati napram ojačenemu Scipijonu. Temu se je posrečilo izgnati Kartaginec popolnoma iz Španije. Leta 206. je odšel Scipio v Rim, dočim se je Hanibal umaknil v deželo Brutijev.

Po uspehih na Siciliji, v Španiji in Italiji so sklenili Rimljani napasti Kartagino samo. Vodstvo tega podjetja so izročili Scipijonu, ki se je med vsemi poveljniki najbolj odlikoval. Že poprej je pridobil zase Numida Sifaka (Syphax) za Rimljane (206). Ko je postal leta 205. konzul, je odšel na Sicilijo, da bi se tam pripravil za odhod z vojsko v Afriko.

Predno pa se je izvršil napad v Afriki, končala se je tudi „prva makedonska vojna“ s Filipom Makedonskim. Le-ta se je sicer bojeval hrabro in večkrat tudi uspešno, a slednjič je moral opustiti svoje ilirske načrte in skleniti z Rimljani mir. Svoje uspehe so imeli tu Rimljani pred vsem temu zahvaliti, da so se pridružili etolski zavezi in se udeležili sramotne vojne, v kateri so se Grki več let med seboj mesarili. Rimljani so obdržali najvažnejša ilirska mesta. Nato pa so se lahko vrgli z vso silo nad Kartagino.

Leta 204. je odplul Scipio s svojim ladjevjem v Afriko ter je takoj pričel oblegati Utiko (Utica). Tedaj se je pridružil Rimljanom numidski knez Masinisa (Masinissa), omenjeni Sifaks pa je stopil zdaj na stran Kartaginecev. Masinisa je udaril z rimsko vojsko v Numidijo in je premagal in ujel Sifaka. Po tem in po raznih drugih porazih so prosili premagačci Rimljane miru. Scipio jim je dovolil premirje s pogojem, da zapusti Hanibal Italijo. V resnici je le-ta tudi odšel nepremagan iz Italije v Afriko.

Rimsko ljudstvo je dovolilo mir, a Kartaginci so ga preloмили, ker so v zaupanju na Hanibalovo spretnost hoteli še enkrat poizkusiti vojno srečo. Tako se je pričela vojna znova. Scipio je vdrl v kartaginsko ozemlje. Hanibal je hitel na pomoč; nasprotnika sta se postavila pri Zami, pet dni hoda od Kartagine. Pred bitko je izkušal Hanibal osebno doseči iste pogoje za mir, ki so veljali prej, a Scipio ni privolil. Vnela se je bitka, v kateri so bili Kartaginci popolnoma poraženi (202). Bitko je odločila konjenica.

L. 201. so sklenili mir. Ta mirovni sklep je določil, da se mora Kartagina omejiti na Afriko; mesto je sicer obdržalo svoje ozemlje, a izgubilo je svojo vlado. Poprej odvisni in združeni Numidi so postali samostojni, prišli so večinoma pod Masiniso. Kartaginci so se morali zavezati, da se izven Afrike sploh ne bodo vojevali, v Afriki pa le z dovoljenjem Rimljanov; poleg tega plačajo 10.000 talentov odškodnine, stavijo talce ter izroče slone in vojne ladje.

Velikanska je bila slava, ki jo je užival po tej bitki Scipio; v Rimu so mu priredili triumf (zmagoslavje) ter mu vzdeli častni priimek „Africanus“.

Posledice druge punske vojne. Druga punska vojna je donesla Rimljanom Španijo in vso Sicilijo z vsemi njenimi dohodki, obenem pa je vplivala tudi na notranji razvoj Rima in njegove ustave. V tej vojni so dosegli Rimljani višek vojaškega izvežbanja in taktike. Seveda so imeli Rimljani in Italiki tudi mnogo žrtev; mnogo mest je bilo porušenih, mnogo pokrajin opustošenih, zlasti v Južni Italiji na grški obali, kjer se je takrat že pričel propad. Nasprotno pa so ustanavljali Rimljani tudi nove kolonije, kakor Puteoli in Salernum. Ozemlja odpadlih zaveznikov so oddali veteranom in državnim najemnikom. V tem času je bil položen temelj poznejšemu latifundijskemu gospodarstvu.

Severoitalski Galci so vedeli, da pride po porazu Kartagincev maščevanje Rimljanov za njih odpad; zato so uprizorili že pred tem vstajo in razrušili Kremono. A ker niso bili sami med seboj edini, so jih Rimljani z lahkoto premagali. Ustanovili so nove trdnjave, med njimi Bononijo (Bononia, Bologna) in Parmo. Mrežo cest so pomnožili z graditvijo ceste „via Aemilia“. Zoper vpade severnih barbarov ali pa zoper mogoči vpad Filipa Makedonskega so ustanovili kolonijo Akvilejo (Aquilea, Oglej).

Španijo so razdelili Rimljani v dve provinciji; španski bojeviti narodi so dali Rimljanom vedno dosti opravka, a obenem jim je dajala Španija mnogo bogastva.

Druga makedonska vojna (200—197). Rimljani so hiteli z odločitvijo v Afriki, ker so bili poklicani od vzhoda na pomoč. Filip Makedonski si je bil namreč osvojil dele Ilirije in Trakije. Ko je v Egiptu zasedel prestol nedoletni Ptolemaj V. (Epifanes, Epiphanes), sta sklenila Filip Makedonski in Antioh III., kralj Sirije, da uporabita slabotno egiptovsko vlado v svojo korist. Egipčani so prosili Rimljane pomoči, ravno tako pa tudi Atal I., kralj v Pergamu, in Rodenci ter Atenci. Rimljani sicer niso imeli povoda za to, da pričnejo vojno s Filipom, a vendar so hoteli izkoristiti priliko, da potisnejo Makedonijo v ozadje in razširijo svoj vpliv na Grecijo. Napovedali so torej Filipu vojno. V prvih letih ni bilo na nobeni strani posebnih uspehov, ko pa je l. 198. prevzel vrhovno poveljništvo Rimljanov T. Kvinkcij Flaminij (T. Quinctius Flaminius), so jeli Rimljani napredovati, leta 197.

pa so odločno zmagali v bitki pri Kinoskefalah (Kynoskephalai). Filip je bil popolnoma poražen in se je moral umakniti iz Tesalije.

Kmalu na to so sklenili mir; Filip je moral izročiti vse svoje osvojitve zadnjih vojen, moral se je umakniti iz Helade, dati talce, med njimi svojega sina Demetrija, plačati odškodnino in izročiti svoje ladjeve.

Heleni, doslej podložniki Filipovi, so postali zdaj svobodni in samostojni, vštevši njih mesta v Aziji. Nepopisno je bilo veselje, ko so razglasili ta sklep pri slavnosti istmiških iger l. 196.

Vojna z Antiohom Sirskim (192—189). Med tem je postal Antioh III. nevaren. Osvobojeni Heleni, ki niso imeli več pravega smisla za svobodo, a so pričakovali povečanje svojega ozemlja, so se po odhodu rimskega poveljnika približali mogočnemu Antiohu. Le-ta je v makedonski vojni pustil svojega zaveznika Filipa na cedilu, sam pa se je polastil zahodne Sirije, takozvane Coelesirije (Coele Syria), ter si osvojil tudi egiptovska posestva na južni obali male Azije. Na to je izkušal celo v Evropo poseči. Vsled tega je prišlo do spora z Rimljani; le ti so namreč zahtevali, da se odreče razširjanju svoje oblasti v Evropi. Od leta 196. dalje je bival na Antiohovem dvoru Hanibal; ta je svetoval kralju, da naj napade Rimljane s premočjo v Italiji, da naj se združi z Makedonijo in potegne za seboj tudi Kartagino. Vendar pa je sledil Antioh le Etolcem. Prepeljal se je z razmeroma malimi močmi in nezadostnim orožjem v Grecijo ter pričel tam vojno z Rimljani. Z njim združena je bila etolska zaveza. Ko je l. 191. dospela rimska vojska pod vodstvom konzula Manija Acilija Glabrijona (Manius Acilius Glabrio) z Makedonci v Helado, se je Antioh umaknil iz Tesalije do Termopil; tu pa so ga Rimljani popolnoma pobili; bitke se je udeležil tudi ljudski tribun Mark Porcij Kato (M. Porcius Cato). Antioh je bežal v Halkido, odtod pa v Efez. Njegovi helenski zavezniki so se uklonili.

Nič manj srečni kakor na kopnem, so bili Rimljani tudi na morju; premagali so Antiohovo ladjeve pri otoku Hiju (Chios), nakar so sklenili napasti Antioha v Aziji sami. Zopet so poverili poveljništvo svojemu najboljšemu vojskovodju Publiju Scipijonu Afrikanu. Ker pa je bil šele pred kratkim konzul in po zakonu ni smel biti zopet izvoljen, so poverili konzulat njegovemu bratu. Publij pa mu je bil prideljen z naslovom prokonzul. Odločitev je padla ob reki Frigiju (Phrygios) ne daleč od Magnезije (190). Dasi je bil Antioh v veliki premoči, je bil vendar

popolnoma premagan. Posledica tega poraza je bila, da so odpadla od kralja velika prednjeazijska mesta Efez, Sarde, Magnezija i. dr. Zdaj se je uklonil tudi Antioh ter je sprejel pogoje, ki so mu jih narekovali Rimljani. Moral se je umakniti preko Tavra, plačati 15.000 talentov in se zavezati, da bo imel le 10 večjih vojnih ladij. Obenem je moral obljubiti, da bo izročil Rimljanom vse njihove odlične sovražnike, med njimi tudi Hanibala. Senat je leta 189. te pogoje natančno določil, nakar so sklenili mir.

Lidijo, Frigijo in Karijo, dalje traški Herzones in deloma tudi Pamfilijo so izročili Rimljani pergamskemu kralju Evmenu; Karijo južno od Meandra in Likijo so dobili Rodijci, helenska mesta so postala večinoma svobodna, nekatera pa so pripadla tudi Evmenu. Tudi Galati so se morali ukloniti.

V Greciji, kjer prepripi med Ahajsko in Etolsko zavezo še vedno niso ponehali, so morali Rimljani tudi še enkrat poseči vmes. Prisilili so Etolce (189) vsaj k začasnemu miru.

Opisane vojne so ustvarile hegemonijo Rimljanov na vzhodu; povsod se je pokazala premoč rimskega orožja, povsod so jo tudi priznali. Rimljani sami so bili uverjeni, da so oni sami gospodarji sveta, ki se jim ne more nihče ustaviti. Obenem pa so izpremenili helenske države popolnoma: Makedonijo so potisnili skoro popolnoma iz Helade, ravno tako Selevkide iz Prednje Azije, Egipt pa je izgubil vsa vnjanja posestva, izvzemši Kiper in Kirene. Tako so bile oslABLJENE velike države, manjše pa so se povečale in so imele v Rimljanih svoje zaščitnike. Pri vsem tem pa so zahtevali Rimljani, da se nič ne zgodi brez njihove vednosti in volje. Naloga rimskega državnštva je bila, gledati na to, da se povsod vzdrži ta odvisnost, da ne postane nobena oblast prevelika in da se ne združi nikjer več držav. Edini Egipt je bil še močan, a nedostajalo mu je pravega vodstva.

Hanibal je odšel od Antioha na Kreto, odtod pa v Bitinijo h kralju Pruziju (Prusias). Ko so Rimljani zahtevali njegovo izročitev, je Pruzija privolil v to, a Hanibal se je sam usmrtil (183). V istem letu je umrl tudi Scipio Afrikan.

Na Grškem so kaj kmalu izbruhnili novi prepripi med Ahajsko in Etolsko zavezo. Zopet so morali Rimljani posredovati in razsojati. Etolci so se morali ukloniti.

Tretja makedonska vojna (172—168). Obstanek Makedonije je bil za rimsko hegemonijo v Greciji vedno nevaren. Filip Makedonski je izkušal na vse mogoče načine ojačiti svojo državo in jo pripraviti na novo vojno. Za to se je združil celo s Kelti onstran Donave, ki naj bi vznemirjali Rimljane, sam pa bi se polastil zopet hegemonije v Heladi. Toda leta 179. je umrl; nasledoval ga je sin Perzej (Perseus).

Perzej je sprejel od svojega očeta dobro urejeno državo. Najpoprej je obnovil prijateljstvo z Rimljani, a obenem je stopil tudi v dotiko s Heleni, ki so že sovražili pretežnost in varuštvu Rimljanov. Z bitinskim kraljem Pruzijem je bil Perzej v svaštvu. Selevk IV. mu je bil dal svojo hčer za ženo, celo Rodijci so bili njegovi prijatelji.

Nasprotno pa so se Perzejevi sovražniki vedno bolj oglašali v Rimu s pritožbami. Kmalu so se Rimljani prepričali, da ograža Perzej zlasti hegemonijo nad Helado, zato so sklenili uničiti samostojnost Makedonije. Največ je pripomogel k temu kralj Evmen, ki se je bal Perzeja, zato je leta 172. dovedel Rimljane do zgoraj omenjenega sklepa. Tako se je vnela tretja makedonska vojna.

Perzej je bil dobro oborožen, imel je obilo čet, orožja in denarja, Rimljani pa sprva niso bili pripravljeni. Zato so motili nasprotnika z dolgotrajnimi pogajanja in med tem so pripravili vse za vojno. Sedaj pa se je izkazal Perzej malodušnega bojazljivca; vse bi bil storil za ohranitev miru, samo da bi mu ne bilo treba žrtvovati samostojnosti. Tako se je posrečilo Rimljanom, da so razdrli beotsko zvezo, ki je bila združena že z Makedonijo; sploh so pustili Heleni malodušnega Perzeja na cedilu. Tudi drugi njegovi zavezniki so se obrnili k Rimljanom, ki so tako prišli do velike premoči.

V začetku vojne je imel Perzej še nekaj uspehov, a ni jih znal izkoristiti, ker je še vedno le hotel doseči mir, ki pa so ga Rimljani hoteli privoliti le pod pogojem popolne uklonitve. Zaradi slabe discipline rimskih čet, ki so plenile tudi pri helenskih zaveznikih, je prišlo celo do spora med temi in Rimljani, tako da sta ostala slednjič samo še Evmen in Pruzija na strani Rimljanov, dočim so se Iliri in Traki pridružili celo Perzeju.

Položaj za Rimljane nikakor ni bil brez vsake nevarnosti. Leta 168. se je pojavilo makedonsko brodovje naenkrat v Egejskem morju in je jelo nadlegovati rimske zaveznike. Tedaj pa so odposlali Rimljani spretnega vojskovodjo z znatnimi močmi v

Makedonijo. Ta mož je bil konzul L. Emilij Pavel (L. Aemilius Paulus), ki se je že čestokrat odlikoval v Španiji; izšolal se je pri Scipijonih. Najprvo je izboljšal disciplino v vojski, potem pa je pobil Perzeja v bitki pri Pidni (Pydna l. 168.). Perzej sam je bežal na Samotrake, a tam so ga ujeli z njegovima sinovoma Rimljani. V nekaj dneh je bila Makedonija v rokah Rimljanov. V istem letu je padla tudi Ilirija v njih oblast.

Zdaj je poslal senat komisijo desetih mož iz svoje srede zmagovalcu, ki naj bi uredili nove razmere. Odpravili so makedonsko kraljestvo in ga razdelili v 4 republike; ravno tako je razpadla tudi Ilirija v tri dele. Makedonijo so razorožili, mnogo odličnih Makedoncev so odvedli v Rim. Grška posestva Perzejeva so razglasili za svobodna; ostala so deloma samostojna, deloma pa so jih pridelili drugim. Helene, ki so se pokazali sovražne Rimljanom, so strašno kaznovali. Helada je sicer ohranila po imenu še dalje svojo svobodo, v resnici pa je izgubila svojo samostojnost. Iz vseh grških držav so odvedli osumljence v Rim; med njimi se je nahajal tudi Polibij (Polybios), poznejši historik. Brez vsake preiskave so jih vrgli v ječe, kjer so večinoma vsi podlegli.

Leta 167. se je vrnila vojska v Italijo. Tu so priredili zmagovalnim vojskovodjem krasne triumfe. V zmagoslavju so vodili tudi ujetega kralja Perzeja, ki je kmalu nato umrl v ujetništvu (165). Prisvojeni plen, med njim tudi kraljevski zaklad Makedonije, je bil tolik, da je direktni davek, tributum, potem za dalje časa odpadel.

Bitka pri Pidni je zlomila zadnji odpor prebivalcev okoli vzhodnega Sredozemskega morja; vse te države so bile odslej dalje le še klijentelne države Rimljanov, senat je odmerjal odslej njih politiko. Tako so nastopili Rimljani dediščino Aleksandra Velikega.

Za časa makedonske vojne je izbruhnila vojna med Egiptom in Sirijo. V Egiptu je vladal tedaj Ptolemaj VI., v Siriji pa Antioh IV. Vojna se je vnela zaradi Zapadne Sirije (Coele Syria), ki so jo hoteli Egipčani osvojiti. A Antioh, krepkopoljni vladar, je udrl v Egipt ter krenil proti Aleksandriji; tedaj pa so poklicali Egipčani rimski senat na pomoč. Rimljani, ki niso hoteli, da bi Selevkid postal premogočen, so ga prisilili, da je ostavil Egipt, vendar pa je ostala Celesirija še v njegovih rokah.

Po Antiohovi smrti so se kmalu vneli v Siriji mnogoštevilni nasledstveni boji, ki so dovedli nekdanjo tako mogočno državo do

razpada. Egipčani so se vmešavali v te razmere ter so si izkušali osvojiti južno Sirijo. Vzhodne dežele do Evfrata so si osvojili večinoma Parti, v Siriji pa so si prisvojila večja mesta in tudi posamezne dinastije vedno večjo samostojnost, med temi n. pr. knežji veliki duhovniki Judov iz rodbine Hasmonejev v Jeruzalemu.

Španske vojne. Po daljšem miru je izbruhnila na Španskem okoli l. 154. velika vojna. Nastala je namreč vstaja Luzitanov, ki so bivali na današnjem Portugalskem, obenem pa so se dvignili tudi Keltiberi in drugi narodi. Posebno nevarna je postala za Rimljane ta vojna, ko so l. 147. izvolili Luzitani Virijata (Viriathus) za svojega poveljnika; še-le ko so ga Rimljani s pomočjo izdajalcev umorili (139), so si polagoma uklonili Luzitane. Konec nevarnim bojem je napravil še-le Publij Kornelij Scipio Emilijan (Publius Cornelius Scipio Aemilianus), ki je oblegal mesto Numancijo ob izviru reke Duera in jo prisilil z gladom po dolgem obleganju do predaje (133). Komisija desetih senatorjev in Scipio so uredili potem španske razmere, nakar so nastopili v Španiji za dalje časa mirni časi.

Tretja punska vojna (149—146). Po drugi punski vojni je vodil mesto Kartagino najprej Hanibal. Z uspehom je izboljšal ustavo in upravo, zlasti pravosodje in finančne stvari. S pomočjo Rimljanov pa so prišli Hanibalovi nasprotniki na krmilo in so prisilili Hanibala, da je zbežal (196). Odslej so bili Kartaginci vdani zavezniki Rimljanov in so jim celo v več vojnah pomagali. Tako je vzcvela kmalu zopet Kartagina vsled obsežne trgovine in velikega kapitala, ki so ga imeli kartaginski meščani. Tudi s svojim sosedom Masiniso so Kartaginci dobro izhajali, vsaj je imela Numidija le punsko kulturo.

Od leta 167. dalje, po padcu Makedonije, pa je prenehalo prijazno razmerje med Rimljani in Kartaginci. Rimljani so namreč prišli do spoznanja, da procvet Kartagine ne odgovarja njihovim interesom. Najprej je poizkušal Masinisa na stroške Kartaginec povečati svojo oblast. Zasedel je nekatere dele kartaginskega ozemlja, Rimljani pa, od obeh strank poklicani kot razsoditelji, so priznali sporno zemljo Masinisi. Taki napadi so se vršili pozneje še večkrat. Ko je bil ob neki taki priliki stari Mark Porcij Kato kot razsodnik v Kartagini, je videl z lastnimi očmi bogastvo Kartagine in tedaj je dobil prepričanje, da Rim ne more biti svoboden, dokler obstoji Kartagina. Senat je bil za to, da se Karta-

gina uniči, a njegova večina je želela pravičnega povoda k vojni; ta povod pa so dali Kartaginci sami.

Ko je namreč dospela v Kartagini Masinisi sovražna demokratska vlada na krmilo, so izgnali Masinisove prijatelje iz mesta, in ko je Masinisa vsled tega vnovič napadel kartaginsko zemljo, so se mu uprli Kartaginci, a njih poveljnik je bil poražen. S to vojno pa je Kartagina tudi kršila l. 201. z Rimljani sklenjeni mir.

Rimljani so se takoj pričeli pripravljati na vojno. Zaman so izkušali Kartaginci ublažiti jezo Rimljanov; Hasdrubala so obsodili na smrt, a le-ta je ušel in zbral zunaj mesta novo vojsko. Na-to so se odločili Kartaginci za brezpogojno uklonitev, nakar jim je senat zajamčil svobodo. Zaenkrat so morali poslati talce in čakati na nadaljna povelja konzulov. Ta dva, Manij Manilij (Manius Manilius) in L. Marcij Cenzorin (L. Marcius Censorinus), sta pristala v Utiki in sta zahtevala izročitev vsega orožja. Ko se je tudi to izvršilo, pa sta zahtevala, da ostavijo Kartaginci mesto in se nasele 80 stadijev (15 km) daleč od morja, kajti Kartagino je treba razdejati. To povelje pa je dvignilo Kartaginca do obupnega boja. Z največjo naglico so se pripravljali na odpor, spravili so v mesto dosti živeža, poklicali so Hasdrubala in ga izvolili za poveljnika. Ko so dospeli Rimljani z vojsko in brodovjem pred Kartagino, so našli vse pripravljeno za obrambo mesta (149).

Kartaginci so se za močnim obzidjem uspešno branili. Tudi okolica je ostala večinoma Kartagincem zvesta, celo Masinisa je nerad gledal početje Rimljanov, kajti doslej se je nadejal, da bo sam dobil Kartagino. — Oblegovalna vojska je vsled boleznih mnogo trpela, skoro vsi poizkusi Rimljanov so izpodleteli. Tedaj pa je rešil čast rimskega orožja P. Kornelij Scipio Emilijan, ki je služil kot vojni tribun pod Manilijem. Tedaj je umrl Masinisa, 90 let star. Na njegovo željo je prišel Scipio v Cirto in je razdelil vlado med njegove tri sinove, obenem pa so prišle numidske čete Rimljanom na pomoč. L. 147. so izvolili Rimljani zaradi svojih nadaljnjih neuspehov Scipijona za konzula, dasi po zakonu zaradi mladosti še ne bi bil smel dobiti te magistrature. Poverili so mu tudi vojno v Afriki. Obkolil je Kartagino popolnoma; kmalu je nastopil v mestu strašen glad, padlo je predmestje, leta 146. se je pa pričel napad na staro mesto in na vojno pristanišče. Po padcu pristanišča se je pričel poulični boj med štirinadstropnimi hišami do zadnje utrdbe, do Asklepijevega sveetišča na hribu Birsas (Byrsa). Na zadnje so zgoreli tudi tu zadnji

branilci v požaru. Hasdrubal pa se je vdal; zmagovalec mu je prizanesel, mesto pa so opleni. Med plenom so se nahajale tudi umetnine, ki so jih bili nekdanj uplenili Kartaginci na Siciliji; Scipio jih je vrnil prejšnjim lastnikom. Zopet je nastopila komisija deseterih; ta komisija je s Scipijonom vred odločila usodo premagancev. Kartagino so porušili, izvzemši svetišča; zemljo so posvetili podzemskim bogovom; nihče naj bi ne prebival več tu. Tako je postala Kartagina rimska provinca z imenom Afrika, nekaj ozemlja pa so dobili numidski kralji. Kmalu so se naselili Rimljani v Afriki (146).

Priklopitev Makedonije in Grecije. V Makedoniji in v Heladi so nastopile po vojni s Perzejem strašne zmede, prepiri in nemiri; senat je imel vedno priliko se vmešavati.

V Makedoniji se je polastil vlade po uspešnih bojih neki Andrisk (Andriskos), ki se je izdajal za Perzejevega sina. Zoper njega so poslali Rimljani sprva nezadostno število moštva, nakar je prevzel vodstvo konzularske vojske pretor Kvint Cecilij Metel (Qu. Caecilius Metellus, 148). Podpiral ga je tudi Atal II. iz Pergama. Pri Pidni je bil Andrisk („Pseudophilippos“) premagan. Po tem porazu je padla vsa Makedonija v last Rimljanom, ki so iz nje zasnovali rimsko provinco in jo upravljali direktno (148/7). Priklopili so ji tudi Epir in južno Ilirijo z Apolonijo in Dirahijem (Dyrrhachium).

Grecijo so razdrapali sebični politiki; pristaši Rimljanov so storili vse, da so uničili ali odstranili domače svoje nasprotnike. Najmenitnejša država v Heladi je bila Ahajska zaveza, ki je težko prenašala, da so bivali najodličnejši državljani v Italiji kot ujetniki. Čestokrat so se obrnili Ahajci v Rim s prošnjo za njih rešitev. L. 150. so ugodili Rimljani njihovi prošnji. Ujetniki so se vrnili, kar jih je še bivalo v Rimu. Polibij, ki se mu je v Italiji posrečilo, da je pridobil mladega Scipijona za prijatelja, je ostal v Italiji in je dosegel tam veliko čast.

Zaradi spora med ahajsko zavezo in med Sparto so nastale l. 149. nove zmede. Ahajska zaveza je uporabila zadrego Rimljanov v Španiji kakor tudi izbruh tretje pomorske vojne in se je izkušala otresti rimskega nadzorstva. To pa je povzročilo vojno. Konzul Lucij Mumij (L. Mummius) je dobil poveljništvo ter se združil z Metelom, prišedšim iz Makedonije. Grki so se branili junaško, a podlegli so premoči; pobita vojska se je razpršila, Mumij je osvojil Korint l. 146.

Komisija senatorjev je razpustila Ahajsko zavezo in vse podobne zaveze. Strašna je bila sodba za krivce; Korint so po sklepu senata razrušili, mnogo umetnin pa so odvedli v Rim in v Italijo. Polibij je posredoval na povelje senata ter uravnal prehod v nove razmere. Vsa Grecija je prišla pod nadzorstvo makedonskega namestnika in je tvorila tako nekak del provincije Makedonije.

Pridobitev Azije. V pergamskem kraljestvu je sledil Atalu II. njegov nečak Atal III. Ko je tudi ta umrl leta 133., je določil v oporoki rimski narod za svojega dediča; mestom svoje države pa je naklonil svobodo. Ko so Rimljani hoteli urediti novo vlado, tedaj se je pojavil drug dedič, neki Evmenov bastard. Že je bil zbral vojsko, zato so si morali Rimljani dediščino šele osvojiti. Leta 130/29 so premagali pretendenta in ga ujeli, Atalove zaklade pa so odvedli v Rim. Nato so uredili deželo kot provincijo Azijo.

Tako so bili sedaj Rimljani neposredni gospodarji obeh bregov Egejskega morja.

Notranji razvoj svetovne države. Umljivo je, da je velikansko povečanje rimske države in ustanovitev inozemske vlade globoko delovalo tudi na bistvo in življenje države in naroda.

Pomnožitev državljanov je bila prva posledica pomnožitve vlade. Kmalu po ustanovitvi 35 okrajev (tribus) so razdelili ager Gallicus med državljanje. Po končani drugi punski vojni so ustanovili Rimljani mnogo novih naselbin, deloma v Južni Italiji, večinoma pa na galskem ozemlju Severne Italije, kamor se je preselilo mnogo latinskih in rimskih prebivalcev. K temu je prišla še polagoma prevzetev podložnikov (cives sine suffragio) med državljanje. Vendar pa je v Italiji kmalu zmanjkalo zemlje, ki naj bi jo razdelili, na ozemlje zaveznikov pa se državljanska posest vsled pogodeb ni mogla razširjati. Ko pa si je osvojila rimska država provincije, se je izselilo mnogo državljanov vanje, kjer so se pečali s trgovino in obrtnijo. Seveda ti državljanji zaradi oddaljenosti niso mogli izpolnjevati svojih političnih pravic in dolžnosti.

Narščanje Rima se je pokazalo zlasti po drugi punski vojni; Rim je bil tedaj že veliko mesto s štirinadstropnimi hišami. Obenem pa se je razvilo s pomočjo vojnega plena tudi razkošje; mesto so okrasili s raznimi javnimi stavbami. Po galski vojni je nastal „Circus Flaminius“, nekaj let pozneje pa „Basilica

Porcia“; takrat je najbrže tudi nastala „Cloaca maxima“ ki jo legenda pripisuje starejšemu Tarkviniju. V istem času so razširili pristanišče ter zgradili kamenit most preko Tibere. Za okrasbo svetišč in javnih trgov so služile zlasti mnogoštevilne uplenjene umetnine Grkov. Apijevo cesto so podaljšali preko Kapue in Brundizija v Tarent.

Ustava Rima se je med velikimi boji malo izpremenila. Ob splošnem naraščanju prebivalstva se je seveda pomnožilo tudi število uradnikov. Okoli leta 242. so postavili drugega pretorja za pravosodje med Rimljani in Nerimljani, nato so sledili provincijalni pretorji za Sicilijo, Sardinijo in za obe španski provinciji. Prefekti so kot zastopniki pretorjev sodili v oddaljenih krajih mestnega ozemlja, zlasti v Kampaniji. Število magistratom in kolegijem prideljenih poduradnikov je posebno narastlo. Ker se le-ti niso menjali vsako leto, temveč so bili s plačo stalno nameščeni, so postali zelo vplivni.

Vlada je bila od začetka opisane dobe pa do druge punske vojne v rokah močne demokratije, ki je bila bojovita in je delala na to, da se poveča rimsko ozemlje in razširi državljanstvo. Narod sam je vodil po svojih voditeljih vnanje stvari. Med temi voditelji se je zlasti odlikoval Gaj Flaminij (C. Flaminius), ki je povzročil, da se je proti volji senata razdelil „ager Gallicus“. — Vse to pa se je izpremenilo ob nevarnosti druge punske vojne. Tedaj je dobil zopet vso vlado senat v roke; vodil je vnanje zadeve in upravljal provincije; iz senata so izhajali uradniki in vanj so se zopet vračali. Po zaslugi senata je zavladalo v Rimu nazoranje, da mora voditi politiko le misel na občno blaginjo, obenem pa je uvedel senat v ustavo močno konservativno potezo, ki se je branila prehitrih izprememb. Senat je postal polagoma organ nobilitete ali *optimatov*, t. j. uradniškega plemstva, ki je s svojim ponosom, s svojim bogastvom, s pogumom in z izredno vztrajnostjo dovedel v prvi vrsti Rim do tolikih zmag. Pri vsem pa komiciji nikakor niso izgubili svojih prejšnjih pravic; še vedno so volili uradnike, potrjevali zakone in pogodbe in oskrbovali najvišje sodstvo, a zdaj niso imeli več neposrednega vpliva na državne posle, ki so jih opravljali senat in magistrati. Iz navedenega vidimo, da je oblast višjih uradnikov postajala čedalje večja; naraščala je tako, da je vzbujala celo med plemstvom sum, da nekateri izmed mogočnih uradnikov ne bodo po potekli uradniški dobi hoteli odložiti svoje oblasti. Tako si tudi razlagamo veliko nasprot-

stvo, ki je vladalo zoper Publija Scipijona Afrikana in njegove prijatelje. Najhujši nasprotnik je bil Mark Porcij Kato. Posledica tega nasprotstva je bila, da je ostavil P. Kornelij Scipio Afrikan javno življenje.

Kato je pozval kot cenzor tudi več Scipionovih prijateljev, ki so se pregrešili zoper pravico in nrvnost, na odgovor in jih je kaznoval. Kmalu potem (180) je prodrla „lex Vallia annalis“, ki je določila gotovo starost za dosego visokih magistratur ter postavila lestvo uradov, po kateri se je le moglo priti do najvišje časti, do konzulata; vendar pa nimamo natančnih podatkov o vsebini tega zakona. Kato, pravi plebejec, je deloval pol stoletja zoper ugledne in samovoljne uradnike, umrl je leta 149.

Rimska trgovina je izredno vzcvela vsled velikih kapitalij in dohodkov, ki so jih donesle zmagovite vojne. V rimsko državo se je zaneslo denarstvo iz vzhoda. Rimski državljani so uživali tudi v provincijah ter v zaveznih in odvisnih državah čestokrat mnoge ugodnosti, kakor n. pr. oprostitev davkov i. dr. Povdarjati pa tudi moramo, da so kazali Rimljani in Italiki veliko spretnost za trgovino; zanesli so jo v Španijo in Numidijo, a tudi na Grško in v Egipt. Tako so rimski državljani polagoma izgubili značaj kmetov in so postali pravi trgovci, ki so prevzeli kot najemniki davkov (*publicani*) tudi pobiranje občinskih doklad. Vse to pa je bilo omejeno na meščane, kajti senatorji se niso smeli pečati z veletrgovino. Tako so zavzemali ti bogati trgovci nekak novi stan med plemstvom in narodom. Imenovali so se „vitezi“ (*equites*), ker so bili zaradi svojega premoženja prideljeni konjeniškim centurijam. — Popolna zmaga denarnega gospodarstva je imela za posledico tudi ustanovitev delniških družb; a čim brezvestnejši so postajali ti trgovci, tem večje je postajalo tudi nasprotstvo med kapitalisti in proletarijatom; v sijajnem bogastvu Italije je že v teh časih tičal kal nemirov, ki so nastali v naslednji dobi.

Helenizem se je vsled notranje dotike z Grki razširil zdaj tudi po rimski državi; opazamo pa ga na polju verstva, književnosti, umetnosti in filozofije. Grški bogovi so bili že prej v Italiji udomačeni; zdaj so se jim pridružili še orijentalški. Mnogoštevilne umotvore so prinesli Rimljani kot plen domov, a sprejemali so med se tudi pisatelje, godbenike, igralce in umetnike vseh vrst. Poleg tega so prevajali tudi grška dela v latinski jezik. Tako je n. pr. prevedel Livij Andronik (*Livius Andronicus*) *Odisejo*

in grške tragedije. Plavt (Plautus) in pozneje Terencij (Terentius) sta obdelovala grške komedije, drugi pa tragedije. Obenem pa se pojavljajo v tem času že tudi poizkusi lastnih pesnitev. Tako je n. pr. opeval Nevij (Naevius) prvo punsko vojno, pol-Grk Kvint Enij (Quintus Ennius) pa je prvi sestavil rimsko zgodovino v šestomerih.

Umljivo je, da se je helenizem v prvi vrsti prijel le višjih slojev. Posebni častilci helenizma so bili n. pr. Scipio Afrikan, Emilij Pavel in drugi, mnogo odličnih Rimljanov je celo izkušalo pisati v grškem jeziku. — Omeniti pa moramo, da se je vgnezdila s helenizmom tudi njegova pregrešnost, nenravnost, razkošnost in zapravljivost. Proti temu so nastopali nekateri možje, ki so si bili v svesti, da politično daleč nadkriljujejo Grke. Med temi možmi zavzema prvo mesto nam že znani Kato, prvi rimski govornik in ustvaritelj latinske prozaične literature. A tudi ta je poznal grško literaturo, v svojem delu „Origines“, ki vsebuje zgodovino od „izvora“ Rima (odtod naslov dela), je uporabljal grške vire in vzore. Povsod je povdarjal slavo lastne rimske preteklosti ter našel v tem tudi posnemalce. Tako vidimo, da se Rimljani vendar niso hoteli helenizirati, če pa so na nekaterih poljih sprejeli kaj helenskega, pa je to sprejelo tudi rimske oblike ter postalo rimska lastnina.

4. Do konca republike (28 pr. Kr.).

Vzroki nezadovoljnosti. Obsežno in hitro naraščanje rimske oblasti je seveda vplivalo tudi na rimske državljane in na Italijo sploh. Zakladi Makedonije, Azije, Korinta in Kartagine so pomnožili javne dohodke v velikanski meri; sicer pa so prišli Rimljani tudi potom trgovine do velikega bogastva. Vse to je tudi povečalo njih samozavest in ponos; mislili so, da si smejo napram drugim vse dovoliti; zato so tudi čestokrat prelomili celo pogodbe in slovesne dogovore. Zlasti v provincijah so zlorabljali Rimljani svojo oblast nečuvno; podkupovanja in nasilnosti uradnikov so bila na dnevnem redu, država je čestokrat sama morala ščititi zaveznike in podložnike zoper svoje uradnike. L. 149. so ustanovili posebno stalno sodišče za tožbe zaveznikov in podložnikov zoper izsesavanje rimskih magistratov in senatorjev (*questio perpetua de pecuniis repetundis*).

K vsem tem nedostatom je prišlo še dejstvo, da niso vsi prebivalci uživali dobrot, ki so jih donesle državi velikanske osvo-

jitve; zlasti prikrajšano je bilo svobodno kmetско prebivalstvo, ki je največ pripomoglo do tolikih uspehov. To kmetско prebivalstvo je dajalo največ bojevnikov, kajti bogati srednji stan je bil malo obložen, proletarijat in osvobodenci pa so bili od vojne službe celo postavno izključeni. Koliko kmetov je pustilo svoje življenje na bojnem polja, koliko jih je prišlo vsled dolge odsotnosti od doma v gospodarskem oziru na nič! Pri vsem tem pa je tekmovalo s kmetским prebivalstvom tudi poceni žito, ki so ga dovažali iz provincij. Poljedelstvo se ni več izplačalo, nadomeščalo ga je pridelovanje vina in olja, čestokrat pa tudi živinoreja. Po padcu Korinta in Kartagine so dovedli v Italijo cele trume sužnjev; trgovina s sužnji je zlasti cvela na otoku Delu. Sužnji so obdelovali zastonj latifundije, posebno v Južni Italiji. Spričo teh razmer je umljivo, da se svobodni kmetje niso mogli vzdrževati, prodali so svoja zemljišča veleposestnikom in odšli v glavno mesto, kjer so pomnožili maso proletarcev. Ta proletarijat pa je postajal obenem čedalje bolj nevaren Rimu; zahteval je kruha in zabave („panem et circenses“).

Pri teh razmerah so postali sužnji zelo zaželjeno blago; to je imelo za posledico, da so se jeli nekateri ljudje, zlasti pomorski roparji, pečati z lovljenjem in ugrabljenjem ljudi, a tudi rimski davčni najemniki v Aziji so se bavili s to kupčijo. Na drugi strani pa je kazalo gospodarstvo s pomočjo sužnjev tudi druge posledice; sužnji so se dvignili zoper svoje tlačitelje; leta 104. je nastala na Siciliji cela vojna s sužnji. Število upornikov so cenili na 200.000. Več let so rabili Rimljani, predno so ujeli voditelja sužnjev in popolnoma pomirili Sicilijo.

Rimljani so sami uvideli, kolika nevarnost jim preli v tem, da je padalo število svobodnega kmetskega prebivalstva. Opazili so to še pri nabiranju vojakov; izkušali so zato število svobodnih kmetov na ta način povečati, da so del osvojene zemlje oddali za majhen davek državljanom in zaveznikom v posest (*possessio*), t. j. v uživanje in obdelovanje. A tudi ta *ager publicus* je prišel večinoma v posest bogatašev. Da bi to za vselej ubranili, so izdali zakon, ki je določal, da sme dovoljena mera teh posestev obsegati kvečjemu 500 oralov. Kmalu pa so tudi na ta zakon pozabili, kajti naperjen je bil ravno proti vladajočim stanovom. Število vojakov je torej padalo še dalje, s tem pa tudi moč države.

Ni čuda torej, da so nastopali možje, ki so zahtevali, da se odpomore tem nedostatkom. G. Lelij (C. Laelius), ki je bil leta

140. konzul, je zahteval obnovitev zgoraj omenjenega zakona glede obsega zemlje v eni roki — ki se ponavadi prišteva že omenjenim licinijskim — sekstijskim zakonom, — a vsled odpora višjih se je umaknil. Vendar pa stvar nikakor ni mogla izginiti s površja; takoj jo je povzela demokratija in ta jo je dovedla tudi do odločitve. Demokratija je tudi že izposlovala, da so pri volitvah in ljudskih sodiščih glasovali pismeno namesto ustno (*leges tabulariae*). Vendar pa ji je po Katonovi smrti manjkalo pravega voditelja; tega pa je dobila, ko si je izvolila leta 133. Tiberija Sempronija Grakha (T. Sempronius Gracchus) za ljudskega tribuna.

Tiberij Sempronij Grakh je bil iz zelo odlične rodbine. Njegov oče je bil dvakrat konzul, enkrat cenzor in se je odlikoval posebno na polju vnanje politike; njegova mati Kornelija (*Cornelia*) pa je bila hči starejšega Afrikana. To Kornelijo smemo imenovati prvo imenitno ženo rimske zgodovine. bila je plemenita, veleizobražena žena, vzorna mati, ki je po smrti svojega moža posvečala vso svojo pozornost odgoji svojih otrok.

Tiberij se je dobro izšolal; spoznal je tudi grško omiko ter se je čestokrat odlikoval v državni in vojni službi. Odločil se je, da se zavzame za obubožano prebivalstvo, zato je obnovil kot rimski tribun zakon, da nihče ne sme imeti več nego 500 oralov državnega zemljišča (*ager publicus*) za užitek, a z dostavkom, da je dovoljeno temu obsegu pridejati še po 250 oralov za dva odrasla sinova. Kar bo ostalo tega državnega zemljišča še po izvršitvi tega zakona, naj se odda revnejšim državljanom za letno odškodnino v neprodajno last.

Umljivo je, da se je zbrala zdaj vsa revna množica okoli Tiberija Grakha; a tudi vladajoča stranka, zoper katero je bil zakon naperjen, se je dvignila z najhujšim odporom. Pridobila je zase drugega ljudskega tribuna Gn. Oktavija (*Gn. Octavius*), ki je ugovarjal Grakhovi predlogi. Tedaj je nastopil Tiberij Grakh pot revolucije; na to so sprejeli zgoraj omenjeni zakon v poostreni obliki. Sestavili so kolegij treh mož, ki se naj voli vsako leto natanovno, temu kolegiju so poverili veliko oblast. V prvi komisiji so bili Tiberij, njegov brat Gaj in njegov tast Apij Klavdij (*Appius Claudius*). Poleg določitve in razdelitve javnega zemljišča so imeli tudi sodno oblast v sporih, ki bi se pri tem delu pojavili. (*III viri agris iudicandis adsignandis*).

Kolegij je pričel takoj z izvrševanjem zakona. Ravno tedaj so nastopili Rimljani dediščino pergamskega kralja Atala. Grakh je predlagal, da se ta dediščina uporabi v podporo novih kolonistov ter da naj se izvršitev te predloge prepusti narodu samemu.

Nasprotniki so nastopili zdaj zoper Grakha z obtožbami, da, celo z nasiljem. Da pa bi dovršil svoje namene, se je potegoval Tiberij za tribunat tudi za naslednje leto, ljudstvu pa je obetal nove popularne zakone. Izvolitev iste osebe dve leti po vrsti za ljudskega tribuna sicer ni bila protipostavna, a bila je proti splošni navadi. Nasprotniki so torej poizkusili vse, da jo preprečijo. Obdolžili so tribuna, da hlepi po tiranstvu. Pri volitvi na Kapitolu je nastal hrušč, napadli so Grakha in ga ubili. Konzula naslednjega leta sta vse njegove pristaše po sumaričnem izjemnem postopanju zasledovala in kaznovala.

Vzlic temu po so se vzdržali Grakhovi zakoni še dalje. Razdeljevali so zemljišča dalje, celo nasprotniki so pri tem sodelovali. Nova nasprotstva pa so se pričela, ko so hoteli pritegniti v okvir zakona tudi javna zemljišča, ki so jih posedovali italški zavezniki. Za te se je potegnil zdaj Scipio Emilijan, ki se je vrnil leta 132. iz Španije. Dasi je priznaval potrebo raznih reform, je vendar nastopil zoper demokratska prizadevanja v teh letih. Dosegel je toliko, da so kolegiju treh mož odvzeli sodstvo v spornih vprašanih glede zemljišč. Sredi teh bojev pa je umrl Scipio Emilijan; pravili so, da je bil umorjen; njegova smrt je hudo zadela optimate, ki niso imeli nobenega njemu enakega voditelja.

Reforme so se nadaljevale. Predlagali so, da naj se podeli zavéznikom rimsko državljanstvo, a zoper to je bila celo plebs. Nezadovoljstvo je naraščalo čedalje bolj, Fregele (Fregellae), ena izmed največjih latinskih občin, so se celo uprle, da so jih morali z orožjem ukloniti.

G. Sempronij Grakh. Novo gibanje se je pričelo, ko se je vrnil mlajši brat Tiberijev, G. Sempronij Grakh (C. Sempronius Gracchus) iz Sardinije, kjer je opravljal kvesturo. Bil je izredno nadarjen, zlasti glede administrativnega dela, po krepkovoljnosti, govorništvu in strasti pa je svojega brata celo nadkriljeval. Ljudstvo ga je sprejelo z veseljem, leta 123. pa ga je izvolilo za tribuna. Zdaj je torej nastopil dediščino svojega brata. Za prvo svojo dolžnost je smatral to, da osveti Tiberija; zato je poklical njegove najodličnejše nasprotnike pred ljudsko sodišče na odgovor. Nato je pričel boj proti senatu. Zastavil si je cilj, da nadomesti aristokracijo z de-

mokratijo, obenem pa odpravi zlorabe in pomanjkljivosti v upravi. — Za njegovega tribunstva je izšlo mnogo zakonov, vendar pa nismo o vseh natančno poučeni. Pred vsem moramo omeniti Tiberijev zakon o zemljiščih z nekaterimi natančnejšimi določbami in izjemami. Gaj je bil prvi, ki je omogočil po zakonu v Rimu razdeljevanje žita med državljane po nizki ceni (*lex frumentaria*); s tem je nastalo za državo vsaj v poznejšem času veliko bremé. — Gajeve „*lex militaris*“ je omejila kaznilno moč vojskovodjev in je dovolila vojakom-prostakom nekatere olajšave. — „*Lex iudiciaria*“ je omejevala senatovo oblast s tem, da je izključevala senatorje iz nekaterih sodišč ter jih nadomeščala z vitezi, t. j. z državljani, ki so po cenilnem redu tvorili 18 konjeniških centurij. Odslej ni smel biti noben senator več vitez, pač pa je dal K. Grakh vitezom važne politične pravice in tako razdvojil senat in viteštvo.

G. Sempr. Grakh je posegal tudi v vse dele uprave. Gradil je velika skladišča in ceste; posebno važen pa je bil zakon o oddelitvi konzularnih provincij, ki jo je moral senat izvršiti odslej že pred volitvijo konzulov, preden se je sploh videlo, kdo bo postal konzul. — Ker so nekatere izmed njegovih reform zahtevale večje izdatke, je obrnil svojo pozornost tudi reformi financ: povišal je colnino in pritegnil tudi provincije. Zlasti važna je bila nova ureditev obdavčenja nove provincije Azije; naložil ji je desetino, ki so jo pobirali z drugimi davščinami vred davčni najemniki. Ta ureditev je postala potem tudi za druge provincije merodajna; donašala je rimskim trgovcem, v prvi vrsti vitezom, obilo dobička, nasprotno pa so imeli podložniki provincij od te reforme mnogo zla.

Gaj je dosegel tolik ugled, da so ga volili tudi za drugo leto za tribuna; zakon je namreč to odslej izrecno dopuščal. Zdaj je jel delovati na ustanovitev novih kolonij; sprejel je tudi predlog, po katerem naj bi dobili Italiki, zlasti pa Latinci, rimsko državljanstvo. Prvikrat se je tedaj tudi zgodilo, da so izkušali ustanoviti veliko kolonijo izven Italije, namreč v Afriki. Ustanovil jo je Gaj — po žrebu v to določen — in sicer tam, kjer je stala nekdanj Kartagina; imenoval jo je *Junonia*. Prav njegova odsotnost v Afriki pa je škodovala njegovi oblasti. Nasprotnikov je zaradi svoje monarhične oblasti imel že itak dosti, senat posebej pa mu je izkušal oblast s tem podkopati, da ni oporekal njegovi politiki, temveč je ponujal ljudstvu še več nego Gaj sam. Pri tem delu

je pomagal senatu drugi ljudski tribun Mark Livij Druz (M. Livius Drusus). Tako se je zgodilo, da Gaja po vrnitvi iz Afrike niso več volili za tribuna. Zdaj so pričeli optimati napadati nekatere Gajeve zakone, pred vsemi ustanovitve Junonije, češ, da je bilo prorokovanje neugodno. Gaj je zbral svoje pripadnike; ko so pa v nekem prepiru le-ti ubili nekega nasprotnika, je uporabil tedanji konzul (L. Opimius) to za povod, da je poklical državljane pod orožje. Na Aventinu je prišlo do boja med obema strankama. V stiski je zbežal Grakh v neko svetišče, a ko so na njegovo glavo razpisali nagrado, je ukazal svojemu sužnju, da ga je usmrtil. Približno 3000 njegovih pristašev so po izjemnih preiskavah pomorili.

Nekatere izmed Grakhovih zakonov so zdaj odpravili, pred vsem so zatrli Junonijo. Zakon o zemljiščih so izpremenili najprvo v toliko, da so smeli posedovano zemljo prodati, potem so pa odpravili tudi najemščino, okoli l. 111. pa tudi posestne pravice države. Pri tem je stvar potem vsaj za nekaj časa ostala. Brezdvomno je, da so zakoni o zemljiščih mnogo pripomogli k temu, da so se ohranila mala zemljiščna posestva, a v vsakem oziru vendar niso zakoni zadostovali. V boju med aristokratijo in demokratijo je zmagala prva; demokratska stranka je ostala po Grakhovi smrti brez voditelja, vendar pa nikakor ni bila uničena. Za vselej pa je ostal razpor med senatom in vitezi, ki jih je organiziral Grakh kot političen stan poleg senata. Obenem pa je ostal tudi razpor med nobiliteto in proletarijatom, ki ga je nobiliteta na krut in nepostaven način uklonila.

Provincija „Gallia Narbonensis“. V teh časih notranjih bojev tudi ni manjkalo vnanjih; te vojne sicer niso bile velike in nevarne, a skoro nikdar niso ponehale. Važne posledice je imela zlasti vojna proti zapadnim Ligurcom, ki so nadlegovali ozemlje Masilije (Marseille) na današnji južni francoski obali. Rimljani so se zavzeli za zavezniške Masilote in so ustanovili na njih ozemlju leta 122. trdnjavo *Aquae Sextiae* (zdaj Aix v Provenci). V to vojno pa so posegli tudi sosednji Kelti.

Transalpinski Kelti so bili mogočen, bogat in bojevit narod; po posredovanju Masilotov so se navzeli celo že grške kulture. V političnem oziru so se delili v več plemen, ki so bila razvrščena v dve si sovražni skupini. V južni in srednji Galiji so imeli nadoblast Arverni, njih nasprotniki pa so bili Edui (Aedui) s svojimi pristaši. V vojni z Liguri so Rimljani najbrže

trčili ob Alobroge (Allobroges) v dolini Izare (Isère), potem pa ob Arverne. Rimljani so zmagali in so ustanovili novo galsko provincijo. Odtod so stopili Rimljani v dotiko tudi z ostalimi galskimi plemeni, kar jim je olajševala zlasti prijateljska zaveza z Edui, ki so jo bili že poprej sklenili.

Jugurtinska vojna (111—105). Dogodki na galskih tleh za Rimljane niso bili brez slave, toda v rimski vnanji politiki se je pokazala v tem času najhujša izprijenost in pokvarjenost. Noben dogodek pa ni odkrival korupcije vladajoče stranke v tako slabi luči, kakor takozvana jugurtinska vojna. — Leta 118. je umrl Micipsa, sin in naslednik Masinise, kralja Numidije. Svojo državo je ostavil svojima sinovoma Adherbalu in Hiempsalu in nečaku Jugurti, ki ga je bil posinovil (adoptiral). Jugurta (Jugurtha) je bil častihlepen in krepkovoljen mož, zraven pa tudi bojevit; med rimskimi velikaši si je pridobil več prijateljev. Po smrti Micipse je sklenil osvojiti si vso državo ter postati edini vladar Numidije. V to svrho je spodil Adherbala, Hiempsala pa umoril. Adherbal je zbežal k Rimljanom, Jugurta pa se je v tem času polastil vse države. Njegovi prijatelji v Rimu so izposlovali toliko, da je senat priznal vse to, kar se je dogodilo: Jugurta naj bi dobil vzhodno boljšo, Adherbal pa zapadno polovico Numidije. Nekaj let potem pa je Jugurta vnovič napadel Adherbala in ga oblegal v Cirti (danes Constantine). Ko se mu je Adherbal vdal, ga je umoril, dasi mu je bil pri predaji zagotovil življenje; obenem je bilo tudi več Italikov v Cirti ob tej priliki umorjenih.

Zdaj je izbruhnila v Rimu med demokrati skrajna nezadovoljnost, ki jo je gojil ljudski tribun K. Memij (C. Memmius). Senat je napovedal Jugurti vojno, vodstvo pa je poveril odločnemu optimatu. Le-ta in njegovi spremljevalci pa so se dali po Jugurti podkupiti; na videz se je Jugurta uklonil na milost in nemilost, v resnici pa so mu zagotovili še nadaljnjo posest njegove države. — Vendar pa rimsko ljudstvo ni hotelo sprejeti sklenjenega miru; zahtevalo je, da mora Jugurta priti v Rim dajat odgovor. Res je tudi prišel, a s pomočjo prijateljev se je izognil vsem vprašanjem; bil je celo toliko predrzen, da je dal v Rimu nekega potomca Masinise, ki je zahteval prestol zase, umoriti. Zdaj so ga pognali iz Italije in sklenili nadaljevanje vojne. A tudi zdaj je ostalo vse podjetje brezuspešno, kajti Jugurta je podkupil s svojim zlatom poveljnika in vojsko. Po dogovoru so bili Rimljani premagani,

kapitulirali so, Jugurta pa jim je dovolil, da smejo oditi domov, obenem pa so sklenili z njim zvezo in mu priznali državo (109).

V Rimu so razjarjeni odklonili to zavezo; tedanji ljudski tribun je uvedel strogo preiskavo, ki je imela za posledice kaznovanje več krivcev. Zdaj so poverili vodstvo zoper Jugurto konzulu Kv. Ceciliju Metelu (Qu. Caecilius Metellus). Ta se je sicer uspešno bojeval, a vendar ni mogel vojne končati, ker je imel Jugurta boljšo konjenico in so ga podpirali tudi sosedi, zlasti njegov tast Bokh (Bocchus), kralj Mavretanije (sedaj Marokko). Metel se je moral umakniti drugemu poveljniku. Ta je bil Gaj Marij (C. Marius), mož viteškega rodu, ki se je že čestokrat odlikoval v vojnah, a tudi kot spreten in častihlepen uradnik demokratične smeri. Dasi so optimati z vso silo delovali proti njemu, je bil vendar leta 107. izvoljen za konzula, poseben zakon pa mu je izročil vojno zoper Jugurto.

S trdovratnim in metodičnim vojevanjem je pregnal Marij sovražnika iz dežele, nato pa je dvakrat pobil Jugurto in Bokha. Po daljših pogajanjih, ki jih je na Marijevo povelje vodil kvestor L. Kornelij Sula (L. Cornelius Sulla), je izročil Bokh svojega zeta (105.) S tem je bila vojna končana. Rimljani so vzeli del Numidije in ga priklopili provinciji Afriki, drugi del so dali Bokhu, tretjega pa zadnjemu potomcu kralja Masinise. Leta 105. se je vrnil Marij v Rim, kjer so mu priredili l. 104. triumf; isti dan je nastopil svoj drugi konzulat. Jugurto so usmrtili.

Kimбри in Tevtoni. V današnji Južni Nemčiji in v sosednjih podonavskih pokrajinah so prebivali tudi Kelti; z Grki in Rimljani so bili že dalje časa v trgovinski zvezi. Okoli leta 400. pr. Kr. so zasedli alpske dežele ter pregnali prvotne prebivalce alpskih dežel, ki so se pečali s poljedelstvom in živinorejo, so pridelovali sol in so si izdelovali raznovrstna orodja (hallstattska kultura). Keltsko pleme Helvetov je zasedlo dežele med Majnom in Renom, drugo pleme Bojev pa se je naselilo po današnjem Češkem, Moravskem in po zapadnem Ogrskem. Pri vstopu v zgodovino so bili ti Kelti razpršeni v neštevilna posamezna plemena; le Tavriški ali Noriki, kojih glavni kraj je bila Noreja (pri današnjem Neumarktu na Zgornjem Štajerskem), in Boji (na današnjem Češkem, Boiohaemum) so imeli države. S Kelti so sodelovali v južnih Alpah Reti (Raeti), ki so bili etruščanskega pokolenja, proti Balkanskemu polotoku pa sta posre-

dovala prehod k ilirskim plemenom mešana naroda Karnov (Kelti in Reti) in Japidov (Kelti in Iliri).

Ko so se Rimljani jeli razširjati proti severu, so stopili s Tavriski v prijateljsko zvezo, z Reti na južnem pobočju Alp, z Istri, Japidi in Dalmati pa so se bojevali. Tedaj pa so se jela gibati tugi germanska plemena, ki so stanovala severno od Kelto. Med temi plemeni so bili znameniti Kimbri, ki so na svojem potovanju proti jugu trčili najprej ob Boje, a ti so jih potisnili proti Moravskemu polju. Slednjič so dospeli Kimbri v ozemlje keltskih Skordiskov ob Savi, odtod pa se je pomikal njih večji del proti zapadu v deželo Tavriskov. Rimski konzul Gn. Papirij Karbo (Cn. Papius Carbo), ki je imel nalogo varovati alpsko mejo, je prišel Tavriskom na pomoč, a Kimbri so ga pri Noreji leta 113. pr. Kr. porazili.

Odtod so šli Kimbri dalje in so dospeli k Helvetom. Dve helvetski župi, Tevtoni in Tigurini, sta se sedaj pridružili Kimbrom. Vsi skupaj so prekoračili l. 111. Ren in so potovali opetovano se bojujoč po Galiji. Tu so trčili zopet ob Rimljane, ki so jih bili najbrže poklicali njim prijazni Galci na pomoč; a tudi tu niso imeli Rimljani sreče, večkrat so bili premagani. Najobčutnejši je bil poraz Rimljanov leta 205. v bitki pri Avrozi (Auroso, sedaj Orange ob levem bregu reke Rone), kjer je padlo baje okoli 60.000 Rimljanov. Že so nameravali zmagovalci vstopi v Italijo. Strah in groza sta pretresala Italijo, videti je bilo, da je prišel nad Rimljane drugi poraz pri Kanah, a kakor tedaj Hanibal ni bil krenil proti Rimu, tako so opustili to tudi Kimbri in njih spremljevalci.

Prav tedaj je G. Marij (C. Marius) srečno dokončal jugurtinsko vojno; demokratična stranka je bila mnenja, da more le on obvarovati Italijo strašne nevarnosti. Protipostavno so mu podelili l. 104. drugi konzulat in mu poverili vodstvo v vojni zoper Kimbre.

Marij se je pričel takoj pripravljati na vojno; sestavil je novo vojsko, vsi zavezniki so morali priskočiti. Marij je spoznal, da je bilo v prvi vrsti treba reformirati vojsko, kajti mnogoštevilni porazi v zadnjih časih so pričali o tem, da se je bojno navdušenje rimskih državljanov pod vplivom grške kulture in vsled izpremenjenih gospodarskih razmer zelo ohladilo; disciplina v vojski ni odgovarjala več tedanjim razmeram, splošne vojaške dolžnosti niso mogli več uresničiti, ker je mnogo državljanov živelo v inozemstvu, mnogo pa jih je vsled bogastva uživalo posebne izjemnosti;

poleg tega pa je vstopalo v vojsko vedno več prostovoljcev. Vse te razmere je vpošteval Marij pri preustrojitvi vojaštva.

Že v jugurtinski vojni je uporabljal Marij vojake iz najnižjih slojev državljanov; ti vojaki so pričakovali, da jih bo poveljnik po končani vojni preskrbel za življenje. V legiji je odstranil vse razločke, vsi legijonarji so dobili tudi enako orožje. Legija je štela ponavadi 6000 mož in se je delila v 10 kohort, vsaka izmed teh pa je imela 3 maniple. Kohorta je tvorila taktično enoto, kar je bilo pri zavezniških kontingentih že od nekdanj v navadi. Vso vojsko je postavil Marij tako v bojni red, da so se posamezni oddelki lahko gibali po poveljih voditelja. Vsaka legija je dobila kot bojni znak srebrnega orla, kohorte zopet pa so imele manjše znake, kakor n. pr. zastavice, drogove z živalskimi podobami i. dr. Sploh je bil Marij mojster v vojevanju; vojeval se je metodično in previdno; v tem oziru so vsi poznejši poveljniki le njegovi učenci.

Sovražniki so dali Mariju dosti časa, da je vso vojsko reformiral in jo dobro oborožil. Kimbri so odšli v Španijo, druga plemena pa so se razpršila po Galiji, kjer je vežbal svojo vojsko l. 104. in 103. V prihodnjem letu so ga izvolili zopet za konzula. Tedaj pa so prišli barbari iz Španije nazaj. Vsa štiri plemena so se zbirala ob reki Roni in so sklenila, da vpadejo v dveh velikih krdelih v Italijo, Tevtoni in Ambroni preko ligurskega obrežja, Kimbri in Tigurini pa od severa doli. Marij je opazoval iz svojega utrjenega tabora ob dolnji Roni sovražnike, njegov tovariš pa je prevzel obrambo Severne Italije. Kmalu nato je trčil Marij s svojimi četami ob Tevtone in Ambrone pri Akvah Sekstijah (Aquae Sextiae). Oboje je popolnoma pobil in si osvojil njih tabor; večina sovražnikov je padla v boju, ali pa so jih Rimljani ujeli. (102). Kmalu na to so izvolili Marija v petič za konzula.

Med tem pa so vpadli Kimbri jeseni l. 102. v Severno Italijo. Drugi konzul se jim je umaknil do Pada. Nato pa je dospel Marij s svojo vojsko sem in je skoro popolnoma uničil Kimbre pri Vercelah (Vercellae) na Ravdijskih poljanah (101). Tigurini, ki so bili zaostali, so se združili zopet s Helveti, ki so se kmalu potem naselili v današnji zapadni Švici med Renom in Juro. Mariju, rešitelju domovine, ki so ga slavili kot drugega Romula, in njegovemu tovarišu, so priredili v Rimu prekrasen triumf.

Kmalu po teh dogodkih pa je zabredel Marij, kakor vsi imenitni možje tedanjega časa, v valove politike; tu pa se odlični vojskovodja ni obnesel.

Marijev padec. Nesposobni in brezvestni voditelji v jugurtinski vojni in v prvih bojih s Kimbri so bili izključno iz vrst optimatov. Umljivo je, da je sedaj nastopila z veliko odločnostjo demokratija, ki jo je v ugledu tako povzdignil njen pripadnik Marij. Z njim se je združil zdaj L. Apulej Saturnin (L. Appuleius Saturninus), zgovoren in nasilen demagog, ki je bil že l. 103. ljudski tribun in je tedaj največ pripomogel, da je bil Marij zopet izvoljen za konzula. Ko se je Marij vrnil v Rim in je bil izvoljen v šestič za konzula, tedaj so nastali v Rimu veliki nemiri. Saturnin je postal zopet tribun, njegovega tekmeča pa so v volilnem boju ubili. Obema možema se je pridružil kot pretor še mož enakih misli, kakršne je imel Saturnin, namreč G. Servilij (C. Servilius Glaucia). Saturnin je vložil mnogo popularnih predlog, ki so pomenjale razširjanje Grakhovih zakonov, tako zakon o žitu in zakon o zemljiščih; prvi zakon bi zelo znižal ceno žita, ki ga je prodajala država ljudstvu, drugi zakon pa naj bi podajal zlasti Marijevim veteranom zemljišča v inozemstvu. Proti tem predlogom pa so se dvignili tako vitezi kakor tudi senat in optimati. Zdaj so nastali v Rimu hudi boji. Zakon o žitu je propadel, pač pa so bile sprejete druge predloge. Zaradi nasilnega postopanja Saturninovih pristašev se je ločil Marij od demagogov in je prevzel od senata povelje, da naj uduši nemire; sklical je državljane pod orožje. Saturnin in Glaucia sta se morala s svojimi pristaši umakniti po pouličnih bojih na Kapitol, kjer sta se vdala. Dasi so jima obljubili, da se jim nič ne zgodi, ju je vendar razdražena množica pobila; niti Marij ju ni mogel ščititi (100). Zdaj so razveljavili Saturninove zakone, njegove pristaše pa so preplašili z raznimi procesi. Tako je dobila zopet nobiliteta vlado v roke. Marij, ki se ni mogel odločiti za nobeno stranko, je odšel za nekaj časa kot poslanik v Azijo. Demokratija ga je črtila, optimati pa niso postali njegovi prijatelji.

Livij Druz (Livius Drusus). Sporazum vitezov in senata ni trajal dolgo, zlasti zato ne, ker so v procesih vršili vitezi še vedno sodno oblast, ki so jo v svojo korist izrabljali. Posebno so prizanašali provincijalnim namestnikom, le-ti pa so mirno gledali vsako pritiskanje na provincijale. Kmalu pa se je dvignil velik odpor proti viteškim sodiščem; vodil ga je M. Livij Druz, mlad mož iz odlične in bogate rodbine. L. 91. so ga izvolili za ljudskega tribuna. Predlagal je, da se vrnejo sodišča senatu, ki se naj pomnoži za 300 članov in sicer vitezov. Drugi predlog je zahteval,

da naj se kaznuje podkupljivost sodnikov; obenem je pridobil Livij Druz tudi nižje sloje državljanov s promulgacijo novih zakonov o žitu in zemljiščih. Slednjič se je združil tudi z italjskimi zavezniki, ki jim je obljubil podelitev državljanstva, ki ga jim je zabranjeval pred nekaj leti sprejeti zakon. Zavezniki so mu obljubili za njegovo pomoč, da bodo šli, če treba, tudi z orožjem zanj v boj.

Med ljutimi boji so sprejeli Druzove zakone. Nasilni upor nasprotnikov je Druz zlomil s silo, toda večina senata je bila proti njemu. Senat je razveljavil njegove zakone, njega samega pa, ki je bil zadnji imenitni tribun, so zavratno umorili, predno je poteklo njegovo uradno leto. Zdaj so nastopili tudi zoper nemirne zaveznike in njih prijatelje v Rimu. To pa je imelo za posledico, da so Italiki odpadli in vsled tega je izbruhnila vojna zoper zaveznike.

Vojna z zavezniki (91—88). Italiki so se doslej z Rimljani vred bojevali zoper sovražnike in tržili so med seboj. Mnogi izmed njih so stanovali v Rimu, nasprotno pa so tuđi Rimljani bivali v njih mestih. Italiki so sprejeli tudi hitreje nego Rimljani grške šege in navade, v političnem oziru pa so bili Italiki daleč za Rimljani. V vojnah so morali postaviti večje število vojakov nego Rimljani, nasprotno pa je pripadal njim manjši plen. Sploh so zavzemali Rimljani povsod prvo mesto, Italiki pa so bili izpostavljeni še samovoljnosti in oholosti rimskih uradnikov.

V zadnjih letih so se zavzemali za Italike razni možje, tako Grakha in drugi, nazadnje pa Druz. Ko je umor zadnjega preprečil vse nade zaveznikov, tedaj pa so se združili Italiki in so prijeli za orožje. Zlasti so nastopili odločno Marsi, vsled česar imenujemo zavezniško vojno tudi marsiško vojno. Vstajniki so zahtevali od senata v prvi vrsti državljanstvo. Ko so jim to odklonili, tedaj so izjavili, da odpadejo; ustanovili so svojo zavezno državo s središčem v mestu Korfiniju (Corfinium). Vlado je vodil senat po petstoterih, iz teh pa so sestavili poseben odbor; konzula ali imperatorja in dvanajsteri pretorji so jim bili vsakoletni uradniki; tudi so kovali lasten denar. Skoro vsa Srednja in Južna Italija se je dvignila. Rimljanom zvesta pa so ostala latinska mesta, dalje pa tudi grška mesta Južne Italije in ves sever.

Vojna, ki se je vnela, je bila zelo ljuta. Sovražnika sta si bila po moči približno enaka, a Rimljani so bili toliko na boljšem, da so jim pomagale provincije in vnanji zavezniki; imeli so torej

večja sredstva nego Italiki. Vodstvo rimske vojske so prevzeli konzuli, potem Marij in še nekateri drugi poveljniki. Nevarnost za Rim je bila že velika; stražiti so morali obzidje in mestna vrata, v obrambo Lacije pa so poklicali tedaj v prvič osvobodjence pod orožje. Vendar pa so priborili Rimljani nekaj zmag.

Tedaj pa so se jeli pripravljati tudi Umbri in Etruski na združitev z Italiki. S tem bi prišli Rimljani v nevarnost, da jih ločijo od Severne Italije; zato so se odločili zdaj v Rimu, da odnehajo. Lex Julia je podelila zaveznikom, ki so ostali doslej zvesti, državljanstvo. Temu zakonu je sledila kmalu na to lex Plautia Papiria, ki je raztegnila podelitev državljanstva na vse zaveznike Italije južno od Pada, ki se javijo v teku šestdesetih dni. K temu pa je prišel potem (98) še zakon Gn. Pompeja Strabona (Cn. Pompeius Strabo), ki je podelil tudi vsem Transpadancem one pravice, ki so jih imele doslej latinske občine. Novih državljanov naj se ne prideli vsem 35 okrajem (tribus), temveč samo osmerim ali (kakor poročajo drugi viri) deseterim.

S temi privolitvami so zabranili Rimljani odpad Umbrov in Etruskov, a tudi mnogi Italiki so nato odložili orožje. Vendar pa se je vojna vlekla še do konca l. 89., ko so vstajo v Srednji Italiji skoro popolnoma udušili. L. 88. so se morali Italiki umakniti tudi iz Korfinija. Tedaj so izkušali zavezniki stopiti že v zvezo z Mitridatom (Mithridates), ki jim je bil obljubil pomoč po osvojitvi Azije, a bilo je prepozno; Rimljani so jih prijemali od vseh strani. L. Kornelij Sula (L. Cornelius Sulla), ki je postal l. 88. konzul, je jel oblegati Nolo; vendar pa je ni mogel ukloniti, ker je buknila v Rimu državljanska vojna.

Vojna z zavezniki je globoko posegla v razvoj Rima. Vsa Italija je stopila zdaj v rimsko državljanstvo; mnogoštevilnih mest seveda zdaj Rim ni mogel več sam upravljati, obdržala so torej svojo samoupravo. Njih prebivalci postanejo rimski državljani, dobe rimsko pravo, a obdrže svoje občine, ki jih osnujejo kot municipia civium Romanorum po rimskem vzorcu, a jim prepuste vendar marsikatero posebnosti. Rim odslej ni bil edino mesto državljanov, temveč le glavno mesto. Obenem pa so se novi državljani jeli stapljati z rimskim narodom; politično zedinjenje je potegnilo za seboj tudi nacijsionalno, čeravno ne naenkrat, pa vendar v teku časa.

Pri vseh teh bojih nikakor ne smemo misliti, da je šlo edino le za spor med demokratijo in aristokratijo. V prvi vrsti je bila

gonilna sila gospodarska beda, v katero sta zabredla vsled mnogoštevilnih bojev, vsled gospodarstva s pomočjo sužnjev in vsled zmage denarstvenega gospodarstva (kapitalizma) najnižja stanova državljanstva. Ta beda je povzročila postanek proletarijata, ki je bil vedno pripravljen za revolucijo.

Prva vojna zoper Mitridata (88—85) in Sulova diktatura.

Revščina, ki je vladala med proletarijatom, se je še povečala vsled zavezniške vojne, ki je prvič po Hanibalovi vojni opustošila Italijo. Vsled te vojne so zabredli v bedo zdaj tudi Italiki, ki so v gospodarskem oziru doslej bili še vsaj nekoliko na boljšem. V tem trenutku pa se je zgodilo nekaj, kar je spravilo Rim v nevarno krizo.

V severni Kapadokiji (Kappadokia) ob Črnem morju je vladal tedaj Mitridat (Mithridates, tudi Mithradates), podjeten in samozavesten vladar, obenem pa tudi prijatelj Helenov in helenizma. Po ureditvi notranjih razmer je spravil skoro ves severni pontski breg do Donave in še celo preko te v svojo zavisnost. S Skiti, Bastarni in Traki je sklenil Mitridat prijateljstvo in zavezo, na to pa si je osvojil še Malo Armenijo in Kolhido (Kolchis). Tako je postal kralj v Pontu, to se pravi v obrežnih deželah Črnega morja, nakar je njegova dedna dežela dobila tudi ime Pontos.

Po teh uspehih je jel Mitridat segati tudi po maloazijskih sosedih, zlasti po paflagonskem kraljestvu, po Galatiji in po Veliki Kapadokiji. Proti vsem tem poizkusom pa so nastopili Rimljani, ki mu nikakor niso hoteli pripustiti kake osvojitve v Prednji Aziji. Nekaj let pozneje je izkušal Mitridat uveljaviti svoj vpliv v Bitiniji, kajti zanašal se je na to, da je v Italiji divjala ravno tedaj vojna z zavezniki; a tudi sedaj so posegli Rimljani vmes in zavrnili Mitridatove poizkuse. Ker pa so rimski poslaniki povzročili vpad bitinskega kralja v Mitridatovo ozemlje, je le-ta sklenil, da prične vojno, in v to svrhu je stopil v zvezo z Italiki. Mitridat je bil bolje oborožen nego Rimljani; razpolagal je ne le z mnogoštevilno vojsko na kopnem, ki so jo pomnoževali tudi Bastarni ter Skiti, temveč tudi z jako velikim ladjevjem, k vsemu temu pa je imel tudi velike dohodke. V kratkem je zasedel Kapadokijo, Bitinijo in Azijo, kjer so ga nekateri pozdravljali kot rešitelja iz oblasti rimskih izžemalcev. Kmalu je imelo njegovo ladjevje tudi Egejsko morje in otoke v svoji oblasti, le Rod se je upiral uspešno. Po teh uspehih našopirjen je ukazal pomoriti vse Italike v Aziji na en dan; povelje se je izvršilo, mnogo tisoč jih je poginilo (88);

Mitridat je uvedel v osvojenih deželah svojo vlado, za prestolnico pa si je izbral Pergam, kakor da bi bil naslednik Atalidov.

Še v letu 88. pr. Krist. je odšla Mitridatova vojska preko Trakije proti Makedoniji, njegovo brodovje pa preko Egejskega morja. Atene, kjer je bil odpravil rimski senat malo prej demokracijo, so se pridružile Mitridatu, a tudi ostala Grecija, izvzemši Etolijo in Tesalijo, se je morala Mitridatu ukloniti.

Izguba provincije Azije, ki je bila med vsemi rimskimi najbogatejša, je zadela Rimljane občutno. Položaj je bil tem opasnejši, ker je divjala tedaj v Rimu državljanska vojna.

Prva državljanska vojna (88—82). Že med vojno z zavezniki je nastal spor med vitezi in senatom zaradi sodne oblasti; druge nemire pa je povzročilo pomanjkanje denarja, nastalo vsled dolgotrajne vojne. Dolžniki so nastopili zoper upnike, ki so jih stiskali, z obtožbami na podlagi starih zakonov zoper skopuštvu. K vsemu temu pa so se pridružile še vnanje zadeve, pred vsemi Mitridatov napad. Senat je po stari navadi izročil poveljništvo v vojni zoper Mitridata konzulu L. Korneliju Suli, a tedaj je posegel Marij vmes. Dasi je bil že prileten, vendar ni ponehala še njegova častihlepnost; sklenil je, da si prisvoji poveljništvo v vojni zoper Mitridata. V to svrhu se je združil s tribunom P. Sulpicijem Rufom (P. Sulpicius Rufus), ki je bil, dasi iz viteškega rodu, vnet zagovornik ljudstva. Sicer sta se upirala konzula in senat, a vendar je s silo prodril predlog, po katerem naj se sprejmejo novi italški državljani in obenem tudi osvobodenci v vse okraje (tribus). Na podlagi drugega ljudskega sklepa pa so poverili vodstvo vojne zoper Mitridata Mariju.

Sula je stal tedaj s svojo vojsko že pred Nolo. Ko je izvedel o navedenem sklepu, ga ni hotel priznati, marveč je odrinil s svojo vojsko proti Rimu in ga je zavzel. Zdaj sta sklenila senat in narod, da so Sulpicij, Marij in njegov sin ter 10 drugih nasprotnikov sovražniki države ter da se izobčijo. Sulpicija so ubili, Marij je komaj ušel s sinom in nekaterimi pristaši v Afriko. Nato so kasirali Sulpicijeve zakone, z novimi zakoni pa je Sula omejil oblast ljudskih tribunov: odslej je moral senat potrditi sklepe komicijev, zakonodajno oblast so dobili edino le centurijatni komiciji; obenem so pomnožili senat za 300 mož, veteranom pa so nakazali kolonije.

Vojna z Mitridatom. Po preteku svojega konzulata leta 87. je odrinil Sula v Grecijo, da bi najpoprej odtod pregnal

Mitridatove čete. Ko se je izkrcał v Epiru, se mu je takoj pridružilo več grških občin. Nato je zavzel po daljšem obleganju Atene ter dal mesto opleniti. Strašno so opustošili njegovi vojaki mesto in Akropolo; v Pireju so razdejali krasna poslopja in pristanišče izza atenskega procvita; Sula je namreč hotel s tem preprečiti, da bi moglo Mitridatovo brodovje uporabiti to pristanišče. Med tem pa si je osvojil Mitridat Makedonijo in je prodiral skozi Termopile v Grecijo. Pri Hajroneji (Chaironeia) sta trčili sovražni vojski druga ob drugo; dasi je bil Mitridat v veliki premoči, ga je vendar Sula popolnoma pobil (86). Ne dolgo potem je Sula v bitki pri Orhomenu v Beotiji pontsko vojsko skoro uničil ter s tem pridobil zopet Grecijo; le Evbeja in nekatera pomorska mesta so ostala še v Mitridatovi oblasti, obenem pa je ostal le-ta tudi še gospodar na morju.

Pred temi dogodki je dospel v Grecijo Valerij Flak (Valerius Flaccus) z naročilom, da odvzame Suli poveljništvo. Toda tega povelja ni mogel izvršiti, kajti Sulovo stališče v vojski je bilo že toliko utrjeno, da se mu je pridružilo celo nekaj Flakovih čet. Zato je krenil Flak svojo pot proti severu in si je osvojil Makedonijo. Nato je prodiral proti Bosporu, a v Bizanciju so se mu uprle čete, da je v stiski zbežal v Nikomedijo, kjer so ga uporniki ubili. Poveljništvo te rimske vojske je prevzel zdaj neki Fimbria, ki si je osvojil Pergam; tudi Ilion je padel v njegove roke, vojaki so ga oplenili.

Vsi ti porazi so spravili Mitridata v skrajno nevaren položaj, to tem bolj, ker se je posrečilo Sulovemu kvestorju L. Liciniju Lukulu (L. Licinius Lucullus) spraviti v Egejsko morje precejšnje ladjevje; tudi razna mesta in narodi so odpadli zdaj od pontskega kralja. Vsled tega se je jel pogajati s Sulo. Slednjič sta sklenila Mitridat in Sula pri Dardanu (Dardanos) mir (85): Mitridat je obdržal državo, ki jo je imel pred vojno, ter je moral plačati veliko vojno odškodnino, obenem pa izročiti Suli nekaj ladij za povratek v Italijo, če tudi se zmagovalec še ni takoj vrnil domov. Strašna kazen je zadela odpadlo provincijo Azijo: plačati je morala 20.000 talentov kontribucije, da se ni nikdar več mogla povzpeti iz te strašne nesreče. — A tudi Grecija je mnogo trpela; Sula je oplenil svetišča v Delfih, v Olimpiji in v Epidavru, Beotijo in Atiko je opustošil. Nič bolje pa se ni godilo obrežjem, ki jih je bilo že prej opustošilo pontsko ladjevje. Tudi Helada ni več okrevala od tega udarca.

Razmere v Rimu med vojno z Mitridatom. Komaj je ostavil Sula Rim, tedaj se je zopet dvignila demokratska stranka; voditelj ji je bil eden izmed konzulov leta 87., L. Kornelij Cina (L. Cornelius Cinna). Le-ta je takoj obnovil Sulpicijeve zakone, a s tem povzročil krvave poboje. Cina je moral sicer ostaviti Rim, a čete, ki so stale pri Kapui, so priznale njegovo nadpoveljništvo, tako da je že nameraval udariti z njimi proti Rimu. Prav tedaj pa se je že vrnil iz Afrike tudi Marij. Takoj je jel nabirati čete; od vseh strani so hiteli v njegov tabor Italiki, nezadovoljni osvobodenci, da, celo sužnji. Nato se je združil Marij s Cino ter je prevzel poveljništvo. Tudi sedaj se je izkazal Marij izvrstnega vojskovodjo; spretno je obkolil Rim in prisilil senat h kapitulaciji. Le-ta je priznal Cino kot konzula, Mariju pa je dovolil vrnitev. Zdaj so odpravili Sulove zakone, senatorsko stranko pa je zadelo krvavo maščevanje: pet dni in pet noči so morili. S 1. januarjem leta 86. je nastopil Marij svoj sedmi konzulat, a dolgo se ni veselil tega, kajti nekaj dni pozneje je že umrl. Po njegovi smrti je postalo divjanje marijanskih tolp že celo revolucijski stranki odveč. Cina in Kvint Sertorij (Quintus Sertorius), odličen mož med novimi strankarskimi voditelji, sta napravila nečloveškemu divjanju konec.

Leta 85. je naznanil Sula senatu, da se bo kmalu vrnil v Rim. Tedaj sta se jela pripravljati na vojno na suhem in na morju Cina in njegov tovariš Gn. Papirij Karbo. Polastila sta se v naslednjem letu konzulata ter sta pripravljala prevoz čet preko morja, da bi napadla Sulo v Makedoniji; med četami pa je buknila vstaja, Cino so ubili (84).

Sulova diktatura in smrt. Spomladi l. 83. je pristal Sula s 1600 ladjami in 40.000 možmi v Brundiziju. V posebnih pogodbah je potrdil Italikom pridobljene pravice ter s to privolitvijo pomnožil svoje čete. Nato je udaril v Kampanijo ter pobil enega izmed tedanjih konzulov, dočim je vojska drugega konzula prestopila k njemu. Po nadaljnjih ljutih bojih je ostal Sula zmagovalec; odločitev je padla 1. novembra leta 82. v zmagi ob Kolinskih vratih, kjer se je zlasti odlikoval M. Kras (M. Crassus). Kmalu na to so padle tudi zapadne rimske provincije v Sulovo oblast, tako Sardinija, na to pa tudi španski provinciji, kjer se Marijanci tudi niso mogli vzdržati. Sicilijo je pridobil za Sulo mladi Gn. Pompej (Cn. Pompeius), ki je odrinil potem v Afriko ter jo v teku 40 dni uklonil. Toliki so bili uspehi tega

mladega vojskovodje, da so mu priredili po vrnitvi v Rim triumf, dasi še ni imel nikake redne magistrature. Sula sam mu je dal častni priimek „Magnus“.

Zdaj je pričel Sula vršiti osveto nad marijansko stranko: najodličnejše svoje nasprotnike je proskribiral; poseben zakon je določil, da so le-ti izgubili svoje življenje in imetje; njih otroci in otrok otroci se niso smeli potegovati za urade. Mnogo izmed proskribirancev so pomorili, drugi so odšli v prognanstvo, njih premoženje pa so prodali ter porazdelili. Med Italiki je zadela Sulova osveta zlasti Etruske in Samnite, tako da so večinoma izginili. To je imelo za posledico velikanske premembe posestva. Približno 150.000 odsluženih vojakov je naselil Sula na konfisciranih posestvih, večinoma v Samniju, v Kampaniji in v Etruriji.

Poseben zakon je podelil leta 82. Suli diktatorstvo v svrhu nove ureditve države in zakonodajstva (*dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*). Najprvo je obnovil omejitve postavodajne oblasti komicij in ljudskih tribunov, drug zakon pa je zabranil ljudskim tribunom vstop v ostale magistrature. S to odredbo je hotel doseči, da bi se spretni možje ne potegovali za ljudski tribunat. — Vitezom je odtegnil Sula sodno oblast ter jo izročil zopet senatorjem; obenem je izboljšal in pomnožil kriminalne sodne dvore, povečal število pretorjev od 6 na 8, kvestorjev pa na 20. Tudi število duhovniških kolegijev se je pomnožilo. Po Sulovi odredbi se je uvedla navada, da so ostali konzuli in pretorji med svojim uradnim letom v Rimu, šele potem so odhajali v provincije. — Senat je pomnožil Sula s 300 vitezi na število 600 članov, ter odredil, da so v senat vstopali potem vsako leto odsluženi kvestorji; s tem so postali cenzorji glede izpopolnjevanja senata odveč. Pravo vlado je dobil zdaj v roke senat.

Vse te nove ureditve so zahtevale mnogo denarja; državne blagajne niso mogle več zadostiti tem zahtevam, treba je bilo prodati celo lastnino svetišč, drugo pa so plačale provincije, zavezna mesta in kralji.

L. 79. je odložil Sula diktaturo, vendar pa je obdržal še dalje svoj vpliv; pri tem so ga podpirali senat, veterani in 10.000 „Kornelijcev“, osvobojeni sužnji Sulovih nasprotnikov. Že v prihodnjem letu pa je umrl Sula (78). Zadnje svoje dneve je preživel v veseli družbi.

Nemiri po Sulovi smrti. Komaj je zatisnil Sula svoje oči, so že izbruhnili zopet novi boji med strankami. Red, ki ga je bil

uvedel Sula, je bil le navidezen. Njegova vojaška oblast je izročila vajeti države le stranki optimatov brez ozira na množstvo onih, ki so bili nezadovoljni. Nezadovoljni so bili v prvi vrsti vitezi, ki so izgubili svoje predprave, nezadovoljni so bili osvobodenci, ki so izgubili svoje državljske pravice, dalje pa tudi proletarijat, ki mu je odtegnil Sula preskrbo z žitom; neštevilna pa je bila tudi množica obubožanih Italikov: vsi ti so čakali na prvo priliko, da se obrnejo proti obstoječi ustavi. Uspeha je bilo tem laže pričakovati, ker vladajoča stranka, oligarhija, ni imela po Sulovi smrti pravega voditelja. Bil je sicer tu Pompej, a v srcu ni bil pristaš aristokratije. M. Lucij Kras, najbogatejši Rimljan tistega časa, pa je bil mnenja, da še ni bila ura, ko bi jel uporabljati svoj vpliv.

Lepidova revolucija. Marijanec M. Emilij Lepid (M. Aemilius Lepidus), konzul l. 78., je pričel takoj s poizkusi, da odpravi nekatere Sulove naredbe. Pred vsem je hotel preskrbeti nižjim slojem kruha po nizki ceni, obenem pa tudi doseči povratek izgnancev ter restitucijo izgnanih Italikov. Tedaj so izbruhnili v Etruriji nemiri. Z orožjem v roki so se polastili razlaščenci nekdanje svoje zemlje, rimske koloniste pa so pomorili. Senat je poveril pomiritev Etrurije Lepidu in njegovemu tovarišu, ki sta si pa bila huda nasprotnika. Lepid je ostal miren; ko pa je potekla njegova konzularna doba, je zasedel odkazano mu provincijo Italijo Cisalpino, potem pa je odrinil proti Rimu, da bi izsilil drugi konzulat. Senat je nato Lepida izobčil in poveril drugemu konzulu in Pompeju vojno proti njemu. Lepidova revolucija je popolnoma izpodletela; po občutnih porazih je kmalu nato umrl, ostanki njegove vojske pa so se umaknili v Španijo, kjer so se edino še mogli vzdržavati Marijanci pod vodstvom izvrstnega vojskovodje Kv. Sertorija.

Vojna zoper Sertorija (80—72). Kvint Sertorij (Quintus Sertorius), zvest pristaš Cine, je dobil leta 83. s preturo totransko Španijo kot provincijo. Ko so ga sulanski namestniki izgnali, je odšel v Marijancem prijazno Mavretanijo, kjer se je kot vojskovodja posebno odlikoval. Zdaj so ga poklicali vstaši Luzitani zopet v Španijo. Zbral si je vojsko, ki je bila zlasti v mali vojni spretna. Kmalu je dosegel lepe uspehe; bilo je to še v času, ko je Sula še živel in imel diktatorsko oblast. Vsi poveljniki, ki jih je odposlal Sula proti Sertoriju, niso mogli ničesar opraviti, nasprotno, Sertorijevi uspehi so bili toliki, da se je smatral za pravega namestnika provincije. Imel je vojsko, koje jedro

je bilo rimsko; ravno tako je bila tudi rimska uprava; iz odličnih pristašev je sestavil senat. Uklonila so se mu iberska plemena, posebno vdani pa so mu bili Luzitani in Keltiberi. Že so se bali, da bo Sertorij podjarmil vso Španijo, odtod pa bo napadel Italijo ter vrgel sulansko stranko. Nevarnost je bila tem večja, ko so se mu pridružile po Sulovi smrti marijanske čete iz Italije.

Zdaj je poveril senat vojno zoper Sertorija Pompeju. Izročil mu je prókonzularni imperij, dasi ni bil niti član senata. Pa senat tudi ni bil odkritosrčen, ko mu je poveril te oblasti. Storil je to le vsled tega, ker je stal zmagoviti Pompej s svojo vojsko pred mestnimi vrati, ne slušajoč senatovega povelja, ki mu je ukazovalo, da naj razpusti vojsko. Spričo teh okoliščin senatu ni ostalo drugega, nego da se je uklonil Pompejevi volji. Pompej je torej odšel v Španijo, a tudi napram njemu se je vzdrževal Sertorij. Šele ko so mu poslali iz Rima nove čete, je jela Sertorijeva stvar nazadovati. Obenem je nastala proti njemu zarota, vsled katere so ga leta 72. pri nekem obedu umorili. Kmalu nato je Pompej popolnoma zmagal, l. 71. pa se je vrnil z zmagovito vojsko v Italijo.

Vojna s sužnji (73—71). Še predno je bila ta vojna končana, je bruhnila v Italiji nevarna vojna s sužnji. V Kapui so imeli mnogo sužnjev kot borilce ali gladiatorje v šoli; večinoma so bili vojni ujetniki boljših stanov. L. 73. so nekateri izmed teh borilcev ušli iz šole; večinoma so bili Galci, Germani in Traki. Med njihovimi poveljniki je bil najimenitnejši Tračan *Spartak* (Spartakos). Kmalu se je pomnožilo njih število; preko Kampanije so udarili v Lucanijo in Južno Italijo, kjer se jim je zopet pridružilo mnogo drugih sužnjev, tako da je slednjič narastlo njih število na 70.000 mož. Delili so se v dve krdeli, v galsko-germansko in traško. L. 72. sta morala udariti nanje oba konzula. Prvo krdelo sta premagala, Spartak pa je prodiral s svojim proti severu, da bi se prebil v svojo domovino. Ker je premagal oba konzula, so sklenili sužnji, da ostanejo v Italiji, dasi je bil Spartak proti temu ter so jeli korakati proti Rimu. Sicer je Spartak zopet pobil konzula, a moral je odriniti zopet proti Južni Italiji. Tu je pritiskal v naslednjem letu M. Licinij Kras na povelje senata vedno bolj proti jugu. V enem izmed naslednjih bojev je Spartak padel. Okoli 6000 sužnjev so križali, približno 5000 pa se jih je prebilo proti Severni Italiji, kjer jih je ujel Pompej, ki se je baš tedaj vračal iz Španije. Pred Rimom sta se srečala Pompej in Kras; oba sta čakala na zasluženo plačilo za zasluge.

Pompejev in Krasov konzulat. Lepidov poraz je pripomogel senatu zopet do vlade, a le nekateri možje so imeli pravo vlado v rokah. Nastala je oligarhija v pravem pomenu besede; marsikdo med njimi ni bil povsem čistega značaja, spretnih mož je bilo le prav malo. Ljudstvo je zahtevalo vedno glasneje odpravo Sulovih zakonov, a prave uspehe so dosegli populari šele, ko so se združili z njimi mogočni vojskovodje. To se je zgodilo leta 71., ko sta se vrnila Pompej in Kras, ki sta se potegovala za konzulat. Pompej se po zakonu še ni smel potegovati za ta urad, a tudi Krasu so delali težave. Da bi vse to premagala, sta se oba vojskovodja združila in se postavila na čelo popularne stranke. Obljubila sta ji obnovitev ljudskega tribunstva v starih pravicah; s svojimi četami, ki jih nista razpustila, pa sta ustrahovala senat toliko, da sta bila izvoljena. Nato sta izpolnila dane obljube. Izginila je Sulova omejitev tribunata, *lex Aurelia* pa je uredila sodišča v smislu popularne stranke; sodnike so jemali odslej v enakem številu iz senata, iz vitezov in iz erarskih tribunov (*tribuni aerarii*), ki so bili vitezom najbližji v cenilnih razredih. Leta 70. se je vršil zopet cenzus; čenzorji, ki so zopet nastopili svoj posel, so odpravili iz senata več oseb iz sulanske dobe. Marijanska stranka ni toliko časa mirovala, dokler niso izginili vsi zakoni, ki so bili naperjeni proti nji.

Notranje razmere države. V celi Italiji so nastopile v teku časa nedostatki, ki jih je bilo treba odpraviti. Vojna z zavezniki, vstaja sužnjevi in državljanske vojne so uničile blagostanje, svobodni narod je bil decimiran, pomnožili pa so se latifundiji in gospodarstvo s sužnji. Pomnožil pa se je tudi proletarijat v mestu, ki je vedno glasneje zahteval, da naj ga država vzdržuje. Vedno več državljanov nižjih slojev je stopalo v vojsko, vojskovodje pa so zdaj prevzeli vlogo demagogov; vojska jih je dvignila do časti in slave, oni pa so prevzeli preskrbo in plačilo vojske.

V nasprotju s temi razmerami pa je stalo dejstvo, da so nekateri ljudje zelo obogateli; najbogatejši izmed vseh je bil M. Licinij Kras, ki si je pridobil toliko premoženja večinoma iz Sulovih proskripcij. Priznati pa se mu mora, da je bil tudi izvrsten gospodar. S pomočjo svoje ogromne glavnice je mnogo kupčeval s sužnji, ki je z njimi dobro ravnal ter jih dal priučiti raznim rokodelstvom, umetnostim in znanostim. Obenem pa je seveda izkoriščal svoje bogastvo tudi v politične namene.

V rimskih provincijah je bila beda splošna; izžemali so jih namestniki, najemniki davkov, veleposestniki, trgovci i. dr. Vsled tega je nastopilo splošno uboštvo, zlasti so trpele grške pokrajine in provincija Azija.

Čete in živila so jemali Rimljani iz provincij in od zaveznikov. To so ti občutili tem huje, ker jih Rimljani niso mogli več zadosti ščititi. Dalje časa so n. pr. že napadali keltski in traški, a tudi drugi narodi Makedonijo. Nekateri izmed teh so udarili celo v Helado; oplenili so delfiško proročišče. Severno od Donave pa so ustanovili Geti ali Daki državo ter so ogrožali Makedonijo tudi od severa.

K vsem tem nevarnostim pa so se pridružili pomorski roparji, ki so plenili po Sredozemskem morju in po njegovih obalah. Njih moč je posebno narastla za vojne z Mitridatom, ker jih je le-ta podpiral. Pomorski roparji so imeli veliko ladjevje; Tigran (Tigranes), vladar Armenije, ki si je bil osvojil leta 83. Sirijo, jim je prepustil zapadne dele Kilikije. Rimljani so jih sicer večkrat pobili, a vse to ni nič pomagalo, ker jih niso zadeli v njihovem središču. Med nasprotniki Rimljanov so postali pomorski roparji celo popularni, ker je bilo videti, da so bili edini, ki so mogli kljubovati obsovraženim Rimljanom.

Mitridat in Pompej. Med Mitridatom in Rimljani sklenjeni mir ni trajal dolgo. Komaj je odšel Sula, so se že zopet pričeli prepiri zaradi mejá, ki so povzročili takozvano „drugo“ vojno z Mitridatom. Vojna je izpadla za Rimljane malo ugodno, tako da je bil senat primoran skleniti mir, ki za Rimljane ni bil posebno časten.

Nato se je obrnil Mitridat proti odpadlim podložnikom, obenem pa je izkušal utrditi in razširiti svojo vladno severno od Ponta. Mitridatov prijatelj je bil zgoraj omenjeni Tigran, ki je ukončal vladno Selevkidov v Siriji (83/82). Kmalu po Sulovi smrti je zasedel tudi Veliko Kapadokijo. Mnogo prebivalcev je odvedel v svojo državo — med njimi tudi Helene — in jih je naselil v svojem novem glavnem mestu, v Tigranokerti. Kmalu nato se mu je morala ukloniti tudi južna Sirija, tako da se je raztezala njegova vlada do egiptovske meje.

Tretja vojna z Mitridatom in Armenska vojna (74—64). Leta 75. je umrl kralj Bitinije, Nikomed III. (Nikomede); za svojega dediča je postavil Rimljane. Tega pa nikakor ni hotel pripustiti Mitridat, ki je zahteval Bitinijo za Nikomedovega

sina. Vsled tega so se obnovile sovražnosti med Mitridatom in Rimljani. Prilika je bila za prvega ugodna, ker je dal prav tedaj Sertorij Rimljanom dosti opravka, obenem pa je bil Mitridat za vojno bolj pripravljen nego v prejšnjih časih. Mitridat je sklenil s Sertorijem tudi zavezo, ravno tako pa tudi s pomorskimi roparji, s Krečani, računal pa je dalje tudi na Tigranovo pomoč.

Rimljani so izročili vrhovno poveljništvo v vojni L. Liciniju Lukulu. Leta 74. je udaril Mitridat v Bitinijo, druge njegove čete so pa zasedle Galatijo in sosednjo Frigijo, dočim je ladjevje dospelo v Egejsko morje. Nato je zasedel Mitridat provincijo Azijo in helespontsko obal. Zdaj pa je dospel sem že tudi Lukul. Pri obleganju mesta Kizika (Kyzikos) je prizadejal Mitridatu tolike izgube, da je bila njegova vojska zelo oslABLJENA. Lakota, ki je nastala v Mitridatovih četah, je prisilila kralja k odhodu v Nikomedijo. S tem je bila njegova premoč zlomljena. Rimljani so osvojili Bitinijo, na morju pa je pobil Lukul s pomočjo ladjevja grških zaveznikov dvakrat pontsko ladjevje.

Leta 73/72. je prezimil Lukul na pontskem obrežju, spomladi pa je v notranjem pri Kabiri premagal zopet Mitridata. Leta je begoč hitel v Armenijo, dočim so se Rimljani polastili njegove države. Kmalu so bili Rimljani tudi v Črnem morju gospodarji. Nato je uredil Lukul razmere v provinciji Aziji, ki so jo bili rimski upniki in davčni najemniki popolnoma izželi. S tem si je sicer pridobil velike zasluge, a nakopal si je tudi nevarno sovraštvo rimskih trgovcev.

Ob teh okolnostih je zahteval Lukul od Tigrana, da mu mora izročiti svojega tasta Mitridata. Ker ni hotel ustreči njegovi zahtevi, je izbruhnila zdaj tudi Armenska vojna. Po popolni uklonitvi Ponta je prekoračil l. 69. Lukul Evfrat ter jel oblegati Tigranokerto. Tigran, ki je hitel mestu na pomoč, je bil premagan; nato je padlo tudi glavno mesto samo in to je imelo za posledico, da se je osvobodila tudi Sirija armenske vlade. Že je nameraval udariti Lukul tudi v državo Partov, ki so se pogajali s Tigranom, tedaj pa so mu odpovedale čete pokorščino. Sicer se mu je posrečilo še enkrat premagati Tigrana in Mitridata, a vojna proti Partom je morala odpasti. Čete so prisilile Lukula, da se je umaknil v Mezopotamijo, kajti njegovi vojaki ga niso posebno ljubili, ker jih je držal strogo; obenem pa so tudi izvedeli o demokratskih prevratih v Rimu, kjer so se že dalje časa trudili, da bi odvzeli optimatu Lukulu vrhovno poveljništvo.

Zglasili so, da je vojna z Mitridatom končana (68). Mitridat je pridobil v prihodnjem letu zopet vzhodni del Ponta, Tigran je plenil po Veliki Kapadokiji, Lukulova vojska pa se je večinoma razšla.

Vojna s pomorskimi roparji in s Kreto. Med tem pa so pomorski roparji znatno napredovali. Začasno so se nastanili v Siciliji. ogražali so celo Italijo samo. Sicer se je posrečilo Kv. Ceciliju Metelu (Qu. Caecilius Metellus), da je premagal Krečane, ki so bili glavna opora pomorskih roparjev, a teh samih s tem še niso uničili. Postali so tako predrzni, da so se izkrcali v Kampaniji in oplenili rimsko pristanišče Ostijo. Trgovina je morala ponehati, najobčutneje pa je bilo to, da se Rim ni mogel preskrbovati z žitom. Vse je zahtevalo odpomoči. Treba je bilo enotnega poveljstva; javno mnenje je določilo za poveljnika Pompeja, ki je bil ostal po svojem konzulatu v Rimu. Povsod si je pridobil ugled in priljubljenost, ker se je v marsičem razločeval od svojih stanovskih tovarišev. Vse mu je brezpogojno zaupalo, le senat ni hotel nič vedeti o takšnem poveljništvu. Tedaj pa je nastopil tedanji ljudski tribun (Aulus Gobinius) s predlogom, da naj se izroči vojna zoper pomorske roparje enemu poveljniku za dobo treh let z najvišjo oblastjo. Senat se je sicer z vso silo ustavljal, a slednjič je moral v to privoliti. Izvolili so Pompeja za poveljnika. Z ogromno vojsko in z velikim ladjevjem je pričel vojno in z metodičnim vojevanjem je izpraznil v 40. dneh zapadni del Sredozemskega morja, potem pa je podil pirate v Kilikijo, kjer so se mu uklonile vse njihove utrdbe. Kreto je bil uklonil Metel, postala je rimska provincija.

Konec vojne z Mitridatom in z Armenijo. Velikanski Pompejevi uspehi so imeli za posledico, da so izročili zdaj na predlog ljudskega tribuna G. Manilija (C. Manilius) Pompeju tudi provinci Bitinijo in Kilikijo ter mu poverili poveljništvo v nadaljevanju vojne zoper Mitridata in Tigrana. Predlog je podpiral tudi pretor M. Tulij Cicero (M. Tullius Cicero); dasi so se oligarhi upirali, je bil sprejet. Pompej se je jel najprvo z Mitridatom pogajati, ker pa je le-ta odklonil zahteve, se je pričela vojna znova. Z velikim ladjevjem je vdrl Pompej v Črno morje, med potjo pa je pritegnil v Galatiji Lukulove čete nase. Kmalu se je moral Mitridat umakniti v Malo Armenijo, nakar je razpršil Pompej njegovo vojsko ob Evfratu. Malo ljudi se je rešilo z nesrečnim kraljem; v največji sili ga je zapustil tudi Tigran.

Bežal je najprvo v Kolhido, prihodnje leto (65) pa v Kimerijski Bospor.

Pompejeva zmaga je bila popolna. Tigran, ki se je med tem zapletel v vojno s Parti (to je dosegel Pompej), se je zdaj tudi uklonil zmagovalcu. Pompej mu je pustil njegovo kraljestvo ter ga priznal za rimskega zaveznika. Nato je podjarmil kavkaške narode ter odrinil v Kolhido, kjer se je sešel s svojim ladjevjem. Partom je povečal na stroške Tigrana njih ozemlje, Pont pa je postal leta 64. rimska provincija.

Po teh dogodkih je odšel Pompej v Sirijo, kamor so bili dospeli poprej že njegovi legati. Sirijo kot prejšnjo last Tigrana je smatral zdaj za rimsko last. Po svojem prihodu je odstranil več tiranov in dinastov. V Damasku je odločil prepir med dvema judovskima knezoma v korist Hirkan a (Hyrkanos). Ker pa se nasprotnik Aristobul (Aristobulos) ni hotel ukloniti, je zavzel Pompej Jeruzalem; le svetišče se je nekaj časa vzdržalo, a slednjič je padlo tudi ono. Zmagovalec je priklopil Judejo provinciji Siriji, Hirkan pa je postal duhovnik in predstojnik Judov. Pri vseh teh ureditvah se je izkazoval Pompej posebno prijaznega Helenom.

Med tem je zvedel Pompej o smrti Mitridatovi. Še enkrat je bil zbral le-ta precejšnjo vojsko, a ničesar ni mogel opraviti; ko se mu je uprl tudi lastni sin Farnak (Pharnakes), se je Mitridat usmrtil.

Leta 63. se je vrnil Pompej iz Sirije v Prednjo Azijo; uredil je ondotne razmere, poplačal prijatelje in kaznoval nasprotnike. Pont je združil z Bitinijo v rimsko provincijo, Farnak je dobil Bosporjane, Kapadokijo je nekoliko povečal, obnovil Paflagonijo, pomanjšana Armenija pa je ostala Tigranu. Kolhida in Kilikija sta ostali pod posebnimi dinasti, Malo Armenijo pa je dobil galatski knez Dejotar (Deiotarus), ki je bil poseben pristaš in prijatelj Pompejev. Tako vidimo Pompeja povsod gospodariti z neomejeno oblastjo; leta 62. je bila Prednja Azija urejena, nato pa se je jel vračati z velikim plenom in z izrednimi častmi v Italijo.

Novi boji. Katilinova zarota. Demokratska stranka v Rimu je bolj in bolj napredovala; omejila je senatovo oblast, odpravljala Sulove naredbe in klicala njegove organe na odgovor. Med voditelji te smeri se je nahajal G. Julij Cezar (C. Julius Caesar), iz patricijskega rodu in zet Cinov, obenem pa Marijev sorodnik. Porodil se je l. 100. pr. Kr. Dokler je živel Sula, je služil

v vojski ter se ni brigal za politiko. Po Sulovi smrti pa se je vrnil v Rim in se jel odlikovati s svojim govorniškim talentom. Pridružil se je Pompeju, ko se je bil le-ta vrnil iz Španije. Potem je postal kvestor v onostranski Španiji, l. 65. pa edil; kot edil je proslavljal Marijev spomin, obenem pa podelil zopet politične pravice otrokom Sulovih izobčencev. Prijateljstvo, ki ga je družilo z bogatim Krasom, mu je omogočilo prirejanje prekrasnih iger, s čimer si je pridobil naklonjenost mase.

Sulove proskripcije so imele za posledico veliko nevarnost; propadli elementi so obogateli, a kakor so dospeli na nevreden način do bogastva, tako so ga tudi hitro zapravili, nato pa so izkušali zopet na podoben način priti do novega imetja. Cenzura l. 70. je izpahnila mnogo takih ljudi plemenitega rodu iz senata. Med temi sta se nahajala tudi za l. 65. izvoljena konzula. Preden sta nastopila svoj urad, so jih obsodili in vsled tega sta izgubila svojo uradno oblast. Tedaj pa so sklenili izpahnjenci nova konzula umoriti. Izvršitev tega načrta sta prevzela dva predrzna moža, ki sta bila namenjena na ta način si sama priboriti urade in oblasti, namreč Gn. Kalpurnij Pizo (Cn. Calpurnius Piso) in L. Sergij Katilina (L. Sergius Catilina). Zadnji je bil iz patricijskega rodu in je pri Sulovih proskripcijah mnogo sodeloval. Ko je l. 65. propadel kot kandidat za konzulat, je izkušal ta urad doseči l. 64.

Zgoraj navedeni načrt se ni izvršil, ker se je zvedelo o njem. Nastala je govorica, da sta bila Cezar in Kras prava voditelja tega podjetja, ker sta hotela ustvariti protiutež Pompeju. Zdaj sta podpirala tudi Katilino pri njegovi kandidaturi, a propadel je tudi leta 64. Ravno tako se mu je zgodilo l. 63., ko so izvolili mesto njega M. Tulija Cicerona. Dasi je bil ta homo novus, je vendar potegnila oligarhična stranka z njim, ker je hotela na vsak način zabraniti izvolitev Katilinovo. Vsled tega je prestopil M. Tulij Cicero tudi s tem trenutkom v stranko optimatov, dočim je bil doslej večinoma na strani demokratov. Cicero je bil častihlepen mož, ne pa dosti krepkovoljen in odločen; zato pa se tudi ni mogel nikdar povzpeti do pravega vodilnega mesta. Pač pa si je pridobil mnogo zaslug za književnost. S svojimi retoričnimi in filozofičnimi spisi, ki so večinoma reprodukcije grških vzorcev, je mnogo vplival na svoje sodobnike in potomce; rimska književnost je dobila po njem svojo samostojnost in samozavest. Po Ciceronu se je zanesel plemeniti duh grške humanitete v Rim; iz te kulture

so zajemali pozneje cerkveni pisatelji svojo klasično omiko in vedno je ostal Cicero humanistom učitelj in voditelj.

Katilina se je tudi l. 63. potegoval za konzulat prihodnjega leta. Posluževal se je vseh dovoljenih in nedovoljenih sredstev; okoli njega so se zbirali njegovi pristaši iz vseh delov Italije. Po zaslugi Cicerona in optimatov pa je vnovič propadel. Tedaj pa je sklenil Katilina, da nastopi pot nasilstva. Osnoval je zaroto, ki naj bi zažgala Rim, pomorila konzule in najhujše nasprotnike ter s pomočjo zbrane vojske si prisvojila oblast. Vendar pa vse te nake niso ostale skrite. Ko so se začeli zbirati katilinarci koncem oktobra v Etruriji, Picenu in po drugih delih Italije, tedaj je poveril senat konzuloma oblast, da napravita zopet red. V noči od 8. do 9. novembra je ostavil Katilina Rim, dočim so njegovi pristaši ostali v mestu in sklenili, da izvrše sredi decembra opisani načrt. Zarotnike je izdalo odposlanstvo Alobrogov, ki so jih tudi hoteli pridobiti prevratniki zase; od teh je zvedel o načrtu Cicero. Katilinarce so pozaprl, senat pa je naročil Ciceronu, da naj smrtno obsodbo takoj izvrši. Dasi je govoril Cezar proti temu predlogu, je vendar predlog prodr, v prvi vrsti zaradi nastopa M. Porcija Katona, ki se je odlikoval po izredni pravičnosti, vestnosti in čistosti rok. Med tem je zbral Katilina svojo vojsko; z njo je hotel odriniti v onostransko Galijo. A rimska vojska mu je zastavila pot; pri Pistoriji je prišlo do bitke (62); Katilina in premnogi njegovi privrženci so padli v boju. Senat in optimati so torej v tem boju zmagali. Demokrati so sicer nastopili zoper Cicerona, češ, da je bila obsodba katilinarcev protipostavna, a vendar demokrati ta čas še niso mogli zmagati. Celo Cezar je moral opustiti svoje demokratske agitacije; kot pretor je odšel v onostransko Španijo.

Pompejev povratek. S strahom so pričakovali Pompejevega povratka, kajti mnogi so videli v njem novega Sulo. Kras se je pripravljaj že na beg. Pompej je došel koncem leta 62. v Brundizij, kjer je proti vsakemu pričakovanju razpustil svojo vojsko. Začetkom l. 61. je prišel v Italijo; brez obotavljanja so mu priznali prekrasen triumf. Ko pa je stavil zahtevo, da naj se preskrbe njegovi veterani z zemljišči ter naj se potrdijo njegove naredbes v Aziji, tedaj pa so jeli optimati nasprotovati, ker mu zaradi zveze s populari niso zaupali; tako je moral zmagoviti Pompej doživeti marsikatero ponižanje.

Takozvani prvi triumvirat (60). Sredi leta 60. se je vrnil Cezar iz Španije. Uspešno se je tam bojeval zoper Luzitane in

druge narode, razbremenil je zadolženo provincijo, obenem pa tudi poplačal svoje ogromne dolgove. Zdaj se je jel potegovati za konzulat za l. 59. Takoj se je združil z njim Pompej. Ker je deloval za Cezarja tudi Kras, je bil Cezar izvoljen. Po izvolitvi je Cezar spravil Pompeja in Krasa, ki sta si bila doslej sovražna, vsi trije pa so sklenili s slovesnimi obljubami sprva še tajno zavezo; obljubili so si drug drugemu, da se bodo medsebojno podpirali in da ne bodo dopustili ničesar, kar bi enemu izmed njih ne ugajalo. To zvezo imenujemo takozvani prvi triumvirat. Kato je že tedaj rekel, da je ta zveza pričetek konca svobode.

Cezar je izkušal najprvo pridobiti senat za sodelovanje; ker pa se mu to ni posrečilo, se je obrnil k narodu in je predlagal dva zakona, po katerih naj se podeli Pompejevim veteranom in revnemu ljudstvu zemljišča; zakona sta prodrila, dasi s silo. Odslej je bila moč optimatov zlomljena. Triumvirji so vladali kakor so sami hoteli. Senat je potrdil Pompejeve naredbe, *lex Julia de repetundis* pa je določila natančno kompetenco provincijalnih namestnikov. Posebno zanimivo je dejstvo, da je Cezar tedaj odredil, da se morajo objavljati *acta senatus et populi Romani*; s tem je ustvaril nekak uradni časopis. Nato je podelil narod Cezarju Galijo cisalpino, senat pa je privolil še zraven Galijo transalpino. Da bi postala zveza med triumvirji tem trdnejša, se je poročil Pompej z Julijo, Cezarjevo hčerko, dočim se je Cezar sam poročil s Kalpurnijo (*Calpurnia*), hčerko Pizovo, ki je postal l. 58. konzul.

Po preteku svojega konzulata Cezar še ni takoj odšel v svojo provincijo. Hotel je najpoprej odstraniti najhujše nasprotnike, pred vsemi Cicerona in Katona. S pomočjo nekega demagoškega ljudskega tribuna je dosegel, da je bil sprejet predlog, po katerem naj se izobči vsakdo, ki obsodi rimskega državljana na smrt brez ljudskega sklepa. Predlog je bil naperjen zoper Cicerona, ki je dal usmrtiti katilinarce. Cicero je moral ostaviti Italijo, nakar so ga izobčili in konfiscirali njegovo imetje; odšel je v Tesalonike v Makedonijo. Katona so odpravili na bolj časten način; narod mu je poveril nalogo, da naj gre prevzemat otok Kiper. Združili so ga s Kilikijo v rimsko provincijo. Po teh odredbah je odšel Cezar v Galijo.

Cezar v Galiji. Svobodna Galija se je raztezala med Oceanom in Pireneji, med Renom (*Rhenus*) do Bodenskega jezera, med Ronom (*Rhodanus*) in med Ceveni. Galci ali Kelti so

se pečali v severnih pokrajinah večinoma z živinorejo, v južnih pa, kjer so že stopili v dotiko s civilizacijo, tudi s poljedelstvom. Naseljeni so bili večinoma po vaseh. Tudi trgovina in industrija sta živahno cveteli; mostovi in ceste so združevale posamezne pokrajine. — V političnem oziru pa Galci niso bili posebno razviti. Živeli so po „župah“, ki so jih vodili knezi. Plemstvo je imelo sploh vso oblast. — V verskem oziru so bili Galci edini; njih duhovniki so se imenovali „druidi“. Oznanjevali so vero, a bili obenem tudi sodniki in zdravniki. Bogovom so žrtvovali tudi ljudi.

Za Cezarjevega prihoda so bile združene razne župe v zaveze. Take zaveze so bile: akvitanska na jugozapadu, aremoriška na severozapadu, eduvška in sekvanska na vzhodu in belgijska na severu. V Helveciji, današnji Švici, so bivali Helvečani (Helvetii), ki so bili tudi keltskega pokolenja.

Leta 58. je dospel Cezar v Galijo. Ravno takrat so ostavili Helvečani (kakih 3—400.000 ljudi) svojo gorato deželo in so se hoteli naseliti v jugozapadni Galiji. To je dalo povod Cezarjevemu boju s Kelti. Cezar ni hotel imeti bojevitih Helvečanov za sosedo, zato je udaril nanje ter jih po hudem boju prisilil, da so se deloma morali umakniti nazaj v Helvecijo, deloma pa so se naselili v deželo Eduvcev.

Med tem pa so se vneli že drugi boji, ki so jih povzročili prepiri med Sekvanci in Eduvci. Sekvanci so poklicali germanskega vojskovodjo Ariovista (Ariovistus) zoper Eduvce na pomoč. Ariovist je res prekoračil Ren, a Cezar ga je ustavil z bitko v Gornji Alzaciji; Ariovist se je moral umakniti preko Rena v svojo domovino, kjer je kmalu nato umrl.

V naslednjem letu (l. 57.) je podjarmil Cezar po ljutih bojih Belgijce in deželo Aremorikov, tako da je bila vsa Galija v Cezarjevi oblasti.

Med tem pa so se izpremenile razmere v Rimu. Senat je poklical izgnanega Cicerona nazaj. Ta je jel takoj po svojem prihodu na to delovati, da bi pridobil zopet Pompeja za stranko optimatov. Pompeja je bolelo, da ni imel brez vojske nobenega vpliva. Zavidal je tudi svojemu zavezniku Cezarju njegove velikanske uspehe v Galiji. Zato se je res začel približevati senatovi stranki. A tega, kar je nameraval, namreč vodstva republike, tudi sedaj ni dosegel. Nikakor mu niso hoteli izročiti poveljništva

vojske. Tako je njegovo približevanje senatu triumvirom le škodovalo: prav to, kar je nameraval Cicero doseči.

To je opazil tudi Cezar, ki je leta 56. prezimil v Severni Italiji. Zato je deloval na obnovitev triumvirata, ki se je leta 56. tudi izvršila. Cezar, Pompej in Kras so se sešli v Luki (Luca) v severni Etruriji in določili, da postaneta Pompej in Kras v letu 55. konzula, po konzulatu pa prokonzula za dobo 5 let, in sicer Pompej v Hispaniji, Kras pa v Siriji. Istotako pa obdrži tudi Cezar upravo obeh Galij še za 5 let.

Optimate je preletel strah v Rimu, ko so izvedeli o tej pogodbi, a ukreniti niso mogli ničesar. Zgodilo se je to, kar so določili mogočni triumviri. Cezar se je vrnil v Galijo in pričeli so se novi boji z Galci in Germani (55—51). Predvsem je bilo treba osvojeno Galijo zavarovati pred Germani, ki so zopet jeli vpadati vanjo preko Rena. Cezar je zato zgradil most preko Rena in udaril v današnjo Nemčijo, ki se je zvala takrat Germanija (Germania). Prvikrat so stopili rimski vojaki v te dežele, ki jih je Cezar sam popisal. Po ljutih bojih je dosegel svoj namen, Ren je ostal meja med Kelti in Germani.

Nato je odšel Cezar v Britanijo (Britannia); današnjo Angleško, ker so Britanci podpirali Kelte (54). Tudi tu ni imel drugega namena, nego Britancem pokazati, da poseže njegova moč lahko tudi preko zaliva.

Zmede v Rimu so porabili Galci. Njim na čelo se je postavil viteški in junaški Vercingetorig (Vercingetorix) (l. 52.). Vsa Galija od Pirenejev do Rena se je dvignila. Napela je vse sile, da bi se oprostila rimskega jarma. Cezar, ki se je vrnil iz svojega prezimišča v severni Italiji, sprva ni imel dosti uspehov. Toda prišla mu je na pomoč nesloga Galcev, ki tudi v tem odločilnem trenutku ni prenehala. Cezar je obkolil Vercingetoriga v Aleziji (Alesia, sedaj Alise blizu Seninega izvira). Na vse načine je poizkušal Vercingetorig predreti Cezarjevo vojsko, a zaman. Uvidevši brezuspešnost svojih poizkusov, se je udal Cezarju, da bi tako odvrnil večjo nesrečo od naroda. Odpeljali so ga v Rim, kjer so ga po večletnem zaporu l. 46. usmrtili.

Vsa Galija se je sedaj uklonila Cezarju, ki je ravnal milo s prebivalci. Zahteval je majhne davke, rimski jezik in kultura sta se širila po Galiji, ki se je polagoma popolnoma poromanila.

Pa tudi Cezar je imel od te zmage dosti dobička: za njim je stala mogočna vojska, njegova blagajna je bila polna zakladov.

Ravno teh dveh sredstev pa je najbolj potreboval v prihodnjih letih.

Razpad triumvirata. Med temi dogodki so se pretrgale vse vezi, ki so vezale triumvire in triumvirat je razpadel. Vzroki tega razpada so bili različni: Pompejeva zavist, da je Cezar imel toliko uspehov v Galiji, smrt Julije, Pompejeve žene in Cezarjeve hčere in približevanje Pompeja senatu. K temu se je pridružila še Kra-sova smrt, ki je bil umorjen v vojni zoper Parte.

Pompej se ni mogel odločiti, da bi odpotoval v podeljeno provincijo. Ni se hotel odstraniti od središča države. Na tihem je koval naklepe, kako bi prišel do diktature. Zato je podpiral skrivaj anarhijo. V Rimu je prišlo med raznimi strankami do pouličnih bojev; senat je izprevidel, da je treba močne roke, ki bi napravila tem razmeram konec. Ta roka naj bi bil Pompej. Ker pa jih je plašilo že ime diktatura, so imenovali Pompeja za edinega konzula (consul sine collega) l. 52. S tem pa je Pompej dosegel to, kar je želel. Vsa oblast je bila v njegovi roki. Takoj nato je postal razpor med Cezarjem in Pompejem javen. Pompejevo stremljenje je bilo sedaj naperjeno na to, da odvzame Cezarju vojsko, ker je ravno potekla njegova doba. Tedaj je zahteval senat od njega, da odloži poveljništvo nad vojsko. A Cezar je bil drugega mnenja nego Pompej, ko je prišel iz orienta. Odgovoril je, da odloži poveljništvo le pod pogojem, če stori taisto Pompej. Med tem pa je nastala govornica, da Cezar že koraka s svojimi legijami proti Rimu. Zato je senat ukazal Pompeju, da naj nabira vojsko, zakaj vojna je bila neizogibna.

Druga državljanska vojna (49—45) se je pričela. V navdušenem govoru je slikal Cezar svojim legijonarjem nevhvaležnost plemstva napram premagalcem Galije, potem pa je prekoračil rečico Rubikon, mejo, ki je ni smel noben poveljnik prestopiti z vojsko brez senatovega dovoljenja. Znane so njegove besede: „lacta est alea!“ (Kocka je padla).

Brzo je hitel Cezar proti Rimu, ker je hotel svoje nasprotnike prehiteti. To se mu je tudi posrečilo, dasi je imel samo eno legijo. Optimatov se je polastil strah. Pompej sam je bil premalo odločen, da bi se bil mogel ustavljati Cezarju. Bežal je s svojo vojsko v Brundizij in ko je prihitel Cezar za njim, jo je odpeljal na Grško. A naprej mu Cezar ni sledil; vrnil se je v Rim, se polastil pozabljenega državnega zaklada, potem pa je odšel v Hi-

spanijo, kjer je hotel najpoprej s pomočjo svoje vojske, ki je stala v Galiji onstran Alp, uničiti Pompejeve pristaše.

V Hispaniji je bil boj kmalu končan. Cezar je premagal Pompejevece v kratkem času. Morali so ali izročiti orožje ali pa vstopiti v njegovo vojsko. Cezarjevi podpoveljniki pa so posedli Sardinijo in Sicilijo, ki sta bili zaradi izvažanja žita v Italijo največje važnosti.

Cezar sam se je vrnil v Rim in se dal izvoliti za konzula l. 48. — Sedaj se je odločil oditi za Pompejem, ki je med tem pripravil v Makedoniji vse za vojsko. Cezar ni imel dosti ladij, da bi bil mogel prepeljati vso vojsko na Balkanski polotok. Zato so boji v Makedoniji odločili sprva za Pompeja, ki je pri Dirahiju (Dyrrachium, Drač) spravil Cezarja v veliko zagato. Cezar se je umaknil v Tesalijo, kamor mu je sledil Pompej s svojo vojsko. Tu se je pokazalo, kdo izmed obeh je bil boljši poveljnik. V bitki pri Farzalu (Pharsalus) l. 48. je premagal Cezar Pompeja popolnoma, dasi je bila tega vojska dvakrat tolika kakor Cezarjeva. Pompej je obupal. Odložil je poveljništvo in odjahal k morju. Bežal je v Malo Azijo, odtod pa v Egipt. A komaj je stopil tu na kopno, ga je dal egiptovski kralj zavratno umoriti, ker si je hotel s tem pridobiti Cezarjevo naklonjenost. Njegov prstan in njegovo glavo so prinesli zmagovalcu Cezarju, ki se je razjokal pri pogledu. S tem pa državljanska vojna še ni bila končana.

V Egiptu so bili za Cezarjevega prihoda prepiri zaradi nasledstva med Kleopatro (Clopatra) in Ptolemajem. V teh prepirih je potegnil Cezar s Kleopatro, a s tem kakor tudi z zahtevo po denarju povzročil veliko vstajo v Aleksandriji. Ker ni imel svoje vojske s seboj, je prišel v hude stiske. Branil se je v kraljevem gradu, dal je zažgati kraljevsko ladjevje in arzenale; pri tem požaru je pogorel tudi velik del ondotne knjižnice. Šele iz Sirije in Male Azije došla vojska je rešila Cezarja iz strašne zagate. Aleksandrija se je morala Cezarju ukloniti. Po imenu so sicer ostali Ptolemajevi še vladarji v Egiptu, a v resnici so morali Egipčani priznati vrhovno oblast Rimljanov. Rimska posadka je ostala tam.

Iz Egipta so poklicale po 9. mesecih Cezarja razmere v Pontu, ki se ga je hotel polastiti Mitridatov sin Farnak (Pharnakes), kralj na Krimskem polotoku. Brzo je dospel Cezar v Pont in ravno tako urno premagal sovražnika v bitki pri Zeli (Zela)

leta 47. Svojo zmago je poročal v Rim z besedami: „veni, vidi, vici!“

Še v istem letu je bil Cezar zopet v Rimu, kjer je bilo treba marsikaj urediti. Legije so se jele zaradi dolgotrajne vojne upirati. Cezar jih je kmalu pomiril z raznimi obljubami. Nato se je odpeljal v Afriko.

V provinci Afriki so se namreč zbirali zadnji Pompejevci, med njimi Cicero. Nabrali so močno vojsko in se opirali poleg tega še na numidskega kralja, ki so mu za pomoč obljubili provincijo Afriko. A tudi tem se ni bolje godilo nego drugim Cezarjevim nasprotnikom. Cezar jih je pobil v bitki pri Tapsu (Thapsus) leta 46. v bližini Kartagine. Mark Porcij Kato, pravnik preje omenjenega Katona, je branil Utiko (Utica). Tu se je sam usmrtil, ker ni hotel preživeti konca republike. A še niso bili optimatje uničeni. Nekaj jih je ušlo v Hispanijo, med njimi Pompejeva sinova. Vendar je Cezar mislil, da mu ni treba iti samemu tja; zato je prepustil te boje svojim legatom, t. j. podpoveljnikom.

Sam pa je Cezar zopet nastopil v Rimu (46). Z velikansko častjo in slavo so ga tu sprejeli. Priredili so mu sijajen triumf, senat in prebivalstvo sta se mu dobrikala. Izročili so mu diktaturo za 10 let, manjkal mu je le še naslov „kralj“.

Med tem pa so postali boji v Hispaniji resnejši, kakor je Cezar poprej mislil. Uvidel je, da je tudi tu treba njegove osebne navzočnosti. Odšel je tja in premagal zadnje Pompejevce v bitki pri Mundi (Munda) l. 45. v južni Hispaniji. Bila je ena najhujših bitk, kar jih je bojeval Cezar. Sam je bil v največji nevarnosti. Sedaj je postal Cezar samovladar.

Cezarjeva samovlada 45. in 44. leta. Rimsko država je bila v njegovih rokah. Senat ga je imenoval za dosmrtnega diktatorja, ljudstvo mu je izročilo tribunat in nadzorstvo čez nraavnost (praefectura morum). Častili so ga po božje. Ponudili so mu tudi naslov „kralj“, a on ga je odklonil, ker je vedel, da bi si s tem nakopal mnogo sovraštva. On sam se je imenoval „imperator“, kar je poprej imelo pomen vojaškega poveljništva, sedaj pa je zadobilo pomen poglavarstva, ki je neodvisno od senata, poglavarja, ki ima sodniško, upravno in vojaško oblast; obenem je bil tudi najvišji duhovnik. Dal je kovati denar s svojo podobo.

Takoj po nastopu samovlade so se pričele tudi Cezarjeve reforme. Ena prvih njegovih odredb je bila splošna amne-

stija v političnem oziru. Tako se je pričela Cezarjeva samovlada z mirom, ne pa, kakor Sulova z umori in konfiskacijami. Senat je pomnožil Cezar z možmi raznih stanov in tudi s provincijalci od 600 na 900 mož. On sam je predsedoval senatu, ki je bil le posvetovalna oblast, nekak „državni zbor“.

Uradnike in namestnike je imenoval Cezar sam in sicer take, ki so mu bili vdani. Svojevoljno je odmeril obseg njih delovanja, njemu so bili vsi odgovorni.

Gospodarske razmere v Italiji naj bi po Cezarjevem trudu ozdravele. Upniki so morali odpisati nekaj dolgov, nekatera mesta je oprostil davka ali pa ga jim je znižal. Ker je bilo v mestih preveč ljudi, je ustanovil mnogo novih kolonij in razdelil tako prebivalce; tudi starim vojakom (veteranom) so se odkazala zemljišča po kolonijah. Vendar pa Cezar v tem oziru marsičesa ni dosegel, kolikor se je trudil. Zev med bogatinci in reveži je bila prevelika, kakor da bi se jo moglo tako hitro odpraviti. Na eni strani je vladalo neizmerno razkošje, na drugi pa velika revščina. Tudi Cezarjeve odredbe in zakoni v tem oziru niso dosti pomagali.

Upravo provincije je zelo izboljšal; prepovedal je oderuško oddajanje davkov v najem; ker so bili namestniki Cezarjevi uradniki, so bili popolnoma njemu podrejeni. Vsako izsesavanje je strogo kaznoval. — Italski municipiji so dobili svobodnejšo občinsko ustavo, Transpadanci pa državljanstvo.

Kultura je imela v Cezarju izvrstnega pospeševalca in zaščitnika. Razen stavbarstva je podpiral znanost in umetnost. Omikanec je imel pravico do državljanstva. Seveda je bila Cezarjeva vlada prekratka, da bi bil mogel v tem oziru popolnoma izvesti svoje namene.

Reforma koledarja je bilo tudi Cezarjevo delo. V tem oziru je bil prej velik nered. Zato je poklical Cezar kot „pontifex maximus“ učenjake iz Aleksandrije, ki so sestavili po Cezarju imenovani „Julijanski koledar“. Na mesto luninega leta je stopilo solnčno leto s 365 dnevi in vsako četrto leto eno prestopno leto s 366 dnevi. Mesec julij je dobil ime po reformatorju. Koledar je stopil v veljavo leta 45.

Vzlic navedenim Cezarjevim reformam, ki so imele kot glavni cilj izboljšanje življenskih razmer vseh državljanov, so bili vendar Cezarjevi nasprotniki mnogoštevilni. Zlasti optimatje so ga sovražili in so komaj čakali prilike, kdaj bi ga ugonobili. Za.

merili so mu, da stremi po kraljevski časti, dasi je Cezar odklonil naslov kralja. Napravili so zaroto, ki sta ji načelovala Mark Junij Brut (Marcus Junius Brutus), Cezarjev osebni prijatelj, in Gaj Kasij (C. Cassius). Dasi sta bila poprej Pompejevca, je vendar Cezar z njima ravnal milo, a njuni predsodki o monarhični vladi so odločili za Cezarjevo smrt.

Cezarjeva smrt. Dne 15. marca l. 44. je prišel Cezar k senatovi seji, dasi ga je svarila njegova žena, plašna zaradi hudih sanj. Imel je namen v tej seji sprejeti naslov „kralj“ za izvenitalske provincije, ker je nameraval pričeti vojno z Parti. Ob Pompejevem kipu je sprejemal razne prošnje. Tedaj so ga obkolili zarotniki in ga jeli bosti z bodali. Branil se je nekaj časa, nato pa je umrl zadet od 23 ran. Tako je umrl Cezar, ki je pokazal bodočnosti, kako se more zediniti veliko državo, zato je tudi njegovo ime ostalo v bodočnosti kot znak najvišje vlade (cesar, Kaiser, car; po njem se imenujejo tudi Julijske Alpe). Odlikoval se je pred vsemi drugimi Rimljani po telesnih in duševnih zmožnostih. Težko je določiti, ali je bil imenitnejši kot poveljnik ali kot državnik ali kot pisatelj in govornik. Povsod je zaupal sebi samemu, svoji bistrournosti in svoji sreči. Od nikogar ni bil odvisen, nobenega ni vprašal za svet. Cezar ni samo hrepenel po najvišji oblasti, pred očmi je imel še drug vzvišen cilj: doseči je hotel politično, duševno in nravno prerojenje dveh propalih narodov, Rimljanov in kulturno sorodnih Grkov.

Posledice Cezarjevega umora niso bile take, kakor so si jih predstavljali zarotniki. Pozivljali so ljudstvo k svobodi, misleč, da ni nič Cezarijancev; a motili so se, svoboda je bila že tako zatrta, da so jo imeli v mislih le še nekateri omikanci. Zato zarotniki niso našli za svoj čin nobenega odmeva.

Splošna zmeda je nastala v Rimu. Senat, ki je bil sestavljen po večini iz Cezarjevih nasprotnikov, je sicer dovolil morilcem amnestijo, a moč senata ni prišla več do veljave.

Mark Antonij (M. Antonius), ki je bil l. 44. konzul in Cezarjev prijatelj, se je polastil državnega zaklada ter dosegel, da je senat potrdil Cezarjeve odredbe in mu preskrbel javen pogreb. Pri pogrebu pa je slavil M. Antonij Cezarjeve zasluge in plemenito srce, prečital njegovo oporoko, v kateri je zapustil ljudstvu zadnje svoje darove. Tedaj se je ljudstvo zgražalo nad dejanjem morilcev. Mark Antonij pa je hotel stopiti na Cezarjevo mesto. Ljudstvo mu je izročilo poveljništvo v Galiji cisalpinii. S tem je

imel moč v svojih rokah, zarotniki so bili premagani. Brut je odšel kot propretor v Makedonijo, Kasij pa v Sirijo. Pa tudi Mark Antonij je odšel v Galijo cisalpino. Tedaj pa je nastopil v Rimu nov mož,

Gaj Julij Cezar Oktavian (C. J. C. Octavianus), vnuk sestre Cezarja in njegov posinovljenec. Bil je takrat star šele 19 let, zato se senatu ni zdel nevaren. Oktavian je kazal napram senatu tudi vso spoštljivost in se je zvezal z njim, da bi pregnal Marka Antonija. Cicero je vse to podpiral. Pod pretvezo, da hoče Antonij udariti z vojsko iz Severne Italije v Rim, je nabral Oktavian na svojo roko in s svojim denarjem vojsko, večinoma Cezarjeve veterane ter se ponudil senatu zoper Antonija. Cicero, smrtni sovražnik Antonijev, je govoril takrat svoje znane „filipiške“ govore zoper Antonija.

Dosegel je, da se je napovedala Antoniju vojna, ki se imenuje *mutinska vojna* (44 in 43). Poveljništvo senatove vojske je bilo v rokah obeh konzulov. Oktavian pa jih je spremljal kot propretor. L. 43. je bil Antonij v bitki pri Mutini (sedaj Modena) popolnoma premagan. Slučaj je izročil poveljništvo Oktavianu v roke. Padla sta bila namreč oba konzula in Oktavian je stopil na njuno mesto. Antonij je zbežal v Galijo transalpino, kjer se je združil z namestnikom Markom Emilijem Lepidom (M. Aemilius Lepidus). Toda senat tudi Oktavianu ni hotel izročiti nobene oblasti. Delal je le za svojo korist. Zato je pripeljal Oktavian vojsko pred Rim in ga prisilil, da so ga izvolili za konzula. Ker je vedel, da se na senat ne sme zanašati in ker sta tudi Brut in Kasij zbirala na vzhodu močno vojsko, ki bi nastopila le zoper njega, se je približal svojemu prejšnjemu nasprotniku in njegovemu zavezniku.

Sklenili so *drugi triumvirat* l. 43. Oktavian, Antonij in Lepid. Lepid je dobil Hispanijo, Antonij Galijo, Oktavian pa Sicilijo, Sardinijo in Afriko. Poleg tega so izdali *proskripcijske imenike*, s katerimi so hoteli odstraniti vse nasprotnike; med temi so se nahajali tudi Brut, Kasij in Cicero; zadnjega je zahteval zlasti Antonij. Vse njih naredbe je moralo ljudstvo potrditi. Kmalu so pričeli z izvršitvijo pogodbe. Ena izmed prvih žrtev je bil Cicero. Antonij je obljubil za njegovo glavo 10 krat višjo vsoto kakor za druge. Cicero je bežal v nosilnici k morju, odkoder se je hotel odpeljati k Brutu. A ujeli so ga in obglavili (l. 43.). Njegovo glavo je razpostavil Antonij v Rimu na govorniškem odru.

Poleg Cicerona je padlo okrog 300 senatorjev in 2000 vitezov. Tako je bila Italija v oblasti triumvirov.

Nato pa se je pričela vojna z Cezarjevimi morilci l. 42. Brut in Kasij sta zbrala svoji vojski v Makedoniji; v bitki pri Filipih (Philippi) l. 42. sta jih Antonij in Oktavian popolnoma pobila. Nasprotnika sta se sama umorila. Pri Filipih je padlo toliko republikancev, da je bila ta bitka pravzaprav grob rimske republike, zakaj boji v naslednjih letih niso bili boji za republiko ali monarhijo, ampak boji za vladarja v monarhiji.

Nato je sledila nova razdelitev države. Zmagovalci so razdelili državo med seboj tako, da je dobil Antonij orient, Oktavian okcident, Lepid pa Afriko. Vsak je šel v svojo deželo. Oktavian je odšel v Italijo, da bi razdelil zemljišča veteranom, kakor je bil obljubil. To težko nalogo je srečno izvršil, dasi so mu mnogo zaprek napravljali Antonijanci, ki so se bali, da bi Oktavian ne postal premogočen. To je Oktavian dobro vedel, zato je delal priprave za slučaj, da bi se razrušil triumvirat. Vendar pa še ni prišlo do tega. Nasprotno, videti je bilo, da Oktavian in Antonij postajata še tesnejša zaveznika, zakaj Antonij se je oženil s sestro Oktavianovo, s plemenito Oktavijo (Octavia).

Kmalu potem, ko sta sklenila Antonij in Oktavian prijateljstvo, sta odstranila tretjega triumvira, nezmožnega Lepida. Zaradi Sicilije, ki jo je zahteval Lepid zase, mu je odvzel Oktavian Afriko. Postal je pontifex maximus in v tej nepolitiški službi je umrl.

Oktavian in Antonij pa sta stremila po tem, kako bi se vsak v svoji državi napravil za neomejenega vladarja.

Oktavian je čas dobro uporabljal. Sad tega so bile vojne s Panonci in Iliri, ki so bili do sedaj pravzaprav le po imenu podložni rimski državi. Posebno mnogo so mu dali opraviti Japodi, ki so bili v južnem delu bivše Kranjske in v sedanji Hrvaški ter Bosni. Njih trdnjava Metullum — lega tega mesta ni natančno znana; nekateri ga iščejo v okolici Loža (na hribu Ulaki nad Starim trgom), drugi na severozapadu Postojne — se je branila s toliko trdovratnostjo, kot še malokatero mesto. Slednjič so prodrli Rimljani, vsi možje so padli v boju, žene in otroci pa so se sežgali v nekem poslopju, do zadnjega diha svobodni. Nato je napravil Siscijo (Siscia, Sisak) za orožarno, naselbinam Tergeste (Tergeste, Trst), Pulju (Pola), Jaderi (Jadera, Zadar), Salonam (Salonae, Split) in Emoni (Emona, Ljubljana) pa je podelil pravice italskih občin (l. 35.). Vse drugače je bilo delovanje

Antonijevo v orientu. Tratil je namreč čas v Egiptu na dvoru lepe Kleopatre, ki ga je znala pridobiti popolnoma v svojo oblast. Razdeljeval je rimske provincije med njene sinove in se ločil od plemenite Oktavije. Tako so se pretrgale še zadnje vezi med Oktavianom in Antonijem. Oktavian je nato prišel z oboroženci v senat, kjer so odstavili Antonija kot triumvira. Senat in ljudstvo sta prisegla Oktavianu zvestobo ter mu izročila izredno poveljništvo zoper Antonija, katero je imel do l. 27. pr. Kr.

Vojna med Oktavianom in Antonijem naj bi odločila, kdo izmed njiju naj bo gospodar rimske države. Oba sta se pripravljala na vojno. A tudi sedaj je Kleopatra Antonija zadrževala v toliko, da ni prvi napadel, kar bi mu bilo sicer lahko mogoče. Medtem je Oktavian nabral precejšnje ladjevje in dobro vojsko na kopnem. Nasprotnika sta bila precej enako močna. Oktavianovemu brodovju je poveljeval admiral Mark Vipsanij Agripa (M. Vipsanius Agrippa). Vnela se je na Kleopatrino željo pomorska bitka pri Akciju (Actium) l. 31. v Epiru, v kateri je bilo Antonijevo in Kleopatrino ladjevje popolnoma pobito. Kleopatra je zbežala. Tedaj je zapustil tudi Antonij svojo vojsko na kopnem in hitel za Kleopatro. Ker ni bilo vojskovodje nazaj, je pristopila vsa Antonijeva vojska k Oktavianu. Antonij in Kleopatra sta se bežeč rešila v Aleksandrijo, a Oktavian jima je sledil tudi sem. Antonija je vse zapustilo; ko se mu je napačno poročalo, da ga je tudi Kleopatra izdala, se je sam usmrtil. Umirajočega se je dal prenesti h Kleopatri, v njenih rokah je izdihnil.

Kleopatra pa je izkušala sedaj tudi Oktaviana omamiti s svojo lepoto, a kaj skoro je uvidela, da pri njem ničesar ne opravi. Oktavian jo je hotel odvesti celo v Rim v proslavo svojega triumfa. Ko je Kleopatra to izvedela, se je usmrtila (baje s strupenimi kačami). Egipt je postal provinca rimske države (l. 30.).

Kultura.

(133—30).

Ustava se je v opisani dobi znatno izpremenila.

Senat, ki je imel poprej najvišjo veljavo, se je moral sedaj klanjati vojaškim poveljnikom. Isto se je zgodilo tudi z uradniki. Konzuli niso imeli več iste veljave kakor prej. Gospodar je bil oni, ki je poveljeval vojski.

Vojska je prišla do največje veljave. Narastla je na 80 legij. Zato je bilo vojake težko vzdržati, kadar je prenehala vojna; razni

poveljniki so razdelili med svoje veterance zemljišča, ki so jih pa odvezli drugim posestnikom. Ti so potem odšli v Rim in tam pomnoževali proletariat.

Promet se je olajšal s kovanjem enotnega denarja. (Aureus - 25 denarjev - 100 sestercij). Od Rena do Evfrata so rabili ta denar.

V **verstvo** so vedno bolj vpeljavali nazore in običaje orientalskih narodov, s katerimi so prišli v dotiko. Tudi vraže so se vedno bolj množile med preprostim narodom.

Omikanci so nadomestili vero s filozofijo ter se poprijeli raznih šol, kakor n. pr. stoiške, epikurske i. dr.

Nravnost ni bila povsod enaka. Preprosto ljudstvo na deželi je še vedno ohranilo svojo krepost. Drugače pa je bilo s proletarijatom v glavnem mestu. Ta je bil povsem izprijen. Proletariat se je naslanjal na mogotce, ki so ga vzdrževali.

Književnost je v tej dobi napredovala. To velja zlasti o prozi. Rimljani so se opirali na helensko kulturo. Pred vsem se je razvila retorika; njen glavni zastopnik je bil Cicero, ki se je odlikoval po temeljiti helenski omiki. Posebno znameniti so njegovi 4 govori zoper Katilino in 14 filipiških govorov zoper Antonija, „krona in triumf Ciceronovega govorništva“. Razen teh je imel Cicero več imenitnih govorov kot zagovornik pred sodiščem. Poleg govorov pa je spisal Cicero več filozofiških razprav, pisem i. dr.

Zgodovinopisje je napredovalo izmed vseh strok najbolj. Cezar je popisal svojo vojno z Galci in državljansko vojno. — Kornelij Nep (Cornelius Nepos) je spisal 23 življenjepisov raznih vojskovodij, vendar pa se na njegove zgodovinske podatke ni vselej zanašati. — Salustij (C. Sallustius Crispus) je bil prijatelj Cezarjev in je po njem dobil upravo Numidije. Izmed njegovih del sta nam ohranjeni „Katilinova zarota“ in „Vojna z Jugurto“.

III. Doba cesarstva

(od 30. pred Kr. do 476. po Kr.).

A. Principat.

(od 30. pred Kr. do 284. po Kr.).

Po bitki pri Akciju je bilo treba dati rimski državi notranjega miru, po katerem je hrepenelo vse ljudstvo. To je uvidel tudi

Oktavian, ki je sicer želel obdržati vso oblast v svojih rokah, a vendar ni hotel vzbuditi suma, da hrepeni po monarhistični oblasti, kakor je bilo to pri Cezarju. Zato je deloval na to, da dobi oblast ustavnim potom.

Leta 27. pr. Kr. je odložil svojo izredno oblast, nakar mu je senat pripoznal izredne časti ter podelil častni naslov „Augustus“. Razen tega je sprejel od senata konzulat za 10 let in prokonzularsko oblast v vseh provincijah. Na ta način je postal Oktavian ustavnim potom vladar rimske države. On sam se je imenoval „princeps“, t. j. prvi državljan, odkoder ima novo dostojanstvo tudi ime principat, zakaj cesarstvo ali kraljestvo se pravzaprav ni moglo imenovati, ker ni bilo nič poskrbljeno glede na nasledstvo. Tega Oktavian javno tudi ni hotel doseči, na tihem pa je deloval na to, da je s časom združil v svoji osebi vso oblast. Po Cezarju, ki ga je posinil, se je imenoval „Cezar“.

Princeps je počasi dosegel one oblasti in pravice, ki so ga napravile za samovladarja. Te so bile: vrhovno poveljništvo nad vojsko, obstoječo v vsem iz krog 300.000 mož, ki so bili razdeljeni po provincijah. Razen te vojske so bili vladarju na razpolago pretorijanci, okrog 9000 mož, bivajoči v Rimu kot cesarjeva telesna straža; dalje dve mornarici, ena v Jadranskem, druga v Tirenskem morju.

Fiskus je bila posebna cesarjeva blagajna, v katero so se vplačevale carine ter osebni in zemljiški davki. V svrhu odmerjenja zemljiškega davka se je izmerila površina celega cesarstva; tako se je ustvaril prvi svetovni zemljevid. V fiskus so se vplačevali tudi dohodki iz prejšnjih državnih posestev, rudnikov, gozdov itd.

Uradniki so bili popolnoma odvisni od cesarja. Nikakor niso bili pri uradovanju tako prosti kakor nekdaj. Cesar je strogo kaznoval vsak prestop, zlasti izsesavanje. Tako so postali uradniki sedaj pravi blagoslov celega cesarstva.

Senat je obdržal svojo oblast le še navidezno. V resnici je bil popolnoma odvisen od Avgusta, ki mu je predsedoval in iztrebil iz njega vse opozicijske elemente. Vzlic temu pa je bila vlada vendar vsaj po imenu deljena med senatom in princepsom, zaradi česar jo lahko tudi imenujemo „diarhijo“, t. j. dvovlado. Senat je imel svojo blagajno, „erarium“ (aerarium) imenovano.

Provincije so se delile v cesarske provincije, to so bile one, ki še niso bile popolnoma podjarmljene in po-

mirjene; stale so pod neposrednim poveljništvom imperatorja — kakor se je Oktavian tudi imenoval — in so imele obsežnejše vojaške posadke; senatorske provincije, ki so jih upravljali prokonzuli in propretorji, nastavljeni pod cesarjevim vplivom od senata.

Uprava provincij je bila prikrojena povsod tako, da so provincijalci obdržali navidezno svojo samostojnost. Mnogo provincij je volilo celo poslance v deželne zборе, ki so izražali želje provincij na najvišjem mestu; v tem vidimo prve začetke konstitucionalne monarhije. Zadnja beseda in najvišja oblast pa je ostala povsod le cesarju.

Uspehi principata so bili neprecenljivi. Povsod se je širila rimska kultura. Promet so olajševale neštene rimske vojne ceste, ki tvorijo še dandanes glavne ceste. Njih središče je bil Rim. Pošta, ki je vozila po teh cestah, je služila prvotno zgolj državnim interesom, a kmalu tudi zasebnikom. Trgovina in obrtnija sta cveteli, velikanski vodovodi in stavbe tega časa vzbujajo še dandanes naše občudovanje. Povsod je zavladalo blagostanje.

Taka je bila torej rimska država, ustvarjena po Oktavianu, ki ga imenujemo odslej „Cesarja Avgusta“, kakor se je imenoval sam.

1. Cesarji Julijci - Klavdijci

(od l. 30. pred Kr. do 68. po Kr.).

Predno prehajamo k zgodovini teh cesarjev, nam je treba, da si ogledamo najstarejše narode Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, zakaj Rimljani so odslej vedno pogosteje posegali v razmere teh narodov.

Prvi zgodovinski narodi naše države. Ob pričetku historične dobe so stanovali na ozemlju sedanje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev trije indogermanski narodi: Iliri, Traki in Kelti.

Iliri so prebivali na zapadni polovici Balkanskega polotoka od srednje Donave do Epira, deloma pa tudi v središču Balkanskega polotoka ter v Severni Italiji. Delili so se v več plemen: Dardani so stanovali med obema Moravama, Paioni ob gorenjem Vardarju, Japodi v severozapadni Bosni in sosednjih severnih deželah, Liburni ob Kvarneru in na otokih, Dalmati v bivši Dalmaciji med Krko in Neretvo, Dokleati v bivši Črni gori, Veneti pa na vzhodni obali severne Italije. — Na čelu plemen so stali poglavarji ali „dedni kralji“; čestokrat so zavze-

male to mesto ženske. Prestolica je bila Scodra (Skadar). — Narod se je delil v svobodne in nesvobodne ter se je pečal večinoma z živinorejo (ovce in koze), malo pa tudi s poljedelstvom. Iz prosa, ječmena in pšenice so si varili Iliri pivo. Tudi rudarstvo je že bilo pri njih razvito (zlato), dalje pa tudi kovinarstvo in lončarstvo. Ob morju so bili Iliri nevarni gusarji (kraljica Tevta). — Iliri so verovali v več božanstev; med temi sta bila zlasti znana Medaurus kot bog vojne, ter Bindus kot bog voda. Zgodaj so se razširila med njimi tudi rimska in helenska božanstva. Mrtvece so pokopavali Iliri v grobove.

Traki so zavzemali prvotno cel Balkanski polotok od Črnega pa do Jadranskega morja, a na zapadu so jih izpodrinili Iliri, ki so prišli od severovzhoda. V tej dobi so prebivali od Erdeljskih Karpatov pa do Marmorskega morja ter v Mali Aziji. — Traki so bili bojevit narod; oblačili so se v ovčje kožuhe ter so se kaj radi tetovirali. Tudi Traki so se delili v več plemen, tako v Tribale v današnji severni Srbiji, v Meze ob Timoku in vzhodno odtod ter v Serde, ki so bili vzhodni sosedje Dardanov ter so imeli glavno mesto Serdico (= Sredec). — Plemenom so načelovali dedni kralji; žene so bile možem podložne; poligamija je bila pri Trakih v navadi. Narod se je pečal z živinorejo (konji), z ribarstvom in malo s poljedelstvom. Sicer pa so bili Traki leni ljudje in so se mnogo udajali pijančevanju.

Kelti so se priselili v alpske dežele v 5. ali 6. stoletju pr. Krist. Pomešali so se z Iliri in iz te mešanice so izhajali zlasti Japodi in Skordiski. Prvotno so se imenovali vzhodnoalpski Kelti Tavriski. Pozneje so dobili tudi ime Noriki. Njih bivališča so se raztezala na severu do Donave, na zapadu do Ina in do izvira Drave, na jugu do Karavank, na vzhodu pa do ogrske nižine. Pri Keltih so gojili poljedelstvo, živinorejo, rudarstvo ter kovinarstvo. Iz Alp so prodirala nekatera keltska plemena na Balkanski polotok. Tako so se naselili Skordiski v današnji Srbiji in so ustanovili grad Singidunum, poznejši Beograd.

Na vse te narode so vplivali s svojo kulturo tudi Heleni, ki so prebivali na južnem delu Balkanskega polotoka.

Rimljani in prvi zgodovinski narodi naše države. Prvi-krat so stopili Rimljani v dotiko z narodi na ozemlju današnje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ko so leta 229. pr. Kr. premagali ilirsko kraljico Tevto ter so jo prisilili, da so se Iliri odpovedali gusarstvu. — Pozneje so razrušili Rimljani ilirsko kra-

ljestvo (168) ter ga z Makedonijo vred razdelili v več avtonomnih držav. Začeli so tudi ustanavljati v Dalmaciji kolonije. — Leta 35.—33. pr. Kr. je Oktavian podjarmil Ilire z zmago nad Japodi (Metullum), l. 29. pr. Kr. pa je Kras premagal Meze.

Cezar Avgustus (od 30. pr. Kr. do 14. po Kr). Avgustove vojne so imele bolj defenziven kot ofenziven značaj. Za ofenzivo je bila vojska 300.000 mož v tako razsežni državi premajhna. Cezar Avgustus je imel namen le meje države utrditi in zagotoviti. Vojna v Galiji in Hispaniji je pomirila ondotne narode, obenem pa so se morali ukloniti rimskemu gospodstvu vsi še svobodni narodi teh dežel. Vojna ob dolenji Donavi je donesla Avgustu provincijo Mezijo (Moesia), del Srbije in Bolgarije. Vojna v alpskih deželah (l. 15. pr. Kr.), ki sta jo vodila Avgustova pastorka Tiberij (Tiberius) in Druz (Drusus) z ondotnimi keltskimi razrodi, je imela namen napraviti Donavo (Danuvius) za severno mejo rimskega cesarstva, kakor je bil Ren meja med Galijo in Germanijo.

Tiberij je korakal iz Helvecije zmagujoč proti vzhodu, Druz pa preko današnjega Brennerja proti severu. Po kratkem boju so se jima pokorili keltski narodi.

Sedaj so Rimljani ustanovili tu dve provinciji:

1. Recija (Raetia) z Vindelicijo je obsegala današnjo jugovzhodno Švico, severno Tirolsko ter na severu ves svet do Donave. Augusta Vindelicorum, današnji Augsburg, je bil glavno mesto te provincije.

2. Norik (Noricum) se je dotikal na zapadu omenjene provincije. Obsegal je vzhodno Tirolsko, Solnograško, obe Avstriji, na jugu Donave bivšo Koroško in večino bivše Štajerske. Imenitna mesta so bila: Iuvavum (danes Salzburg), Ovilava (Wels), Laureacum (Lorch), Virunum (na severu Celovca), Celeia (Celje) in trdnjava Carnuntum (Petronell) ob Donavi.

Druzove vojne z Germani (12—9) ob Renu. Druz je štirikrat prekoračil Ren in došel do reke Albis (današnja Loba, Elbe). Rimljani so zgradili ob Renu 50 trdnjav, ki so imele namen braniti mejo. Med temi Moguntiacum (Mainz). Na povratku pa je Druz umrl. Na njegovo mesto je prišel njegov brat Tiberij, ki je med tem časom že podjarmil Panonce.

Tiberijeve vojne z Germani (od 8. pr. Kr. do 6. po Kr.). Tudi v Germaniji se je Tiberiju posrečilo zadušiti vsak

upor, tako da je postal del Germanije med Renom in Labo rim-ska provincija.

Nato je vladal več let mir v vsej državi od Labe do Evfrata. Zato je odredil cesar splošen cenzus, znan po rojstvu Jezusa Kristusa, ki se je porodil takrat v Betlehemu.

Medtem pa je nastala nova nevarnost od strani Germanov na vzhodu. Kralj Marbod je namreč ustanovil veliko državo v današnji Češki in Moravski. Narod, ki mu je poveljeval, so bili Markomani. V obrambo meje je poslal Avgust zopet Tiberija zoper nje. Odšel je v Carnuntum in odtod že proti Markomanom, ko je izvedel, da je za njegovim hrbtom nastala strašna vstaja Panoncev in Ilirov l. 6. po Kr. Zato se je obrnil Tiberij, ki ga je spremljal Druzov sin Germanik (Germanicus), zoper te narode. Po triletnih ljutih bojih so se morali ukloniti slednjič Panonci in Iliri, ki jih je vodil hrabri Bato. Najdalje se je branilo mesto Andetrij (Andetrium), današnji Muć na severni strani Splita.

Ozemlje med Jadranskim morjem in Donavo so nato Rimljani uredili kot provinciji Panonijo in Dalmacijo.

Panonija (Pannonia) je segala proti severu in vzhodu do Donave, na jugu čez Savo, na zapadu pa se je dotikala Norika ter Istre in Venecije. Mesta v Panoniji so bila: Emona (Ljubljana), Nauportus (Nauportus, današnja Vrhnika), Siscia, Sirmij (Sirmium, sedaj Mitrovica), Poetovio (Ptuj) in Akvink (Aquin-cum, sedaj Buda) i. dr.

Dalmacija pa je segala od reke Raše v Istri pa do Lješa na jugu, na vzhodu pa daleč preko Drine.

Meje rimskih provincij niso bile povsod stalne; tako so mesto Poetovio sprva prištevali Panoniji, časih pa tudi Italiji.

Trdne umetne ceste, ki so jih gradili Rimljani, so vezale rimske provincije v sedanji naši državi. Izhodišče jim je bila Akvileja. Odtod je držala cesta preko Emone, Celeje in Poetovia v Akvink. Od nje se je odcepilo več drugih cest. Zlasti Emona je bila važno križišče cest. Rimski uradniki, trgovci, naselniki, posadke in veterani so širili v naših deželah latinski jezik; domači jezik je gineval. Poljedelstvo je izpodrinilo pastirsko življenje, razvila se je pa tudi živahna trgovina.

Rimska kultura se je jela širiti po novih provincijah; vendar pa so prvotni prebivalci ohranili jezik svojih očetov. Kdor je hotel veljati za izobraženega, je znal latinski.

Baš tedaj, ko so podjarmili Rimljani Panonijo in Ilirijo, je doletel rimsko vojsko ob Renu hud udarec, ki ga je povzročila vstaja Germanov l. 9. po Kr. Germani so se že navadili rimske oblasti. Nekateri so stopili celo v rimsko vojsko in videti je bilo, da postane vsa Germanija rimska provinca.

V tem času se je vrnil v svojo domovino Arminij (Arminius), germanski knez, ki je služil tudi nekaj časa v rimski vojski in se tu dobro izobrazil; bolelo ga je, ko je videl, kako strogo ravna rimski poveljnik Publij Kvintilij Var (P. Qu. Varus) z njegovimi rojaki. Zato je združil Arminij Germane z namenom jih osvoboditi rimskega jarma. Poslužil se je zvijače. Raznesla se je namreč vest, da je nastala na zapadu vstaja. Var je hitel s tremi legijami v ono smer, a v Tevtoburškem lesu (Teutoburgiensis Saltus) ga je leta 9. po Kr. Arminij napadel in popolnoma pobil. Var se je sam usmrtil, okolo 20.000 rimskih legijonarjev je obležalo mrtvih. Obupno je zaklical Avgustus, ko je čul o tem udarcu: „Vare, vrni mi moje legije!“ Posledica te zmage Germanov pa je bila, da se Evropa preko Rena ni poromanila. Ta reka je bila od tega časa tudi meja.

Tako so nehale vojne za Avgusta.

Notranja vlada Avgustova. Vso politično oblast je imel cesar v rokah. Kdor se je hotel še odlikovati, ni mogel tega doseči na političnem polju, temveč le na polju književnosti in umetnosti. Cesar je v tem oziru vsakega rad podpiral. Zato je nastala v tem času doba, ki so ji že Rimljani dali značilno ime zlata doba književnosti in umetnosti.

Književnost je dosegla vrhunec popolnosti, Vsi odlični ljudje, možje in žene, so se pečali z literaturo. V prodajalnicah knjigo-tržcev so se zbirali omikanci, v svojih bibliotekah so sprejemali bogatinci svoje goste. Avgustus sam je bil prijatelj slovstva in je bodril druge, naj se pečajo z njim. Na njegovem dvoru so bili zbrani učenjaki. Ti in pesniki pa so se izkazovali v svojih delih hvaležne in so se mu laskali. Poleg cesarja so pospeševali književnost tudi razni drugi možje, pred vsemi Meceenas (Maecenas); še danes imenujemo mecene take može, ki podpirajo književnost in umetnost. Poezija je imela imenitne zastopnike. Ti so:

Vergilij (P. Vergilius Maro), ki se je porodil blizu Mantue in študiral v Rimu. Njegovo najimenitnejše delo je Eneida (Aeneis), v kateri je posnemajoč Homerjevo Odisejo opisal Enejeve bloditve po padcu Troje do prihoda v Lacijo; nato je opisal

ustanovitev Rima in proslavljal rod Julijcev, iz katerega je bil tudi cesar Avgustus in ki je imel baje za pradedu Enejevega sina Jula.

Poleg Eneide je spisal Vergilij še nekaj drugih del, v katerih opeva idilično življenje pastirjev in slavi kmetijstvo. Izmed vseh pesnikov so čitali Rimljani najbolj Vergilijeva dela.

Horacij (Q. Horatius Flaccus) je študiral filozofijo v Atenah. Vergilij ga je priporočil Avgustu in Mecenatu. Odlikoval se je po eleganci jezika ter po spretnosti v izražanju. Vrhunec je dosegel v svojih „Oдах“, ki še dandanes služijo pesnikom za vzor.

Ovidij (P. Ovidius Naso) je bil sin bogatih starišev v Umbriji. Živel je mnogo v Rimu. Med njegovimi deli so bile najimenitnejše „Metamorfoze“, t. j. „preobrazbe“, v katerih je porabil za vsebino vse znane grške in rimske mite, ki so pripovedovale o kaki izpremembi do Cezarjeve apoteoze (izpremembe v zvezdo).

Iz neznanih vzrokov je moral Ovidij v prognanstvo v Mezijo, kjer je umrl.

Proza se ni razvijala tako močno kot poezija. Vendar pa ima zgodovino pisje imenitne zastopnike.

Livij (Titus Livius) je spisal „Rimsko zgodovino“ od ustanovitve Rima do Druzove smrti. Toda ni se nam vsa ohranila. Vsi drugi latinski zgodovino pisce Avgustove dobe so brezpomembni. Pač pa je treba omeniti nekatere grške, ki so takrat živeli. Med temi je

Diodor (Diodorus) iz Sicilije spisal v grškem jeziku svetovno zgodovino od najstarejših časov do leta 60. pr. Kr.

Dionizij (Dionysius) iz Halikarnasa je spisal v grškem jeziku zgodovino Rima od ustanovitve do prve punske vojne. — Geografija je imela izvrstnega zastopnika. Ta je bil Strabo (Strabo), ki je spisal v Rimu v grškem jeziku popis zemlje in narodov tedanjega sveta.

Umetnost te dobe je kazala veliko razkošnost. Vendar pa so v vsakem oziru posnemali le Grke.

Stavbarstvo se je posebno povzdignilo za Avgusta. Zgradil je 16 krasnih svetišč. Iz tega časa je tudi Panteon (Pantheon), pozneje prezidan in še danes ohranjen. Prekrasne so bile cesarske palače in druge vile bogatašev. Terme ali kopališča so bila opremljena z vsem razkošjem, v njih so se zbirali Rimljani in se zabavali podnevi. Avgustovo svetišče in svetišče Rome v Pulju sta še dandanes dobro ohranjeni.

Kiparstvo je imelo svoj vzor tudi pri Helenih. Mnogo grških originalov so takrat kopirali; teh kopij je še dosti ohranjenih. Izvršili so pa tudi mnogo portretnih kipov, posebno cesarja Avgusta samega.

Avgustova smrt. Kakor je kazalo vse zunanje življenje Avgustovo le srečo, tako nepovoljno je bilo njegovo družinsko življenje. Predvsem ga je bolelo, da ni imel pravega naslednika. Njegova hči Julija ga je toli žalostila s svojim nenravnim življenjem, da jo je pregnal na otok Pandaterijo (Pandateria) v Tirensem morju. Tudi pastorek Tiberij ni živel posebno složno z Avgustom.

Leta 14. po Kr. je umrl Avgustus v Noli. Njegovo smrt so toliko časa prikrivali, da je došel Tiberij iz Ilirije in prevzel vlado. Nato so odpeljali cesarjevo truplo v Rim, kjer so ga z velikanskim slavljem sežgali. Milijoni so žalovali za blagim cesarjem.

Tiberij. Avgustu je sledil njegov pastorek in posinovljenec Tiberij (14—37). Vlada za njega nikakor ni bila lahka, kajti monarhija še ni bila postavno ustvarjena. Tiberij je gledal na to, da senat ni prišel do veljave. Drugače pa je bilo z vojsko, ki je dobro vedela, da ima vso moč. To je občutil tudi Tiberij takoj pri nastopu vlade. Nastal je upor panonskih in germanskih legij. Prvega so udušili, težje je šlo to z legijami v Germaniji, ki so zahtevale Germanika, Druzovega sina, za cesarja. Le težko jih je pomirila Germanikova žena. Legije so želele pleniti in ropati po provincijah. Da bi ne stale brez opravila, pričel je Germanik vojno z Germani.

Germanikova vojna z Germani. Zmagovito je prodiral v notranjo Germanijo in došel do kraja, kjer je bil pobit Var. Pokopal je kosti rimskih legijonarjev. Posrečilo se mu je tudi ujeti Arminijevo ženo Tusbelda (Thusnelda). Germanik še ni dovršil svojega namena, ko ga je poklical Tiberij domov. Prišedši v Rim je obhajal prekrasen triumf, v katerem je stopala tudi uklenjena Tusbelda. Nato je odposlal cesar Germanika v Sirijo, kjer pa je nenadoma umrl, baje otrovan.

Odsihdob so imeli Germani nekaj časa mir pred Rimljani, a sedaj so se sprli sami med seboj. Arminij se je obrnil proti Marbodu, češ, da je podpiral Rimljane s svojo nevtralnostjo. Prišlo je med obema do strašne bitke, ki pa ni odločila. Marbod je kmalu nato šel k Rimljanom in umrl v Raveni. Pa tudi Arminij

je padel pri svojih rojakih v nemilost. Dolžili so ga, da stremi po kraljevski časti, zato so ga umorili.

Notranja vlada Tiberijeva je bila sprva mila. Rimljani so bili zadovoljni. Cesarju se je tudi posrečilo pomiriti vojsko. Strogo je nastopil proti nenravnosti, razkošju in zapravljivosti rimske aristokratije.

Kmalu pa so se pričele velike izpremembe v cesarski hiši. Cesar je preveč samotaril; razun tega so bila tudi njegova mladostna leta žalostna; na Avgustovo povelje se je moral ločiti od svoje žene ter se poročiti z razuzdano Julijo, ki mu je napravila mnogo sramote. Vse to je provzročilo v njem sovraštvo do ljudi in nezaupnost, kar je podpiral njegov svetovalec Sejan (Sejanus), vladohlepen in skop mož. On je svetoval cesarju, da naj združi pretorijance, ki so bili doslej po mestu in pred mestom razkropljeni, v enem taboru. To združenje pretorijancev pa je imelo važno posledico: zavedali so se svoje moči; ščitili so sicer cesarja, a postali so mu tudi lahko nevarni. Sejan je bil poveljnik z naslovom prefekta. Postal bi bil sam rad Tiberijev naslednik, zato je na zvit način spravil iz sveta cesarjevega edinega sina. Tiberij ni vedel, kako se je to zgodilo. Smrt njegovega edinca pa ga je toliko pretresla, da se je začela odsihdob Tiberijeva strahovlada. Mnogo ljudi je bilo zatoženih zaradi veleizdajstva in obsojenih na smrt. Dolatorji (ovaduhi), ki so bili dobro plačani, so podkopavali vsako zaupnost in pravico. Nato je Sejan pregovoril cesarja, da je odšel na otok Kaprejo (Capraea, Capri), kjer je živel čisto sam zase. Sejan pa je nadaljeval v Rimu svoje grozovitosti. Odstranil je vse cesarjeve sorodnike, samo vdovo cesarjevega sina ne; to je hotel imeti sam za ženo. Tedaj je bilo cesarju jasno, da stremi Sejan po vladi. Cesar mu je podelil na videz visoke časti, na tihem pa je ukazal Sejana umoriti. Ukaz se je izvršil.

V tem času so križali v Jeruzalemu Jezusa Kristusa. Ko pa je tudi Tiberij čutil, da se bliža njegov konec, se je hotel vrniti v Rim. Na poti pa je umrl Tiberij, ki je bil pravi despot za plemenitnike, a blag in mil vladar za preprosto ljudstvo. Njegov naslednik je bil Gaj Kaligula (C. Caligula).

Kaligula (= čeveljček, 37—41), je bil sin blagega Germanika, od katerega pa se je jako razlikoval. Vladal je tako kakor bi bil blazen. Bil je krvoločan kakor malokdo: za zabavo je podpisoval smrtne obsodbe in se radoval nad stokanjem mučenih ob-

sojencev. Zapravljal je ogromne vsote denarja s triumfi, ki si jih je dal prirediti kot zmagovalec čez Germane in Brite, ki pa jih še videl ni. Njegov despotizem značijo najbolj besede, ki jih je baje govoril: „Moja želja bi bila, da bi imelo vse rimsko ljudstvo le eno glavo, da bi jo odsekal z enim udarcem!“

Potemtakem ni čuda, da je nastala zoper njega zarota; tiran je bil umorjen. Zarotniki so hiteli nato v senat, da bi obnovili republiko, a bilo je prepozno, zakaj pretorijanci so že bili postavili novega cesarja, Ta je bil

Klavdij (Claudius 41.—54), Germanikov brat. A on se je brigal bolj za študije nego za vlado; to je prepustil svojim ljubljencem, ki so odredili marsikaj dobrega, n. pr. utrjenje Ostije in osuševanje barja, ki so ga potem porabili za poljedelstvo. Klavdij je ustanovil tudi prvič nekatere najvišje državne urade liki ministrstva za razne stroke, tako n. pr. za državne finance. Večinoma so zavzemali ta mesta visoko naobraženi osvobodjenci. Razen tega so se za Klavdija razširile tudi meje rimske države ter se ji priklopile kot nove provincije Mavretanija, Tracija in Britanija.

Toda kmalu so ponehali uspehi, ko je rastel vpliv žená na dvoru. Med temi je bila v prvi vrsti cesarjeva nenravna žena **Mesalina** (Messalina), ki je živela v orientalskem razkošju. Slednjič je spoznal cesar njeno nenravnost in jo dal usmrtiti; nato se je oženil z **Agripino** (Agrippina), ki je bila lepa in duhovita, a nenravnejša od Mesaline. Omožila se je s cesarjem le z namenom, da ga zastrupi in spravi na prestol svojega sina iz prvega zakona, **Nerona**. (Nero). Načrt se ji je posrečil.

Nero (54—68). Dokler ga je vodil njegov vzgojitelj filozof **Seneka** (Seneca), je dobro vladal. A kakor hitro je spoznal svojo moč, postal je najkrvoločnejši tiran. Kdor je le količkaj samostojno mislil, je moral umreti. Prizanesel ni niti svojim sorodnikom; njegov polubrat **Britanik** je umrl pri cesarskem obedu za strupom, svojo mater **Agripino** je poizkusil utopiti z nalašč zato napravljeno ladjo; ko pa se je rešila, so jo njeni preganjalci umorili; svoji ženi **Oktaviji** je dal v kopeli prerezati žile.

Po teh grozodejstvih pa je nastopal **Nero** kot igralec. Imel se je za imenitnega umetnika. Nastopil je kot pevec in igralec na kitaro v gledališču, prirejal je velikanske ljudske veselice in zapravljajl je državni denar na vse mogoče načine. Kot igralec in pevec je hodil tudi po provincijah — zlasti po Ahaji, kakor so imenovali takrat Grcijo in si dal izročiti od laskalcev lavorjeve

vence. — Tedaj je zadela mesto strašna nesreča. Nastal je požar v Rimu l. 64., ki je upepelil skoraj vse mesto. Ljudstvo je govorilo, da je cesar sam ukazal mesto zažgati, da bi videl, kakšen je bil požar Troje. Vendar pa resničnost te govorice ni dokazana. Da bi odvrnil od sebe sum, je pričel Nero preganjati kristjane, ki so jih imeli Rimci za judovsko sekto in so jih zaradi skromnega življenja črtili ter jih smatrali za ljudske sovražnike. Nero jih je obsodil mnogo na smrt. Kot goreče baklje so umirali pri veselich, privezani na drogeve. Nato je sezidal Nero nov Rim, lepši in trdnejši od prejšnjega. Prekrasna je bila njegova „zlata hiša“. A pošel je tudi v cesarski blagajnici denar. Nero si je pomagal s tem, da je poslabševal denar in konfiskoval privatno imetje. Posledice so bile zarote, ki pa so jih odkrili in kruto kaznovali. Umreti je moral tudi nedolžni Seneka. A že so se vzdignile zoper cesarja legije v provincijah. V Hispaniji so oklicali Galbo (Galba) za cesarja. Tudi v Rimu je nastal upor zaradi lakote. H Galbi je prestopila celo cesarjeva telesna straža. Nero je zbežal na eno izmed svojih vil in se usmrtil. Njegove zadnje besede so bile: „Kak umetnik umrje z menoj!“ Z njim je izumrl rod Klavdijcev.

2. Cesarji leta 68. in 69.

Leta 68. in 69. so sledili cesarji Galba, Oto (Otho) in Vitelij (Vitellius). Legije so jih oklicale za cesarje, a proticesarji so jih zopet vrgli s prestola. Medtem je poveljnik Tit Flavij Vespazijan (T. Flavius Vespasianus) bival od l. 66. v Palestini, da uduši upor Judov. Judje so hudo občutili rimsko vlado. Namestniki, ki jih je nastavil v njihovi deželi Nero, so bili skopi in krvoločni ter so dražili Jude tako dolgo, dokler niso pognali Rimljanov iz mesta. A kmalu je dospel Vespazijan; Judje so se bojevali obupno, nazadnje so se umaknili v Jeruzalem. A medtem so oklicale legije Vespazijana za cesarja, obleganje Jeruzalema je moral prepustiti svojemu sinu Titu, sam pa je odšel v Italijo. Cesar Vitelij je bil premagan, zato se je odrekel prestolu, a vojaki so ga ubili. Zavladala je nova dinastija.

3. Cesarji Flavijci.

(69—96).

Vespazijan (69—79) je bil izvrsten vladar. V začetku svoje vlade je imel dosti opraviti, da je obranil meje svoje države. Naj-

važnejši dogodek njegovega časa je razdejanje Jeruzalema l. 70. Tit je na povelje svojega očeta oblegal mesto, v katerem so kmalu izbruhnile lakota in bolezni. Ponujal je Judom milost, a je niso hoteli. Bojevali so se do skrajnega ter se končno umaknili v svetišče. Ko pa so Rimljani tudi to naskokoma vzeli ter ga zažgali, je Tit razdejal mesto popolnoma. Mnogo Judov je prostovoljno umrlo, kar pa jih je ostalo, so jih odvedli uklenjene v egipčanske kamnolome, v šole borilcev ali pa v suženjstvo. Med ujetniki je bil tudi judovski zgodopisec Jožef Flavij (Josephus Flavius). Odsihdob žive Judje brez države raztreseni po vsem svetu. Titu pa so priredili v Rimu velikanski triumf, čegar spomenik, Titov slavolok, v Rimu je še ohranjen.

Notranja vlada Vespazijanova. Najprvo je privadil vojsko zopet na disciplino. Senat je pomnožil z najboljšimi možmi iz provincij in sezidal v Rimu Amphitheatrum Flavium, ali — kakor ga izza srednjega veka imenujemo — Kolosej (Colosseum), 4 nadstropja visoko stavbo s prostorom za 87.000 gledalcev. Še zdaj je to poslopje največja razvalina starega veka. S štedljivostjo je napolnil zopet blagajnice, na drugi strani pa tudi podpiral umetnost in znanost. Naslednik na prestolu mu je bil sin

Tit (79—81) „ljubljenec in slast človeštva“, kakor so ga imenovali zaradi njegove milobe in dobrosrčnosti. Vse svoje življenje je posvetil blaginji države. Za njegove vlade se je dogodil izbruh Vezuva leta 79.; pri tem so bila zasuta tri mesta: Herkulanej, Pompeji in Stabije; v izkopinah teh mest se nam zrcali vse življenje starih Rimljanov. Poleg te nesreče je uničila kuga za Titove vlade mnogo ljudi v Rimu. Tit je pomagal nesrečnikom po vseh močeh. A tudi njega je ugrabila prezgodnja smrt. Sledil mu je brat

Domician (Domitian 81—96), ki pa je bil popolnoma drugačen nego Tit. Bil je krvoloč in strahopeten tiran. Poveljnika Agrikolo (Agricola), ki je bil podjarmil Britanijo, je poklical iz zavisti domov. Tudi višjim uradnikom ni zaupal, delatorji ali ovaduhi so zopet delovali; prelilo se je mnogo krvi. Slednjič so umorili tirana; senat je dal povsod prevrniti njegove kipe in izbrisati njegovo ime, kjer je bilo zapisano. — Njegovim naslednikom pravimo „cesarji posinjenci“.

4. Cesarji posinjenci.

(96—180.)

Nerva (Nerva I. 96—98), prileten, blag senator, je porabil vso svojo moč v to, da bi zacelil rane, ki jih je vsekala Domicianova vlada. Da bi ukrotil podivjane pretorijance, je posinil poveljnika Trajana (Trajanus), ki mu je sledil na prestolu.

Trajan (98—117) je bil prvi cesar, ki ni bil rojen v Italiji, — porodil se je v Hispaniji — kar izpričuje, kako je že napredovalo izenačenje med Rimom in provincijami. Notranja vlada Trajanova je bila izborna. Sam je živel preprosto brez razkošja; z vsakomur je bil prijazen. Skrbel je za pravico, pospeševal trgovino z grajenjem cest, prekopov, mostov in luk, skrbel za vzgojo otrok in podpiral revne starše.

Ker je ščitil rimsko vero, je imel tudi kristjane za njene sovražnike in jih je zato preganjal.

Trajanove vojne so znatno povečale rimsko državo. Najznamenitejše so bile vojne z Dačani (101—107). Dacija (Dacia) je bila dežela na severu dolnje Donave. Kralj Dačanov je bil Decebal (Decebalus). Blizu današnje Ršave je zgradil Trajan prvi zidani most preko Donave, čigar stebri so še danes ohranjeni. Potem je porazil Dačane popolnoma; Decebal se je sam usmrtil. Iz podjarmljene dežele je napravil Trajan provincijo Dacijo, ki je obsegala današnjo Rumunijo, Erdeljsko in jugovzhodno Ogrsko. Kmalu se je zanesla sem rimska kultura in dežela se je poromanila (postanek rumunskega jezika). — V orientalskih vojnah (114—117) je podjarmil Trajan Armenijo, Asirijo, Mezopotamijo in severno Arabijo. Umrl je v Kilikiji. Njegov pepel so prepeljali v Rim, kjer stoji še dandanes na foru „Trajanov steber“, ki predočuje slike iz vojne z Dačani. Na vrhu stebra je stal njegov kip, ki so ga nadomestili pozneje s kipom sv. Petra. Pred smrtjo je Trajan posinovil Publija Elija Hadrijana (P. Aelius Hadrianus), ki je bil njegov sorodnik. Ta mu je tudi sledil na prestolu.

Hadrian (117—138) je razvil jako obsežno delovanje. A dasi je bil sam izvrsten vojskovodja, mu vendar ni bilo na tem, da bi bil povečal državo z vojnam, temveč je hotel le zabraniti in utrditi meje države. V to svrhu je sezidal v Britaniji od zapadne do vzhodne obale velikanski zid, „vallum Hadriani“, ki naj bi ščitil Britanijo pred napadi na severu bivajočih Kaledoncev.

Istotako je dokončal v Germaniji „limes“, t. j. zidovje s stolpi in trdnjavami med Renom in Donavo.

Notranja vlada Hadrianova je bila posvečena zlasti upravi in pravosodju. Sad tega delovanja je bil državni svet, sestavljen večinoma iz juristov, s katerimi se je cesar posvetoval v važnih zadevah. Pravosodje naj bi olajšal državni zakonik, ki ga je sestavil na cesarjevo povelje najimenitnejši jurist tedanjega časa, Salvij Julian (Salvius Julianus). Te zbirke zakonov so se odsihdob morala držati vsa sodišča. Cesar sam je večkrat predsedoval sodiščem.

Hadrian se je hotel tudi osebno prepričati o razmerah v svoji državi; zato je mnogo prepotoval. Hadrianova popotovanja so trajala več let in so zapustila mnogo znakov. Obhodil je Grecijo, Azijo in Egipt, Galijo, Hispanijo, Britanijo in renske dežele. V Traciji je ustanovil mesto, ki ima še dandanes njegovo ime, namreč Adrianopolis. Zlasti rad se je mudil v Atenah, kjer je zgradil nov del mesta. Znamenite so tudi Hadrianove stavbe v Italiji. Med temi je v prvi vrsti Hadrianova vila v Tiburu, današnji Tivoli blizu Rima. To poslopje je bilo nekak muzej, ki je hranil posnetke raznih umotvorov, ki jih je cesar spoznal na potovanju. Razen teh so bila združena s poslopjem svetišča, gledališča, kopališča, dvorane itd. Hadrianov mavzolej v Rimu je še dandanes ohranjen. V srednjem veku so ga izpremenili v trdnjavo in dejali na njegov vrh kip arhangela Mihaela, zaradi česar ima to poslopje dandanes ime „Angelski grad“.

Poleg umetnosti je pospeševal Hadrian tudi pesništvo, glasbo in znanost. V njegovi bližini je bilo vedno dosti učenjakov, zlasti grških filozofov.

Zadnja leta Hadrianova pa je iznemirila nova vstaja Judov. Hadrian je namreč zgradil na mestu, kjer je stalo poprej Salamonovo svetišče, tempelj na čast kapitolskemu Jupitru. To je še enkrat in zadnjikrat razburilo Jude, ki so zgrabili za orožje. Vnela se je strašna vojna; pol milijona Judov je bilo ubitih, Rimljani so razrušili skoro vsa mesta. Judovska država je ponehala za vselej. Kar je še ostalo Judov, so se razkropili po vsem svetu, kjer pa so ostali do dandanes zvesti svoji veri.

Ker Hadrian ni imel sina, je določil za naslednika Tita Avrelija Antonina (T. Aurelius Antoninus). Zove se pa navadno **Antonin Pij** (138—161) zaradi pijetete do Hadriana; bil je zelo miroljuben vladar. Pospeševal je umetnosti, skrbel za vzgojo

in reveže. Samo v Britaniji je potisnil mejo države malo proti severu.

Mark Avrelij (Marcus Aurelius, 161—180) je bil odličen filozof-stoik, pa tudi spreten vojskovodja. Sad njegovih filozofičnih študij je knjiga „O sebi“, ki izpričuje nrvnost njegovega značaja. To knjigo je pisal med boji z Markomani in Kvadi (167—180). Ti germanski narodi so ostavili današnjo Češko in Moravsko ter prodirali preko Donave celo do Ogleja. Mark Avrelij jih je le z najhujšim naporom prisilil, da so odšli v svojo prejšnjo domovino. Nevarnost še ni bila popolnoma odstranjena, ko je umrl cesar v Vindoboni, današnjem Dunaju. Z Markom Avrelijem so prenehali cesarji posinjenci, ki so bili vsi brez izjeme dobri vladarji.

Kultura.

Gospodarske razmere so se v dobi cesarjev popolnoma izpremenile, zakaj državljanski boji, ki so pustošili dežele, so prenehali. V nekaterih deželah je cvetelo poljedelstvo, v drugih industrija. Srednji stan je posebno dobro procvital, rokodelci so imeli dosti opravila; tudi meščani so pospeševali umetnost in znanstvo. Vzlic temu je ljudstvo še kaj rado vrela v glavno mesto Rim, kjer so se zaradi tega zlasti stanovanja podražila, v tem ko je zunaj marsikatero mesto propadlo. Radi velikosti države pa seveda Rim ni zadostoval kot edino središče. Zato so imele tudi provincije svojá središča, cesarji pa so z zgradbo trdnih cest in dobrih poštnih zvez združevali vse cesarstvo. Kjer je zavladata rimska oblast, tam se je širila tudi rimska civilizacija.

Življenje v Rimu je stalo seveda pod vplivom teh gospodarskih razmer. Bogastvo se je množilo v rokah nekaterih. Življenje bogatincev je bilo zelo razkošno. Kar je bilo najdražje in najredkejše, je prišlo pri pojedinah na mizo bogatašev. Postrežljivi sužnji so stregli gostom, godba jih je razveseljevala. Tako so zapravljali nekateri čas, ker jim je bilo delovanje na političkem polju zabranjeno.

Drugi pa, ki so bili idealnejši, so iskali druge zabave, ki jo jim je prineslo zlasti potovanja. Občudovanje zgodovinskih znamenitosti se je med Rimljani znatno razširilo. Cesar Hadrian jim je bil v tem oziru za zgled. Komur so dopuščala sredstva, ta je šel v orient; posebne, za taka potovanja spisane knjige so ga vodile. Mnogo obiskani kraji so bili Egipt, Delfi in Ilijon.

In vendar Rimljani v tem času še niso imeli pravega smisla za lepoto narave.

Mestna drhal si takih potovanj seveda ni mogla privoščiti. Ta je lenarila v Rimu in živela ter se zabavala na stroške cesarjev v prepričanju, da je vse na svetu le zaradi nje. Vse delo teh postopačev je bilo, lenariti v krasno opremljenih kopališčih, zavživati od cesarja plačane obede in se zabavati v gledališču ali v cirkusu. V zadnjem so bile zlasti priljubljene dirke s konji, ki so jih nalašč zato vzgajali. Pri dirkah so gledalci stavili.

Druga vrsta zabave so pa bile borbe gladiatorjev, ki so se vršile v amfiteatrih pred tisočerno množico. Borilci so se borili sicer za denar; če pa je v borbi podlegel, ga ni bilo večjega plačila, kakor če je borilec med mogočnim ploskanjem „slikovito umrl“. — Poleg borb so prirejali v cirkusih takozvane navmahije, t. j. pomorske bitke, za katere so sezidali večkrat posebna poslopja. Dalje so zabavali ljudstvo boji z zverinami, proti katerim so pošiljali navadno obsojence. Pri tem so kazali gledalci vso svojo trdosrčnost, ki je prav lastna Rimljanom.

Življenje v provincijah ni bilo tako razuzdano kakor v Rimu. Pokvarjenost velikega mesta se provincijalcev še ni poprijela. Tu se je ljudstvo preživljalo z delom, za vsakogar je bila največja sreča družina, kar nam posebno izpričujejo razni nagrobni napisi. A tudi meščani po provincijah so imeli svoje zabave in so poznali razkošje, podobno rimskemu.

Versko življenje starih Rimljanov je izmiralo. Sicer so napravljali cesarje za bogove, pomnoževali duhovniške kolegije, a vse to je bilo le vnanje, v srcih ni bilo prave vere. V srcu se je zatekalo ljudstvo k novim verskim nazorom. Eden izmed teh je bil orientalski skrivnostni kult. Zlasti gosposki Rimljani so se tega fanatično oklepali. Častili so egipčansko boginjo Izido. Perzijski bog Mitra je bil zlasti pri vojaštvu v časti. Filozofiški sistemi so nadomestovali omikancem vero. Nekateri so se držali epikurskega, drugi stoiškega, tretji zopet ciniškega naziranja.

Toda niti orientalski kult niti razni filozofiški sistemi niso zadovoljili ljudstva, kar je pospeševalo, da se je tako hitro razširjevala Kristusova vera, ki so se je zlasti poprijeli reveži in tlačeni v Jeruzalemu. Rimljani so imeli — kakor že omenjeno — kristjane za sekto judovske vere. Kmalu pa se je razširila Kristusova vera tudi med pogane. Zlasti jo je razširjeval apostol

Pavel po Mali Aziji, Makedoniji, Greciji in nazadnje v Rimu. Sv. Mohor in Fortunat sta oznanjala novo vero na Slovenskem že okoli l. 151. po Kr. Emona je imela baje že tedaj svojega škofa. Vera, ki je učila usmiljenje, enakost vseh in plačilo na drugem svetu, je kmalu pridobivala zase zlasti one, ki niso imeli v življenju drugega nego trpljenje. Tako trdno se je vcepila v srca tisočernih in tisočernih, da je niso mogla iztrgati iz njih tudi ne najhujša preganjanja kristjanov.

Vzroki preganjanja niso bili vedno isti. Nero jih je preganjal ne toliko zaradi vere, temveč zaradi tega, ker so jih drugi obrekovali kot zločince in sovražnike ljudstva ter zato, ker je hotel odvrniti sum rimskéga požiga od sebe. Domician jih je preganjal že zaradi vere; Trajan je ukazal, da jih sicer ni treba zasledovati, toda če se kristjani branijo udeleževati se češčenja cesarja kot božanstva in jih kdo ovadi, potem se morajo kaznovati.

Književnost. Mir, ki je vladal po Avgustu večinoma v rimski državi, je pospeševal procvit literature in umetnosti. Sicer književnost ni dospela do one višine, kakor v času zlate dobe, vendar pa so se nahajali tudi tedaj slavni pisatelji. Zato imenujemo to dobo „srebrno dobo“. Poezija se ni odlikovala toliko po globokih mislih, kakor po pretiravanju izrazov, po patosu. Najbolj zastopana je satira.

Juvenal (Juvenalis), ki je živel za Domiciana, Trajana in Hadriana, je ožigosal v svojih delih nenravno življenje svojega časa.

Marcial (Martialis) se je odlikoval zlasti v svojih epigramih, vendar pa nam ne ugaja v njegovih delih prilizovanje cesarju Domicianu, za katerega je živel v Rimu.

Proza „srebrne dobe“ je imela izvrstne grške in latinske zastopnike. Med prvimi je slovel zlasti

Klavdij Ptolemej (Claudius Ptolemaeus) iz Aleksandrije, ki je živel okoli l. 160. in je zbral vse tedanje znanje na polju geografije in astronomije. Ptolemejev geocentriški sistem je veljal do začetka novega veka.

Zgodovinopisje. Tacit (P. Corn. Tacitus) je bil najmenitnejši rimski historik. Živel je okoli l. 100. po Kr. Njegovo delo „Germania“ je najboljši popis dežele in šeg starih Germanov. V svojih „Analih“ in „Historijah“ nam podaje zgodovino časa od Avgustove do Domicianove smrti.

Plutarh (46—120) je bil grški zgodovinar. Živel je večinoma v Beotiji, a prišel tudi v Rim. Znamenite so njegove biografije odličnih Rimljanov in Grkov.

Jozef Flavij (Josephus Flavius) je bil imeniten judovski zgodovinar. Popisal je poleg drugega judovsko vojsko in razdejanje Jeruzalema. Imeniten filozof je bil

Seneka (Seneca), Neronov učitelj.

Retorika se je razvijala zlasti za Hadrijana. V Rimu je bila posebna šola za vzgojo v govorništvu. Naslanjali so se v tem oziru Rimljani popolnoma na Grke. Med govorniki se je odlikoval zlasti

Kvintilijan (M. Fabius Quintilianus), ki je za Vespazijana deloval kot učitelj retorike. Spisal je tudi knjige o govorništvu.

Umetnost. Stavbarstvo je ljubilo v tej dobi krasoto. Tudi Avgustovi nasledniki so zgradili mnogo svetišč in javnih poslopij. Ker stari forum v Rimu ni več zadostoval, napravili so Trajan in nekateri drugi cesarji nove trge. Vodovodi, gledališča in kopalnišča so se gradila po vsej državi. Kiparjev ni bilo velikih v tej dobi, pač pa mnogo posnemalcev slavnih grških mojstrov; to se je godilo zlasti pri portretnih kipih. Slikarstvo je še bolj napredovalo. Seveda so služila tudi tu stara dela za zgled. Nekaj novega je bil mozaik (n. pr. Aleksandrova bitka pri Isu).

5. Vojaški cesarji.

(180—284).

Marku Avreliju je sledil na prestolu njegov sin

Komod (Commodus, 180—182), ki je bil povsem različen od svojega blagega očeta. Komoda moramo prištevati med cesarje Neronove vrste. Ogromne množice nedolžnih podložnikov so morale umreti. Cesar se je rad zabaval z borbami, njegovi služabniki pa so v cesarjevem imenu počenjali grozodejstva, ki so bila hujša od kuge in lakote, ki sta ob istem času razsajali v Rimu. Nezadovoljnost ljudstva se je zato obrnila najpoprej proti cesarjevemu služabnikom, nato pa proti cesarju samemu, ki so ga končno umorili.

Odsihdob pa so se razmere znatno izpremenile. Vedno bolj je stopala v ospredje premoč vojaštva, ki je bilo zelo nemešano z manj omikanimi provincijalci; zlasti Germanov je služilo že polno v rimski vojski. Vojaštvo je imelo vso moč v svojih rokah; cesarjem se je pokorilo le zaradi plače in daril. Na ta način

je bila torej usoda države v rokah vojakov. Ker pa so vojaki rabili ogromne vsote denarja in ker so cesarji še poleg tega potrošali ravno tako velike vsote za sijajno življenje na dvoru in za igre, so nalagali vedno višje davke, ki so jih občutile zlasti provincije.

Legije v provincijah in pretorijanci so pridobivali vedno večjo oblast. Od Komoda dalje so pretorijanci ali legije kar na svojo roko oklicavale cesarje, ponavadi svoje poveljnike. Tako se je zgodilo, da je časih naenkrat vladalo po več cesarjev, ki so se tudi med seboj bojevali.

Septimij Sever (Septimius Severus, 193—210) je porabil zavist legij proti pretorijancem, da je uničil njih moč. Razpustil je telesno stražo pretorijancev. Posrečilo se mu je premagati tudi vse pretendente za prestol. Na mesto razpuščenih pretorijancev je postavil novo telesno stražo, sestavljeno iz vseh vrst čet. Senat je izgubil še zadnjo veljavo, ki jo je imel. Njegov sin

Karakala (Caracala, 211—217) je videl le v vojaki vse, druge ljudi je zasramoval in sovražil. Tisoče jih je dal pomoriti, da se je polastil njih imetja, ki ga je rabil za priredbo iger, borb i. t. d. Da bi pomnožil državne dohodke, je podelil vsem svobodnim cele države rimsko državljanstvo. Ohranjene so še razvaline Karakalina prekrasnega kopališča, ki spada med najkrasnejše stavbe vseh časov. — Za propadanje rimske vere je značilno, da je eden izmed Karakalovih naslednikov (cesar Heliogabalus) proglasil kult sirskega solnčnega boga za državno vero.

Aleksander Sever (A. Severus, 222—235) je bil predober človek; zato si tudi ni mogel priboriti veljave. Vodil ga je večinoma znameniti jurist **Ulpian**. Za njegove vlade so nastale nevarnosti za rimsko državo v Prednji Aziji, kjer je ustanovila dinastija **Sasanidov** novo perzijsko državo (226—651), ki naj bi se razširila po onih deželah, ki jih je obsegala stara država. Pri tem namenu so seveda Sasanidi morali priti v sovraštvo z Rimljani. Aleksander Sever se je bojeval s Sasanidi, a ne s posebnimi uspehi. Vendar pa je ohranil prejšnje meje.

Druga nevarnost so bili **Germani**, ki so se združili sedaj v več zavez in so tako dobili novo moč. **Alamani** so hoteli prekoračiti Ren; cesar jim je hitel naproti, toda v Germaniji so se uprli vojaki in ga umorili.

Avrelian (Aurelianus, 270—275) je bil imeniten vojskovodja, vendar pa je moral Dacijo prepustiti **Gotom**; nato je hitel v Italijo, kamor so udrli Alamani; Avrelian jih je pregnal in utrdil

Rim s po njem imenovanim obzidjem, ki je še dandanes ohranjeno. Na vzhodu je ustanovila v Siriji omikana kraljica Zenobija (Zenobia) državo, ki se je odlikovala po tem, da je gojila umetnosti in znanosti. Avrelian jo je premagal v Palmiri (Palmyra) in jo odvedel v Rim.

B. Absolutna monarhija

(284—476).

Principat, oziroma diarhija se ni obnesla, še manj pa vojaški despotizem. Treba je bilo državo preustrojiti, drugače bi bila propadla. To preustrojitev je izvedel

Dioklecian (Diocletian, 284—305), sin kmetiških staršev iz Dalmacije. Služil je v vojski in s svojo hrabrostjo in nadarjenostjo dospel do poveljnika, nakar so ga vojaki oklicali za cesarja. Kot tak je pokazal svoje politiške zmožnosti. Takoj je izprevidel, da ni mogoče enemu samemu človeku vladati toliko državo. Posledica tega je bila razdelitev cesarstva na dva dela: Dioklecian je vladal vzhodnemu delu ter stoloval v Nikomediji v Bitiniji, Maksimian (Maximianus) pa zapadnemu delu in je stoloval v Milanu. Bil je torej sovladar z enakimi pravicami in z naslovom „Augustus“. Tako je prenehalo starodavno mesto Rim biti središče države.

Oba vladarja sta se uspešno bojevala prva leta zoper sovražnike, nato pa sta po dogovoru izvolila še vsak svojega namestnika z naslovom „caesar“; cesarja naj bi bila tudi naslednika na prestolih. S tem sta nasledstvo uredila, ker bi se cesarji kot prestolonasledniki vzgajali in bi se tako uredilo prestolonasledstvo. Uprava države je dobila za Diokleciana tudi novo obliko. V tem oziru je bilo njegovo najprvo delo delitev civilne in vojaške oblasti.

Civilni uradniki so bili razdeljeni po činovnih razredih in so dobivali plačo, torej so bili uradniki po poklicu. Od nižjega uradnika se je lahko apeliralo na višje, zadnja inštanca je bil cesar sam.

Vojska je dobivala tudi plačo. Vodili so jo častniki, legijski polkovniki in generali. Njen najvišji poveljnik je bil cesar sam.

Da bi višji uradniki ne dospeli do prevelike oblasti, je ukrenil Dioklecian dalje delitev države v 12 diecez, kojih predstojniki so se zvali vikarji in dalje delitev dvanajstih diecez v 96 provincij, kojih predstojniki so imeli naslov „prezident“.

Vse to je pa zahtevalo mnogo denarja. Zato je uvedel Dioklecian povišanje davkov, ki so se vplačevali vsi v eno blagajno, zakaj razloček med fiskom in erarjem je izginil.

Senat je izgubil vso politiško oblast. Edini vladar države je bil cesar, ki so ga nazivali „gospod“ (dominus) ali „bog“ (deus). Mnogoštevilni uradniki so živeli na dvoru, ki je zadobil orientalsko podobo. Dioklecian je pospeševal umetnost in obrt, sezidal krasne palače, svetišča in kopališča.

Vzlic dobri volji, ki jo je imel Dioklecian, pa ni mogel biti zadovoljen. Zlasti ena želja se mu ni izpolnila, namreč ta, da bi bila stara poganska vera obenem tudi državna vera, on sam pa v njej nekak bog. Zato je videl v kristjanih svoje nasprotnike, državo v državi. Kristusova vera se je tako razširila, da je bila dvanajstina državljanov že krščena. Dioklecian je torej še enkrat poizkusil zatreti to vero in odredil najhujše preganjanje kristjanov l. 303. Ukazal je porušiti vse krščanske cerkve in prisiliti kristjane, da darujejo poganskim bogovom. Kdor se ne uda, naj umrje. In umrlo jih je na tisoče, a Dioklecian ni dosegel svojega namena. Kristjanov je bilo le vedno več.

Po dvajsetletni vladi sta se sešla Dioklecian in Maksimian v Rimu, kjer sta si dala prirediti krasen triumf. Nato pa se je razglasil odstop vladarjev leta 305. Dioklecian je odšel v Dalmacijo in si zgradil blizu Salon (Salonae, današnji Sólín) prekrasno palačo, kjer je preživel samotna svoja zadnja leta. L. 313. je umrl. V njegovi palači stoji deloma današnje mesto Split.

Komaj sta odstopila oba avgusta, so izbruhnili v državi boji za nasledstvo (305—324). Nade, ki jih je stavil Dioklecian v svoje odredbe zaradi nasledstva, se niso izpolnile. Cesarji so se jeli med seboj bojevati in v vsej državi so nastale hude zmede in krvave vojne. Največ uspehov je imel Konstantin (Constantinus), ki je premagal svojega nasprotnika v bitki ob Tiberi. Njegovi vojaki so imeli ob tej priliki na svojih ščitih zapisane začetne črke imena Jezus Kristus. Po zmagi je razdelil Konstantin vlado med se in svojega svaka Licinija. Skupno sta proglasila leta 313. milanski edikt, s katerim se je krščanska vera dovolila.

Toda prijateljstvo med Konstantinom in Licinijem ni trajalo dolgo. Vneli so se med obema novi boji, v katerih je zmagal Konstantin. Tako je postal samovladar.

Konstantin (324—337). Za njegove vlade je stopila v ospredje Kristusova vera, ki jo je Konstantin podpiral s tem, da je prepovedal preganjati kristjane. S tem sicer ta vera še ni postala državna vera, a nje razširjanje ni bilo več zabranjeno. A takrat je tudi v krščanski veri nastal razkol, ki ga je povzročil aleksandrijski duhovnik Arij (Arius), ki je zanikal božanstvo Kristusovo. Da bi ponehal ta razkol, je sklical Konstantin 1. 325. prvi občni koncil v Nicejo (Nicaea) v Bitiniji, ki je zavrnil Arijeve trditve. Vendar pa arianizem s tem še ni prenehal.

Konstantin je vzgojil svoje sinove v krščanski veri. Vsa ta naklonjenost napram kristjanom pa ni izhajala Konstantinu toliko iz verskega prepričanja, zakaj cesar sam je odlašal prejem sv. krsta do smrti; njegovo krutost izpričujejo tudi marsikatera njegova grozodejstva napram ujetnikom in najbližjim sorodnikom. Njegovo podpiranje kristjanov je bolj izviralo iz politike, ker je bil velik del državljanov že krščanski in ker je spoznal v kristjanih najbolj zveste podložnike.

Prestolnica je postalo mesto Konstantinopol (Constantinopolis), stari Bizancij, ki mu je cesar dal ime po sebi. Tako je nastal takorekoč „novi Rim“ na meji dveh delov sveta. Okrasil in povečal je mesto s palačo, forum, cerkvami in z umetninami iz vse države. Na čelu vsej državi je stal cesar, njemu ob strani pa „cesarski svet“, ki ga je primerjati našim ministrstvom. Stroga dvorna etiketa je odrejala občevanje s cesarjem in življenje na dvoru.

Vso državo je glede na upravo razdelil Konstantin v štiri prefektore. Te so bile: 1. Orient, 2. Ilirik, 3. Italija z Afriko in 4. Okcident. Na smrtni postelji v Nikodemiji se je dal Konstantin krstiti. Njegovo truplo so pokopali v Konstantinoplu. Rimski senat ga je proglasil za „boga“, ruska cerkev ga časti kot svetnika, zgodovina pa ga imenuje „Velikega“, ker je on združil tedanji najimenitnejši sili, državo in kristjanstvo.

Pred smrtjo je določil Konstantin, da naj mu sledijo njegovi trije sinovi Konstantin, Konstancij in Konstans. Sledili so torej

Konstantinovi sinovi (337—353) kot cesarji. Iz tega je videti, da je Konstantin smatral državo kot privatno last. Toda kmalu so se vneli med njimi prepiri in boji, dokler ni postal

Konstancij (353—361) samovladar. Po veri je bil Arianec, zaradi česar se je po vzhodnih deželah arianizem zopet bolj širil. Zapadni del države pa se je držal določil nicejskega koncila.

Njegova vlada je bila dobra in pravična, vendar pa je pogoltnilo življenje na dvoru ogromne vsote.

Za Konstancijeve vlade je pretila zopet nevarnost od Germanov v Galiji. Na severu so vdrl v to deželo Franki, na jugu pa Alamani. Konstancij je poslal zoper nje svojega sorodnika Juliana (Julianus), cesar sam se je moral bojevati med tem s Perzijani. Julian je pobil Alamane v bitki pri Strassburgu, in Ren je bil zopet meja rimske države.

Ker je hotel Konstancij Julianu odtegniti najboljše čete, da bi jih porabil v vojni zoper Perzijane, je vzbudil s tem nejevoljo med vojaki in ti so oklicali Juliana za cesarja. Prišlo bi bilo zaradi tega do novih nasledstvenih bojev, ko bi ne bil Konstancij umrl.

Julian (361—363) je tedaj sledil brez težav. Dasi v krščanski veri vzgojen, so ga študije na visokih šolah v Atenah tako navdušile za poganstvo, da je hotel to zopet oživiti. Zato se zove „apostata“, t. j. odpadnik. A ta načrt se mu ni posrečil, ker je bila Kristusova vera že preveč ukoreninjena.

V vojni zoper Perzijane je padel Julian; naslednika ni bil določil. Njegov drugi naslednik **Valentinian** (Valentinianus) je izročil vlado vzhodnega dela države svojemu bratu **Valentu** (Valens). Odslej razločujemo zapadnorimsko in vzhodnorimsko državo.

Valentinian (364—375) je imel dosti opraviti, da je branil svojo državo zoper Germane. V boju zoper nje je tudi umrl. Sledila sta mu **Gracijan** in **Valentinian II.**

Valens (364—378) ni bil srečen vladar. Za njega se je namreč začelo preseljevanje narodov (375): divji mongolski Huni so zapustili pustinje današnje vzhodne Rusije ter silili proti zapadu. Zaradi tega so se jeli Alani in Gotje ob Črnem morju pomikati proti zapadu in so dospeli do meje rimske države na Balkanskem polotoku. Zapadni Gotje so prosili cesarja Valenta, da naj jim dovoli naseliti se v njegovi državi. Valens jim je to dovolil. Njegovi uradniki, ki so ravnali krivično s tem narodom, so povzročili vojno med Goti in Valentom. V bitki pri **Adrianoplu** (l. 378.) je bil Valens premagan in ubit. Sledil mu je

Teodozij (Theodosius, 379—395), ki je bil izvrsten vojskovodja. Najpoprej se je obrnil zoper Gote; po triletnem boju jih je naselil na obeh straneh Balkana, a morali so ga v vojnah

podpirati s četami. Teodozijeva vlada je znamenita zaradi tega, ker je proglasil, da je odslej Kristusova vera državna vera (l. 380.); zato ga imenuje cerkev „Velikega“.

Po smrti Valentiniana II. je združil vladar vzhodne države Teodozij še enkrat vso državo, a pred smrtjo jo je zopet razdelil med svoja dva sinova; mejo je tvorila jezikovna meja, ki je držala od Velike Sirte preko Sredozemskega morja do Save blizu Beograda.

Arkadij je bil cesar vzhodnorimskega ali grškega ali tudi bizantinskega cesarstva (ki se je ohranilo do l. 1453., ko so si osvojili Turki Konstantinopel).

Honorij (Honorius, 395—423), cesar latinskega cesarstva, je stoloval sprva v Milanu, pozneje pa v Raveni (Ravenna). Bil je slaboten vladar.

V prvi polovici 5. stoletja so se naselili v Hispaniji, Galiji, Afriki in Britaniji večinoma Germani, v deželah ob Donavi pa Huni. Vsi ti so pritiskali na zapadno rimsko državo. Da je ščitila vsaj Italijo, so poklicali cesarji vse legije domov. Tu pa so imeli prvo besedo četovodje germanskih najemnikov, kakor n. pr. Ricimer, za njim pa Rimljan Orest. Nastavljali in odstavljali so cesarje po svoji volji. Eden izmed cesarjev se je zval

Romul Avgustul (Romulus Augustulus, 475—476). Bil je Orestov sin. A komaj je zasedel prestol, ko so poklicali germanski najemniki Odoakerja v Italijo, ki je napravil konec zapadnorimski državi (476).

Kultura.

Vojska je pravzaprav največ pripomogla k propadu rimske države. Častniki niso bili več člani plemstva, temveč večinoma provincijalci, ki so dospeli po spretnosti do najvišjih časti. Vedeli so dobro, da je usoda države v njih rokah. Kdor je imel vojaštvo zase, je lahko postal tudi cesar. A prav način, kako so dospeli do najvišjih dostojanstev, je imel nekaj slabega v sebi. Samovoljnost vojaštva jim je izročila cesarsko žezlo v roke, a ga jim je tudi lahko izvila iz roke. Vojaštvo že davno ni bilo sestavljeno iz Italcev, temveč večinoma in provincijalcev. Germani so potiskali Romane vedno bolj v ozadje. Da se ti vojaki niso dosti navduševali za Rim, je umljivo, ker ga večinoma nikdar niso videli.

Ljudstvo, ki se ni brigalo za vojaštvo, je pa izgubilo tudi vsak smisel za politiko. Bil mu je vseeno, kdo je cesar, da je le preskrbljeval proletarce z živežem in jim prirejal zabave. Tako

je bilo v Italiji. V provincijah se je ljudstvo zadovoljilo, če ga je vojaštvo štilo pred pritiskom sosednjih barbarov.

Glavni vzrok oslabljenja države pa je bilo pojemanje prebivalstva v celi državi, ki se je opazovalo že za prvih cesarjev. S tem je padla tudi cena zemljiščem, kajti zemlje niso več tako pridno obdelovali, marveč je vedno več puščali za pašnike. Vzrok pojemanju prebivalcev so bili latifundiji, državljanske vojne, propadanje nravnosti in kužne bolezni.

Poslabšanje denarja, ki so se ga posluževali razni vladarji, je povzročilo neizmerno visoke cene in zaradi teh nepopisno revščino. Prišlo je tako daleč, da je Dioklecian določil višino cen in pri vsakem prestopku v tem oziru zagrozil s smrtno kaznijo.

Poslabšanje gospodarskih razmer pa je seveda vplivalo tudi na vero.

Vera. Višji sloji so postali v tem oziru ali indiferentni ali so se pečali s filozofijo ali pa so se vdali raznim praznoverstvom. Nižji sloji so prestopali v množicah h Kristusovi veri. Sprva se kristjani niso zanimali za državno življenje, ker so se držali učnikovega načela, da njih kraljestvo ni od tega sveta. Pozneje pa, ko je postalo število kristjanov vedno večje in važen faktor v državi, ko so postali nekateri izmed kristjanov imoviti in odlični, tedaj se je združilo kristjanstvo z državo. S tem pa je kristjanstvo postalo tudi kolikor toliko posvetno, s čimer marsikateri verniki niso bili zadovoljni. Umaknili so se zato v samotne kraje, kjer so živeli zgolj svoji veri. Zlasti se je to godilo v Egiptu, kjer so že poprej nekateri preganjani kristjani ušli v puščavo in postali „puščavniki“. Iz teh se je razvilo meništv o, ki ga je organiziral v 4. stoletju puščavnik P a h o m i j (Pachomius) na ta način, da je združil menihe k skupnemu življenju na podlagi zaobljubljenega uboštva, čistosti in pokorščine do predstojnika.

Književnost poganov je prestopila v „železno dobo“. Vojaški despotizem je zatrli skoro vse delovanje na književnem polju. Poezija je popolnoma prenehala. Kar se je še poetiškega pisalo, se je naslanjalo na prejšnjo poezijo in ponavljalo v raznih premenah. Proza je imela še nekaj dobrih zastopnikov, zlasti v zgodovinopisju. D i o K a s i j (Dio Cassius), ki je živel okoli l. 200. je spisal 80 knjig rimske zgodovine; njegova dela so se po večini izgubila. — A m i j a n M a r c e l i n (Ammianus Marcellinus) je pisal v 4. stoletju zgodovino zadnjih cesarjev; zato je njegovo delo najvažnejši vir za zgodovino preseljevanja narodov.

Umetnosti poganov kažejo v tem času isti značaj kakor književnost.

Stavbarstvo. Stavbe so bile sicer še vedno velikanske (n. pr. Karakalovo in Dioklecianovo kopaljšče), a lepote jim je nedostajalo. Kiparstvo je skoro popolnoma propadlo. Najbolj dokazuje to dejstvo, da so „Konstantinov slavolok“ okrasili z reliefi od Trajanovega slavoloka. Slikarstvo ni bilo dosti boljše od kiparstva. Mozaiki so bili najbolj priljubljeni.

Kakor nam kažejo zadnja stoletja rimske države propad književnega in umetniškega življenja, tako vidimo v njih obenem začetek delovanja kristjanov na omenjenih poljih.

Književnost kristjanov se je pečala seveda večinoma z njih verskimi nazori. Hieronim (okoli l. 400) je prestavil sv. pismo iz hebrejščine v latinščino, zaradi česar je ta jezik postal cerkveni jezik. Ambrozij, ki je živel za Teodozija, in Avguštin (okoli l. 400) sta bila najimenitnejša zagovornika Kristusove vere (apologeta). Zadnji je vplival s svojimi nazori v delu „Božja država“ (De civitate Dei) ves čas srednjega veka. Evzebij je spisal prvo cerkveno zgodovino in življenjepis Konstantina, ki je živel v istem času.

Umetnosti kristjanov so se naslanjale na one poganov in so služile seveda tudi v prvi vrsti veri. Stavbarstvo se je pričelo z grajenjem prvih cerkvá, ki se imenujejo bazilike, ker so bile zidane po načrtih javnih lop, ki so se zvale bazilike. Sestavljene so bile iz treh delov: apsis je bil prostor v obliki polukroga; tu so sedeli škof in duhovniki, prostor za altar in ladja, prostor za vernike. V vrste postavljeni stebri so delili ladjo časih v več oddelkov. Strop bazilik je bil lesen, časih se je videlo tudi streho. — Kiparstvo kristjanov ima svoj pričetek v katakombah, podzemeljskih hodnikih, kjer so pokopavali mrliče. Na ploščah, s katerimi so pokrili grobove, se je ohranilo več reliefov, ki predstavljajo večinoma Kristusa kot dobrega pastirja. To kiparstvo pa nima dosti umetniške vrednosti.

Vse naše duševno in kulturno življenje ima svoj izvor v starem veku. Orient nam je dal verske nazore, Grecija lepoto in umetnost, Rim pa nas je učil vladati in nam ustvaril pravno življenje v državljanskem in zasebnem oziru.

Kazalo.

	Stran
Uvod	3
Prazgodovina	3
Zgodovina	5
Stari vek	7
A. Hamiti	7
Egipčani	7
B. Semiti	14
1. Asirci in Babilonci	14
2. Izraelci	20
3. Feničani	25
C. Indogermani	27
1. Indijci	27
2. Iranci	33
3. Grki	38
Obrežne dežele Egejskega morja	38
I. Najstarejša doba	41
1. Trojanska in minojsko-mikenska kultura	41
2. Dorsko preseljevanje	44
II. Homerska doba	46
1. Grška mitologija	46
2. Junaško pesništvo	50
III. Doba političnih, gospodarskih in duševnih preobratov	51
1. Viteška doba	51
2. Pomorska vlada	53
3. Gospodarski preobrat	55
4. Duševni preobrat	58
5. Pričetek večjih držav	61
6. Tiranstvo in demokratija v Atenah	64
7. Družabne razmere in umetnost v dobi tiranstva	70
8. Verske reforme in ustanovitev znanosti	75
IV. Boji Grkov za svobodo	77
1. Perzijanske vojne	77
2. Pentekontetija	82

	Stran
V. Boj za hegemonijo	93
1. Peloponeška vojna (431—404)	93
2. Doba spartanske nadvlade	102
3. Tebanska hegemonija	108
4. Kultura od leta 431. dalje	111
VI. Makedonska doba	125
1. Filip Makedonski	125
2. Aleksander Veliki	132
VII. Helenistični državni sistem za Aleksandrovih naslednikov	141
1. Diadohi in helenistične države	141
2. Helenistična kultura	144
3. Konec grške zgodovine	147
4. Rimljani	148
Italija in njeni najstarejši prebivalci	148
I. Doba kraljev	152
II. Doba republike	161
1. Do združitve s Kampanci (338. pr. Kr.)	161
2. Do podjarmljenja Italije (265. pr. Kr.)	171
3. Do pridobitve svetovne vlade (133. pr. Kr.)	177
4. Do konca republike (28. pr. Kr.)	198
Kultura (133—30)	235
III. Doba cesarstva (od 30. pr. Kr. do 476. po Kr.)	236
A. Principat (od 30. pr. Kr. do 284. po Kr.)	236
1. Cesarji Julijci-Klavdijci (od 30. pr. Kr. do 68. po Kr.)	238
2. Cesarji leta 68. in 69.	247
3. Cesarji Flavijci (69—96)	247
4. Cesarji posinjenci (96—180)	249
Kultura	251
5. Vojaški cesarji (180—284)	254
B. Absolutna monarhija (284—476)	256
Kultura	260